

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ

ВЕСТНИК КазНУ

СЕРИЯ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

АЛМАТЫ

№ 4 (57)

2011

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналады
Посвящается 20-летию Независимости Республики Казахстан

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім. ТАРИХ - раздел 1. ИСТОРИЯ

Зарегистрирован в Министерстве
культуры, информации и
общественного согласия
Республики Казахстан,
свидетельство №956-Ж от
25.11.1999 г.
(Время и номер первичной
постановки на учет - №766 от
22.04.1992 г.)

Редакциялық алқа:

Алдабек Н.Ә. (ғылыми редактор)
2674167,
Надирова Г.Е. (ғылыми
редактордың орынбасары),
Көптілеуова Д.Т. (жауапты
хатшы) 2 674649,
Күмісбаев Ә.К., Ким Г.Н.,
Авақова Р.А., Балақаева Л.Т.,
Батпеннова З.С., Ем Н.Б.,
Атабай Б.А.

Вестник КазНУ
Серия Востоковедения
№4 (57)

ИБ №5599
Подписано в печать 08.12.11.
Формат 90 x 110 1/8.
Бумага офсетная № 1
Печать офсетная. Уч.-изд.л. 7.75
Тираж 500 экз. Заказ №030.
Цена договорная. Издательство
«Қазақ университеті» Казахского
национального университета
имени аль-Фараби.
050040, г.Алматы,
пр. аль-Фараби, 71, КазНУ,
тел.: 377-33-32, 377-33-31.
Отпечатано в типографии
издательства «Қазақ
университеті»

Ақын Б.Қ. ҚАЗІРГІ ЖАПОНИЯДАҒЫ НЕОЛИБЕРАЛДЫ ӘКІМШІЛІК-САЯСИ РЕФОРМАЛАР.....	3
Бектурганова П.Е., Идирисова А.С. ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА АРХИТЕКТУРНЫХ СТРОЕНИЙ ЗАПРЕТНОГО ИМПЕРАТОРСКОГО ДВОРЦА».....	6
Бектурганова П.Е., Джадайбаева З. О ПРОБЛЕМАХ И ПЕРСПЕКТИВАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КИТАЙСКИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В КАЗАХСТАНЕ.....	10
Бектурганова П.Е., Мамедахунова Н.Р. ОЦЕНКА ДИНАМИКИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КИТАЙСКОЙ ЭКОНОМИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	13
Катбаева Г.К., Сахова А. «ТРЕТИЙ ПУТЬ» РАЗВИТИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕФОРМ НА ТАЙВАНЕ.....	17
Құдайбергенова Н. ҚЫТАЙ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНДЕ КҮН ЦЗЫ ШІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫ.....	21
Момынқұлов Ж.Б. ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР ЖӘНЕ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ.....	24
Мустафина Р.М. МЕЧЕТИ И МЕДРЕСЕ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ в конце XX – начале XXI вв.....	28
Мұхтар Л. ГЛОБАЛЬНЫЕ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ЯПОНИИ ВО II ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА	31
Мухтарова А. ЭВОЛЮЦИЯ СОЮЗА ЯПОНИИ И США.....	35
Nurmoldyna I. CULTURAL POLICY OF UNITED STATES IN OCCUPIED JAPAN.....	38
Түргенбай А.Ә., Тастанбекова С.С. ДӘСТҮРЛІ ҚЫТАЙ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДІҢ ОРНЫ.....	44

2-бөлім. ФИЛОЛОГИЯ - раздел 2. ФИЛОЛОГИЯ

Алжанбаева Ұ.Т. СЛАВЯН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	50
Ахмедова Х. СЕМАНТИКО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦ.....	53

Ахметбекова А.К. ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АҢЫЗДЫҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ САРАЛАНУЫ.....	56
Бахаутдинова Г.Н. АНИМЕ И МАНГА - МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ЯПОНСКОГО ЯЗЫКА.....	61
Велигах М. БОЖЕСТВЕННЫЕ РЕЛИГИИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ЗАКОНЫ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОРАНА	65
Гарибли М. КРАТКИЙ ОБЗОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУХАММЕДА ХАДИ ДО ВСТУПЛЕНИЯ В МИР ПРЕССЫ И ЛИТЕРАТУРЫ.....	68
Дадашова А.Ф. РЕЛИГИОЗНО-СУФИЙСКИЕ МОТИВЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА (на основе творчества народного творца поэта Мамедгусейна).....	72
Жуандықова А. ПАРСЫ ТІЛІНІҢ СӨЗ ЖАСАМЫ.....	74
Керімова Ж. ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛЕР МЕН КОММУНИКАТИВТІК БАҒЫТ.....	77
Кокеева Д.М. ХИНДИ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕРДІҢ АНЫҚТАМАЛАРЫ МЕН ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ.....	81
Құдайбергенова Г.Қ. РУМИ МАСНАВИІНДЕГІ АДАМНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ ІЛІМІ.....	84
Мусаева К. Р. НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ ГЛАГОЛА В ЕГИПЕТСКОМ ДИАЛЕКТЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА.....	86
Нурелова А.М., Рустемова А.М. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЖАПОН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕЛІКТЕУШІ СӨЗДЕР.....	90
Авторлар туралы мәліметтер	95

1-бөлім ТАРИХ

Раздел 1 ИСТОРИЯ

Б.Қ. Ақын

ҚАЗІРГІ ЖАПОНИЯДАҒЫ НЕОЛИБЕРАЛДЫ ӘКІМШІЛІК-САЯСИ РЕФОРМАЛАР

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жеңіліс тапқан Жапония 1947 жылы күшіне енген түбегейлі өзгерістерге ұшыраған жаңа Конституцияны қабылдап, онда қазіргі жоғары дамыған азаматтық қоғамның институттары мен нормалары – адам мен азаматтың либералды құқықтары және бостандығы, кәсіпкерлікпен айналысу бостандығы мен жеке меншікті құрметтеу, билік тармақтарының бөлінуі мен өзара бақылануы, заңның жоғары тұруы, ұлттық егемендік пен бейбітшілік қағидалары тұжырымдалған.

Жаңа Конституция негізінде құрылған атқарушы билік пен мемлекеттік-әкімшілік басқарудың (МӘБ) жүйесі соғыстан кейін ұзақ жылдар бойы айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ. Атқарушы билік пен МӘБ жүйесіндегі кең ауқымды өзгерістер іс жүзінде XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында жүзеге асып, Жапон басқарушы табының саяси стратегиясында түбегейлі өзгерістерімен белгілі болды. Осы саяси төңкеріс XX ғ. 70-80 ж. тоғысында орын алып, Я.Накасонэ үкіметі басқа жоғары дамыған елдермен бірге біруақытта жапон мемлекеттік саясатында неолиберализм идеяларын бекіту жөнінде алғашқы шектеулі қадамдарын жасай бастады [1, 5].

Жалпы «неолиберализм» терминіне қысқаша тоқталатын болсақ, «неолиберализм» сөзі «нео» «жаңа» және «либерализм» сөздерінен құрылған. «Либерализм» сөзі 17-18 ғасырларда еуропалық елдерде пайда болған идеялық және қоғамдық-саяси ағым, ол азаматтық, саяси және экономикалық бостандықтар қағидасын жариялайды. Дж.Локк, А.Смит, Ш.Монтескье және тағы басқалардың тұжырымдамаларындағы либерализм бастамалары абсолютизм мен феодалдық ұстанымдарға қарсы бағытталды. Либерализм идеялары алғашқы рет АҚШ Конституциясында (1787 ж.) және Францияның Адам және азамат құқықтары декларациясында (1789 ж.) өз

көрінісін тапты. XIX – XX ғ. басында либерализмнің негізгі ережелері: азаматтық қоғам, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтары, құқықтық мемлекет, демократиялық саяси институттар, жеке кәсіпкерлік пен сауда жасау бостандықтарын қалыптастырды. Қазіргі либерализм – неолиберализм еркін нарық механизмі экономикалық қызметінің тиімді жұмыс жасауына, әлеуметтік және экономикалық процестерді реттеуге неғұрлым қолайлы жағдай туғызды.

Жапон ғалымдарының арасында «неолиберализм» термині соңғы жылдары көп қолданылып жүр. Көптеген зерттеушілер кейнсианшылдық қағидасы «мемлекеттің жақсы ғұмыр кешуі» (фукуси-кокка) идеологиясынан бас тартып, еркін нарық, жеке кәсіпкерлік қағидаларын барынша пайдалануға басым назар аударуды жөн санайды. Жапон неолибералдары саясаттың әр саласында дағдарыстан өту үшін радикалды шешімдерді қабылдауға шақырады. Экономикада – олар жеке бастаманы қолдауды, мемлекеттік реттеуді шектеуді, жекешелендіру мен орталықтан біршама алшақ болуды (децентрализация), әлеуметтік салада – азаматтардың мемлекет алдында жауапкершілігін азайтуды, әлеуметтік кепілдіктерді алып тастауды дұрыс деп санайды. Бірақ осындай өзгерістерге бару үшін қоғамның қарсылығын жеңетін мықты авторитарлы мемлекет қажет. Қазіргі жапон үкіметі мемлекетті тиімді басқаруды, биліктің әкімшілік ресурстарын күшейтуді қолдаушылар қатарында.

Жапониядағы неолиберализм тұжырымдамасының белсенді түрде жүзеге асырылуы 1990 – 2000 ж. басындағы кезең болып саналады. Бұл кезең Жапония тарихында «Қырғиқабақ соғыстан кейінгі кезең» деген атпен танымал. XX ғ. соңғы он жылында анықталған қосымша факторлардың пайда болуы КСРО-ның құлауы,

социализм жүйесінің жойылуы және «қырғикабақ соғыстың» аяқталуы Қиыр Шығыс пен Тынық мұхиты аймағында жаңа әскери-саяси жағдайдың туындауы жапон үкіметін «форс-мажорлық» жағдайда реформа жасауға күштеді [2, 218]. Бұл факторлар жапон үкіметін біріншіден, осы елдің халықаралық жағдайдағы өзгерістері, екіншіден, либерализм мен нарық бостандығы идеясы туралы ойландырды. Сонымен қатар, әлемдік экономиканың жаһандану процестері ұлттық экономиканы басқаруды жетілдіру, басқа да либералды әдістерді іздестіру міндеттерін ортаға қойды. 1990 жылдың басындағы Жапониядағы қаржы дағдарысы мемлекеттік басқаруды «рационалдандыруды», аппаратты және оның шығындарын қысқартуды қажет етті. Жоғарыда келтірілген факторлар жапон басшылығын 90-шы жылдардан бастап сөзден іске көшуге итермеледі. 1996 жылдың қараша айында сол кездегі премьер-министр Р.Хасимотоның мәліметінде «50 жылдан астам уақыт бойы дамып келген Жапонияның әлеуметтік-экономикалық жүйесі өзара байланысты реформаларды жүргізу барысында тоқырау жағдайында тұрды. Біздің жұмысымыз – ХХІ ғ. лайық жүйе құру» [3, 18]. Елде осындай ауқымды мақсаттарға қолжеткізу үшін конституцияны, парламентті, сайлау, сот жүйелерін, саяси партияларды ұйымдастыру мен т.б. өзгерістер енгізу көзделіп отыр.

Қазіргі әкімшілік реформалар 1980 ж. басында Накасонэ үкіметі билігі кезінде жүзеге аса бастады. 1993 ж. экономика мен қоғамды басқаруды мемлекет тарапынан реттеуді азайту жөніндегі кең ауқымды реформаларды жүзеге асыру мақсатында белгілі қадамдар сол кездегі премьер-министр М.Хосокава тарапынан жасалды; сондай-ақ, маңызды заңдардың бірі «Әкімшілік процедуралар туралы» заң қабылданды. Алайда шынайы жаппай кең ауқымды реформалар Р.Хасимото (1996-1998), К.Обути (1998-2000), И.Мори (2000-2001), Д.Коидзуми (2001 ж. сәуірден бастап) үкіметтері кезінде жүзеге асырылды. Әкімшілік реформаны жүзеге асырудың бастапқы құжатына Әкімшілік реформа жөніндегі Үкіметтік кеңестің 3 желтоқсан 1997 жылғы Қорытынды баяндамасы жатады. Баяндама реформаның міндеттері мен мазмұнын айқындайтын негізгі саяси құжат болып саналады. Кейіннен 1998 жылдың маусым айында Қорытынды баяндаманың ережелерін заңды түрде нығайтқан Орталық министрліктер мен басқармаларды реформалау туралы негізгі заң қабылданды. Баяндама мен Негізгі заң реформасының кешенді тұжырымдамасын (кейде оны «Хасимотоның көзқарасы») ұсынып, реформаның негізгі бағыттарын – бұл мемлекеттің саяси

басшылары болып саналатын премьер-министр мен кабинеттің рөлін нығайту, атқарушы билік орталық аппараты – министрліктер мен басқармалардың құрылымын өзгерту, әкімшілік қызметінің жаңа формалары мен әдістерін енгізу, мемлекеттің кадр саясатын реформалау, өзін өзі басқаратын органдардың құқықтары мен міндеттерін қайта қарастыру және т.б. Осы баяндама мен заңды жүзеге асыру үшін бұрынғы Министрлер кабинеті туралы заң қайта қаралып, жаңадан Кабинет кеңесін құру туралы заң қабылданды. Сонымен бірге, биліктің орталық органдарының жаңа құрылымы мен функцияларын анықтайтын 1999 жылдың шілдесінде тағы 17 заң, ал 1999 жылдың желтоқсан айында – қосымша 61 заң қабылданды. 14 желтоқсан 2000 жылы кабинет 6 қаңтар 2001 жылдан бастап реформалардың жүзеге асырыла бастау туралы шешім қабылданды. Заңдардың бір бөлігі 1 сәуір 2001 жылдан бастап күшіне ене бастады. Сонымен әкімшілік реформаның маңызды бөлігі жүзеге асырылды. Қазіргі Д.Коидзумидің кабинеті қызметіне келетін болсақ, оны Жапониядағы сарапшылар «10 жылға кешіккен тэтчеризм» деп бағалайды.

«New Left Review» британ журналы қазіргі жапон үкіметінің жаңа саяси іс-әрекеттері тұрғысында ой қозғаған Австралия ұлттық университетінің проф. Г.Маккормактың «Коидзумидің жетістіктері» атты мақаласын жариялайды [4, 64]. Бұл мақалада жапон үкіметінің бағдарламасын жүзеге асыру барысында Жапония елінің даму перспективасы сипатталады.

Төрт жылдық мерзімге сайланған Д.Коидзуми соңғы бірнеше онжылдықта өзінің бұрынғы әріптестеріне қарағанда ұзақ билік құрған премьер-министрлердің бірі. Бұл жағдай Коидзумидің өз дәстүрін берік сақтап келген жапондар үшін мемлекетте күрт өзгерістер жасауы наразылық тудыру қаупіне қарамастан реформаларды жүргізуді жалғастырды.

Парламент алдында сөйлеген алғашқы сөзінде Д.Коидзуми «тыйым салынған аймақсыз құрылымдық реформаларды» жүргізу туралы айтты. Осы реформалардың көмегімен Коидзуми мемлекетті экономикалық тығырықтан шығаруды көздеді.

Д.Коидзуми жариялаған үкімет қызметінің жоспары келесі екі бағытта сынға алынды. Біріншіден, «тыйым салынған аймақсыз құрылымдық реформаларды» жүргізу жоспары ешқандай нақты мазмұнмен белгіленбей, нақтылықты қажет етті. Екіншіден, реформаларды жүргізу барысында тұрғылықты халық қиындыққа кезігетіндіктен «мықты саяси басшылық» керек болды.

Осы міндеттерді шешу мақсатында Д.Коид-

зуми бірінші кезекте оның алдыңғы әріптестері тарапынан үкіметтік құрылым реформаларын жүзеге асыру нәтижесінде енгізілген мемлекеттік басқару механизмдерінің новацияларын белсенді пайдалануға көшті. Бұл жерде премьер-министр заң жобасын ұсыну арқылы үкімет басшысының өкілеттілігін кеңейтіп, осының көмегімен Коидзуми кабинетке «маңызды саяси істер бойынша принципиалды бағытты» анықтауға, сондай-ақ, премьер-министрге тікелей көмек көрсететін құрылымдарды күшейтуге ұсыныс жасай алады [5, 54].

Экономикалық тығырықтан шығу тұжырымдамасын жасау үшін Д.Коидзуми Экономикалық және қаржы саясаты жөніндегі кеңесті құрды. Елдің экономикалық курсына жасау барысында Д.Коидзуми кеңеске арқа сүйеуі оның алдын ала Либералды-демократиялық партияда (ЛДП) осы мәселені қарастыруды қолдайтындығы анықталып, Д.Коидзуми мен ЛДП арасында қайшылықтар пайда бола бастады.

Сонымен қатар, үкімет банк жүйесін реттеуді, бюджеттік қаражатты жартылай мемлекеттік компанияларға беруді, құрылыс пен басқа да қоғамдық жұмыстардың көлемін қысқартуды қарастырды.

Премьер-министр «Негізгі курстың» «жеті реформа бағдарламасына» қатты көңіл бөлген болатын. Бұл реформалар келесі бағыттарды қарастырды:

1. «Жекешелендіру мен реттеу реформасы». Бұл реформа ерекше заңды тұлға болып саналатын қоғамдық кәсіпорындарды жекешелендіру. Басты міндет жекешелендіру нысандарын зерттеу, әсіресе мемлекеттік пошта қызметін.

2. «Таңдау жасауға қолдау көрсету» реформасы жаңа тауарлар мен қызмет өндірісін реттеу мен жаңа кәсіпорындарды ашып, капиталды осы кәсіпорындардың акцияларына айналдыру мақсатында салық жүйесінде қолайлы жағдай жасауды көздеді.

3. Сақтандыру мүмкіншіліктерін кеңейту.

4. Интеллектуалды капиталды екі есеге арттыру.

5. Жергілікті өзін өзі басқаруды күшейту.

7. Бюджеттік реформаны жүзеге асыру.

Осы жоспарды жүзеге асыру кезінде Коидзуми мен ЛДП арасындағы жан-жал шиеленісе түскен болатын.

Д.Коидзуми тарапынан бұрынғы тәртіпті ұстанбай мемлекеттік шешімдерді жасауы көптеген ықпалды либерал-демократтар тарапынан партияның рөлін төмендетіп, премьер-министр авторитарлы билікке ұмтылыс жасап отыр деп қабылданды. ЛДП беделі ішкі қайшылықтардан басқа партия қайраткерлерінің жемқорлық фактілерінің анықталуы салдарынан да төмен-

дей бастады. Осындай жағдайда Коидзуми үкіметі жеке шешім жасау арқылы жоғарыдағы жоспарды жүзеге асыруды мақсат тұтты. Мысалы, 2005 жылдың тамыз айында жапон парламентінің төменгі палатасы Коидзуми үкіметінің ұлттық пошта қызметін жекешелендіру жөніндегі заң жобасын қабылдамағаннан кейін, Коидзуми императордан тиісті жарлыққа қол қойғызып, парламентті таратып жіберді. Оның үстіне Коидзуми өзі саяси билікке шыққан Либералды-демократиялық партия қатарынан өз қарсыластарын жоя бастады.

Әрине поштаны жекешелендіру мәселесі жөніндегі талас-тартыс премьер-министрдің осындай тосын қадамдар жасауына себеп болған жоқ. Жапон пошта жүйесі қарапайым хаттарды жеткізу қызметінен әлдеқайда кең ауқымды жұмыстарды атқаратын құрылым. Жапон поштасы әлемдегі ең ірі қаржы институты, оның активтері 3 трлн. АҚШ долларын құрайды. Қарапайым пошта қызметтерінен бөлек ол жинақ қассалары мен сақтандыру кеңселерін қамтиды.

Жапон отбасыларының 70% астамы пошта жүйесінде есеп-шоттар ашып, сақтандыру келісім-шарттарына отырған. Пошта қызметкерлерінің саны шамамен 260 мың адамнан тұрады, ал елдегі бөлімшелер саны 25 мыңнан асады. Пошта жапондықтардың өмір-салтының ажырамас бөлігі ретінде қабылданады. Мемлекеттің бақылауында болып келген ол көптеген басқа да мемлекеттік корпорациялар секілді ұзақ уақыт бойы көптеген жапондықтарды зейнетақыға шыққанға дейін жұмыс орынмен қамтамасыз етіп, тұрақтылық сезімін ұялатқан болатын. Поштаны жекешелендіру көптеген жапондықтардың жаппай жұмыстан босауына алып келеді және олардың дүниетанымдық көзқарастарына едәуір әсерін тигізеді.

Премьер-министрдің жоспарына сәйкес пошта жүйесі 2007 жылға дейін төрт кезеңмен реформаланып, 2017 жылға қарсы толығымен жеке меншікке берілу қажет деп саналды. Коидзумидің неолибералды көзқарастары АҚШ президенті Дж.Буштың ұстанған позициясымен ұқсас болып келеді. АҚШ бұрыннан Жапония үкіметін пошта жүйесін жекешелендіру туралы ұсыныс жасаған. Міне, сондықтан да, Д.Коидзуми жақтастарының парламент сайлауындағы жеңісі Буштың жеңісі деп бағалануда.

Реформаның көздеген мақсаты - Жапонияда жаңа банк және іскерлік мәдениеттің дамуы, сондай-ақ, бұл реформалар қазіргі уақыттың нарықтық механизмдеріне сәйкес болуы қажет. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін, мемлекет бұрынғы схема бойынша пошта құрылымына қолдау көрсетуді тоқтатып, нарық қағидаларына

негізделген басқарудың икемді жүйесіне көшуі керек.

Д.Коидзуми жоспары жүзеге асқан жағдайда жапон елінен АҚШ-тың көретін экономикалық пайдасы орасан зор болмақ. Профессор Маккормактің айтуы бойынша АҚШ Жапониядан Ұлыбританияның Қиыр Шығыстағы үлгісін жасап, оған осы аймақтағы американдық мүддесін қорғайтын өкілеттілікті берді. Жапон премьер-министрінің позициясы болса, толығымен Вашингтонның көзқарасымен сәйкес келеді.

Д.Коидзумидің пошта қызметін жекешелендіру үшін жүргізген күресі жапон экономикасын барынша либерализациялауға ұмтылыс жасаудағы маңыздылығын аңғартып отыр. Қазір үлкен мемлекеттік корпорациялар тиімді жұмыс жасамай отыр. Ондағы Адам саны қажетті мөлшерден көп болып, қызметкерлерді басқару өте төменгі деңгейде. Соңында, үлкен мемлекеттік компаниялардағы басқарушы лауазымдарға үміткердің жеке қасиеттеріне қарамай, таныс арқылы тағайындалатыны әкімшілік реформаларды қажет етеді.

Д.Коидзумидің әкімшілік реформаларға өзіндік үлес қосуы ЛДП құрамының жауапты орындарға 26 әйелді тағайындауы болып табылады. Бұл жағдай басқарушы партияны қазіргі заманға сай әрі өзгерістерге әзір екенін аңғартады.

ЛДП-ның қыркүйек айындағы жеңісі – болашақта неолибералды саясаттың күшейетіндігінің көрінісі. Егер осы саясат жүзеге асатын болса, жапондықтар материалдық пайданы қажеттілікпен ұштастырып, күнделікті өмір нормаларынан бас тарту керек болады. Сонымен қатар, премьер-министрдің неолибералды реформаларының алға жылжуымен бірге американдық ықпалдың өсетіндігі сөзсіз.

Әкімшілік реформаларына қатысты оның кабинеті реформаның жеке аспектілеріне басым көңіл бөліп, оларды жетілдіріп нақтылауда. Бұл өзгерістердің басым бөлігі «ашық корпорацияларға» өзгерістер енгізу, басқаруды ақпараттандыруға қатысты кейбір қадамдар жасау және т.б. Реформаның ресми аяқталу мерзімі нақты

айтылмады. Мысалы, ашық корпорацияларды реформа жүргізу 2005 жылға қарсы аяқтау көзделген болса, қалған өзгерістер 2010 жылға қарсы жүзеге асыру көзделді.

Әлбетте, Жапонияда бүкіл саяси жүйені кең ауқымды көлемде реформаның құрамдас бөлігі іс жүзінде атқарушы билік пен мемлекеттік-әкімшілік басқарудың жаңа жүйесінің қалыптасуы жалпы осы тақырыптың кеңінен зерттеуді талап етеді. Мемлекеттік басқарудың жаңа жүйесі халықаралық аренада неолиберализм идеологиясы мен саясаты түрінде таралып жатыр. Алайда осындай кең ауқымды өзгерістер отандық және ағылшын тіліндегі ғылыми әдебиеттерде кешенді, жүйелі әрі толыққанды қарастырылмаған. Көптеген жапон тіліндегі құжаттар, ғылыми еңбектер тілдік кедергілерге байланысты жапонтанушылардан басқа зерттеушілер үшін зерттеу қиындығын туғызады.

1. Сенаторов А.И. Структурные реформы: идеология и политическая борьба// Япония 1998-1999. Ежегодник. - М.: АО «Диалог- МГУ», 1999.
2. Кравцевич А.И. Общественное предпринимательство в Японии. - М.: Наука. 1988. -
3. Голубая книга Японии, Токио 1996 г.
4. Сенаторов А.И. Структурные реформы: идеология и политическая борьба// Япония 1998-1999. Ежегодник. - М.: АО «Диалог- МГУ», 1999.
5. Сенаторов А.И. Япония: крупная реорганизация правительственной структуры. - Проблемы Дальнего Востока. 2000, № 2.

В статье рассматриваются причины возникновения и развития неолиберальных реформ в Японии. Автор статьи делает попытку анализа неолиберальной политики современного японского правительства. Кроме того, автор приходит к выводу, что в целом современное правительство Японии уделяет особое внимание решению вопросов политико-экономического характера путем осуществления неолиберальных реформ.

The article discusses the causes and development of neoliberal reforms in Japan. Author of the article attempts to analyze the neoliberal policies of the modern Japanese government. In addition, the author concludes that, overall, the current Japanese government pays special attention to issues of political and economic considerations through the implementation of neoliberal reforms.

П.Е. Бектурганова, А.С. Идирисова

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА АРХИТЕКТУРНЫХ СТРОЕНИЙ «ЗАПРЕТНОГО ИМПЕРАТОРСКОГО ДВОРЦА»

С древних времен Китай, его история и культура привлекает к себе гостей из всех стран мира. Особенно в последние годы резко возрос интерес, как наших соотечественников, так и путешественников со всего мира к этой самой

загадочной и яркой стране Востока. Китай поражает своей положительной энергетикой, яркостью и разнообразием. Здесь соседствуют небоскрёбы не хуже чем, в Нью-Йорке, с памятниками архитектуры, построенными до

нашей эры. Одним из самых известнейших памятников китайского зодчества является Гугун («Запретный императорский дворец»). В данной статье хотелось бы ответить на волнующие многих вопросы, чем же манит к себе этот дворец и в чем же таится его загадка?

«Запретный Императорский дворец» - сочетание просторных площадей и великолепных дворцов, которые по сей день поражают своей красотой и величием. Начиная с древних времен, ни что в Китае не строилось просто так. Всему, даже самым мельчайшим деталям предавался свой потайной смысл и значение.

Еще до начала XX века на площадь перед Дворцом императора могли ступить лишь немногие высокопоставленные чиновники, причем одетые, только в парадные одежды, а также иностранные подданные. Стоять они должны были, молча, затаив дыхание, чтобы не нарушить священную тишину. Простому же народу – «лаобайсин» - было строго-настрого запрещено даже приближаться к дворцу. Даже те счастливицы, которые имели доступ ко двору, не могли беспрепятственно передвигаться по резиденции: внутри Запретного города существовали территории абсолютно недоступные – комнаты, где жила императорская семья. Входить туда мог только сам император и евнухи.

«Запретный город» представляет собой, дворцовый ансамбль крыши которого - желтые, а стены - красные. Желтый и красный являются главными цветами Императорского дворца. В древнем Китае красный цвет означал торжественность, богатство и почтение. 2000 лет назад здесь уже возводились дворцы, выкрашенные в красный цвет. Второй, самый важный китайский цвет - желтый, цвет черепицы Запретного города. Желтый - самый чистый из всех известных цветов - это цвет земли - центра вселенной. Он символизирует высокое положение и ритуал. Если какой-либо чиновник или члены его семьи одевались в желтое или использовали этот цвет иным образом - например, в оформлении интерьера или покрывали свои дома желтой черепицей, то их ждала суровая кара, вплоть до смертной казни.

Дворцовые сооружения, предназначавшиеся для императорской семьи, не имеют себе равных среди дошедших до нас архитектурных сооружений, как по масштабности, так и по качеству строительства. Императорские дворцы в Древнем Китае строились в виде целостного ансамбля, состоящего из большого числа строений [1, 81].

Архитектура Китая с одной стороны обладает уникальностью и изяществом, а с другой – практически все постройки в Китае выпол-

няются с учетом тех традиций в строительстве, которые сложились еще в древние времена.

В планировке «Запретного императорского дворца» сохраняются традиции древнекитайского зодчества: в передней половине разместились помещения для приемов и управленческих функций императора, на задней половине расположены жилые помещения.

В передней половине один за другим расположены 3 павильона: Тайхедянь, Чжунхедянь и Баохедянь. Павильон Тайхедянь служил местом больших дворцовых приемов по случаю коронации, бракосочетания, дней рождения императоров, по случаю начала военных действий, а также всенародных праздников - праздника Весны, праздники Середины осени и других важных государственных событий.

На задней половине дворцовой территории располагаются помещения, где проживали императорские дети и жены. Находится также здесь и императорский сад для прогулок, а кроме того, имеются комнаты, где император занимался делами государственной важности.

Особенности Гугуна («Запретного дворца»), как архитектурного комплекса воплотили идею иерархического устройства, которое возглавлял император. Помещения, непосредственно связанные с деятельностью императора, располагаются строго вдоль центральной оси симметрии, причем самый главный павильон Тайхэ занимает центральное место в передней половине комплекса и превосходит все остальные строения как по размеру и продуманности планировки, так и по богатству оформления. Все в этом комплексе неоднократно повторяет идею величия и непревзойденности императора.

Передними воротами дворца являются ворота Умень, которые открывают вид на весь комплекс, в крепостной стене которого имеется пять входов, центральные ворота служили исключительно для императора, боковые ворота - для гражданских сановников, членов императорской фамилии и лиц, выдержавших государственные экзамены на звание «цзинши» [2, 80].

При оформлении дворца придерживались рангового принципа. Этот принцип был использован даже при оформлении створок ворот. Дело в том, что на поверхности створок ворот, ведущих в Гугун, можно видеть ряды шишек-шляпок от гвоздей. Изначально это на самом деле были шляпки гвоздей, которыми прибивали доски. Однако спустя некоторое время они стали играть роль декора. Еще при династии Мин было решено, что ворота дворца императора должны быть выкрашены в красный цвет, а шляпки гвоздей на воротах покрываются позолотой, для нижестоящих императорских

особ и сановников в зависимости от ранга положено было красить ворота в разные цвета - красный, зеленый, черный, а шишки делать соответственно из золота, бронзы, железа. Существовали установления, касавшиеся количества шишек. На воротах Гугуна («Запретного дворца») можно сосчитать 9 рядов по 9 шишек в каждом ряду, всего 81. Это, пожалуй, самая большая цифра. Для нижестоящих рангов, был установлен предел от 25 до 45 шишек.

Людам из народа строго настрого запрещалось строить помещения в стиле императорских дворцов, покрывать крышу черепицей, в Пекине запрещалось также строить здания, которые по высоте превосходили императорский дворец. Все это говорит о том, что во дворце была доведена до кульминации идея непревзойденного величия императора.

План Запретного города - прямоугольный. Со всех сторон он обнесен высокой городской стеной. Ширина стены, превышает 10 м, т.е. на ней свободно могут разехать две повозки. Красоту стены подчеркивают четыре изящные угловые башни, об интересных формах которых складывалось множество легенд. Согласно одной из версий, император вызвал к себе мастеров и приказал им под страхом смерти построить угловые башни самой оригинальной формы. Но вдохновение оставило архитекторов, и они никак не могли придумать что-нибудь необыкновенное. В отчаянии один из них отправился в город, где повстречал старика, который продавал цикады. Плетеная клетка с цикадой вдохновила архитектора на представление о конструкции будущего сооружения. Жизнь мастеров была спасена, а в водах широкого канала, окружающего Запретный город, вот уже много веков отражаются необычные башни [3, 21].

В комплекс можно попасть через одни из четырех ворот: Дунхуамень на востоке, Умень на юге, Сихуамень на западе и Шеньхуамень на севере. Внутри запретного города были построены бесчисленное количество великолепных павильонов, широких площадей и беседок.

Для того чтобы, разгадать загадки Гугуна («Запретного императорского дворца»), следует обратиться к феодально-сословному учению и идеи феншуй. Феншуй является одним из известнейших учений которое, довольно сильно отражается в «Запретном императорском дворце».

Центральные ворота Умень являются парадными воротами Запретного города. На юге Умень находится храм Таймяо на востоке алтарь Шэцзитань. Сооружения на севере от Умень разделяются на внешние и внутренние резиденции. Согласно учению феншуй передние

сооружения относятся к «янь», а задние к «инь». Внешние павильоны, в число которых относятся Веньхуадань и Уиндянь, находящиеся на востоке и на западе соответственно и относящиеся к «янь», они предназначались для проведения важнейших государственных и придворных церемоний. Внутренние резиденции, относящиеся к «инь» - такие павильоны как Цяньцингун, Цзяотайдянь, и Куньнингун, а также, павильоны Ниншоугун, Янсиньдянь, Цинингун, двенадцать павильонов на востоке и на западе, императорский сад на Севере Запретного дворца являются местом проживания императриц, наложниц и детей императоров.

Древнекитайская астрономия разделяет звезды на 3 юань (юань является относительно широким регионом, в котором располагаются множество созвездий) и 28 синсю (созвездие). Цзывейсин, одна из 3 юаней, находясь в самом центре вселенной, также является центром всех созвездий. Китайцы верили, что Цзывейсин пурпурного цвета, именно это стало причиной того, что стены «Запретного города» окрашены в этот цвет. И именно поэтому «Запретный императорский дворец» также называют Цзыгуном.

Множество дворцовых зданий украшены изображениями драконов. Драконов можно увидеть повсюду: на колоннах и карнизах, на стенах и ритуальных чашах. Дракон в Китае до сих пор является символом императорской власти. Его считали предком императорской фамилии, а самого императора — живым воплощением дракона. Не случайно предметы обихода, предназначенные для императора и членов его семьи, украшались орнаментами с драконами. Причем носить изображение дракона с пятью когтями имели право только сам император и императрица. Остальные члены императорской семьи, родственники и особо приближенные чиновники носили изображение дракона с тремя или четырьмя когтями. Образ дракона (крылатого змея) — наиболее характерный символ Китая. В народных сказаниях и легендах он наделен неукротимой мощью и силой [4, 33].

Индивидуальный колорит архитектурных сооружений дворца не мешал им выступать символически равноценными образами мировой гармонии, что подчеркивалось отвлеченно-пышными наименованиями отдельных залов. Тем же символическим смыслом наделялись цвета, конструкций и даже материал зданий. Например, вид главного, тронного зала определяла символика пяти цветов: пол был выложен темным камнем, терраса сложена из белого мрамора, стены покрыты красным лаком, нижняя крыша выложена желтой черепицей (цвет Зем-

и), а верхняя - голубой (цвет Неба). Правда, есть в Запретном городе здание не с желтой, а с черной крышей - Вэньюаньге, Императорская библиотека.

Черный - это цвет воды, которая побеждает огонь. Так что черная крыша библиотеки, в которой хранилось множество легковоспламеняющихся книг, в соответствии с философией фэншуй должна была защищать ее от пожаров.

За восточными и западными воротами, находились алтари главных небесных светил. В день весеннего равноденствия приносили жертвоприношения солнцу, его храм и алтарь были красными, такого же цвета была одежда участников жертвоприношения, и украшалась она кораллами. Луне же поклонялись на алтаре из белых камней, и делали это в одеяниях «лунно-белого» цвета, украшенных бирюзой. К алтарю дневного светила вела лестница в девять ступеней, лестница у алтаря Луны насчитывала шесть ступеней.

На южной половине дворца, по обе стороны императорского проспекта, соединявшего дворец с южными воротами внешней стены столицы, находились храмы предков династии и плодородия земли. В конструкции последнего из храмов главным являлось число «пять»: этот храм состоял из пяти помещений, его алтарь имел пять чжанов в длину и пять чи в высоту, на нем лежала «земля пяти цветов», и к нему поднимались по лестнице из пяти ступеней.

Согласно теории "усин", которая имеет широкое распространение в Китае, а также имеет свое отражение в «Запретном императорском дворце», в мире существуют пять основополагающих элементов - металл, дерево, вода, огонь и почва. Именно поэтому в южной части расположена деловая часть, а в северной - жилые покои. По теории "усин" юг относится к огню, а огонь рождает жизнь, то есть солнце. Поэтому именно отсюда следовало проводить управленческие функции. Север принадлежит воде. Вода же рождает луну, и поэтому жить лучше в северной части. Почва - желтый элемент и символ государственности, поэтому все крыши в «Запретном городе» желтые. Стены и столбы красные - цвет огня. Сочетание желтого и красного означает всеобщее благополучие. Вода присутствует в виде искусственного канала - Золотой реки, (Цзиньшуйхэ), расположенной сразу за главными южными воротами Умэнь. Через Золотую реку переброшено пять ажурных мраморных мостиков, символизирующих пять конфуцианских добродетелей - доброту, ученость, верность, прямоту и уважение традиций. По центральному мосту мог проезжать исключительно сам император.

В «Запретном городе» буквально во всем проявляются удивительные и чудесные замыслы архитекторов. К примеру, фундамент из белого камня, с одной стороны, возвышает зал Тайхэдянь, делая его более грандиозным и величественным, а с другой – предохраняет его от влажности. Водоотводное устройство в фундаменте имеет форму головы Ли (Ли – одна из разновидностей драконов по китайским преданиям). На трехъярусном фундаменте представлены более тысяч голов Ли. Во время дождя из пасти этих Ли льется вода, словно тысячи драконов извергают воду. Поэтому вода не скапливается на фундаменте. Это очень красивая картина.

Дворец Гугун построен из дерева. Зодчие разных эпох ломали голову, как защитить дворец от огня. Например, в Гугуне расположены 4 ряда зданий; по внешнему виду – это комнаты, а внутри каменные квадратные дворы. Это стены для защиты огня, которые изобрели и тщательно разработали зодчие. Стены не позволяют огню перекинуться на соседние постройки. А во всех залах дворца установлены большие медные чаны – всего их 308, в которых постоянно имеется запас воды для тушения пожара. Зимой специальные люди разводят огонь под чанами, чтобы вода в них не замерзла.

Протяженность главной оси равнялась почти двум километрам. В конце пути располагался тенистый императорский парк Юйхуаюань. На относительно небольшой территории архитекторы смогли создать ощущение значительного пространства, включив в него как разномастные здания, так и прекраснейшие пейзажные композиции. Все устроено так, что радует глаз и в этом парке можно прекрасно отдохнуть. Парк невелик, но является образцом той «садово-парковой архитектуры», создавать которую так прекрасно умеют китайские художники и садоводы. Здесь все было создано руками человека, даже горки были созданы искусственно. Причудливая форма многих деревьев, их перевитые стволы с диковинными наростами — тоже дело человеческих рук. Мощеные камнем дорожки императорского сада ведут к искусственным горкам, сложенным из массивных каменных глыб, к бамбуковым рощицам, живописным купам деревьев и кустарников. Здесь же можно любоваться и мозаичными картинами, выложенными из разноцветных камешков: пейзажи, изображения птиц и животных, сцены из традиционной китайской оперы — всего 900 сюжетов. В императорском парке собрана и своеобразная коллекция камней, привезенных из различных уголков Китая. Камни эти необычной формы, красивого цвета,

особой фактуры. Некоторые из них выставлены на мраморных подставках [5, 75-88].

Исходя из вышеперечисленного, можно сделать следующие выводы «Запретный императорский дворец» является величайшим архитектурным памятником Китая. Он восхищает своей красотой и убранством. Загадка его таится в глубоком смысле, которым его наделили при строительстве. Каждое его сооружение было выполнено с учетом древних традиций. Все в нем выполняет свою собственную и неповторимую роль. Архитектура этого дворца привлекает к себе своей неповторимостью, яркостью и уникальностью. Сохранив традиционные формы китайского зодчества, соединив в себе величественность форм, архитектурное совершенство и строгий порядок расположения, воплотив в себе идеи выдающихся китайских мастеров, он представляет собой один из самых блестящих архитектурных памятников мира и является жемужиной многовековой культуры Китая, а также является символом единства и величия нации.

Наряду со своей культурной и исторической значимостью, Гугун также представляет и экономическую значимость для Китая. В наши дни, дворцовый комплекс является одной из главных туристических достопримечательностей Пекина.

Для того чтобы, понять масштабы его экономического значения хотелось бы привести следующие факты:

Во время «золотой недели» китайского Нового года с 2 по 8 февраля 2011 г Пекин посетили 8,11 млн. туристов, что на 6,1% больше прошлого года. Такие данные были опубликованы Пекинской канцелярией по делам национальных праздников и Пекинским управлением по делам туризма [6].

Доходы от туризма достигли 3,11 млрд. юаней (\$472 млн.) при увеличении на 6,4%. Эти цифры стали новыми историческими рекордами, сообщает «Синьхуа». В праздничные дни 11 крупных парков Пекина, включая парк Ихэюань, Храм Неба, парк Бэйхай, и «Запретный императорский город» посетили 1,8 млн.

человек, что на 15% больше, чем за то же время в 2010 году. «Запретный императорский дворец» является самым посещаемым культурным памятником. По данным управления по делам туризма за семь дней его постели примерно 700 тыс. человек. Доход составил примерно (\$ 12,3), что на 10% больше чем в то же время в прошлом году. Это данные только одной недели, если исследовать данные за прошедшие годы и попытаться проанализировать будущий доход, то мы можем представить, какой колоссальный доход приносит этот уникальный памятник [6].

Удивительно то, что на протяжении стольких сотен лет китайскому народу удается успешно сохранять и применять свои архитектурные традиции, заложенные далеко в прошлом, которые по сей день восхищают своей красотой и по сей день, что не мало важно отметить, приносят прибыль.

1. Непомнящий Н.Н. 100 Великих Тайн Востока.- Москва: Издательство «Вече», 2008.-480с.
2. Ионина Н.А. 100 Великих дворцов мира.- Москва: Издательство «Вече», 2004.-480с.
3. Ли Цин Си. Традиционная архитектура Китая.- Пекин: «Межконтинентальное издательство Китая», 2002.-208с.
4. Ащепков Е.А. Архитектура Китая.- Москва: «Государственное издательство по строительству и архитектуре», 1959.-306 с.
5. Ли Вен Жи. Гугун. Исторические события.- Пекин: «Издательство университета обороны», 2003.-492с.
6. [http:// www.xinhua.cn](http://www.xinhua.cn)

In this article semantic and ideological plans of architectural structures of the cultural-historical complex «Gugong» («Imperial Forbidden city») are considered as the principal causes of its popularity.

Мақалада элем туристерінің қызығушылығын күннен күнге жандандырып отырған себептердің бірі ретінде Қытайдағы «Гугун» тарихи-мәдени мұражайы («Жабық император сарайы») сәулет құрылыстарының семантикалық сипаты және идеологиялық мәні қарастырылған.

П.Е. Бектурганова, З. Джадайбаева

О ПРОБЛЕМАХ И ПЕРСПЕКТИВАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КИТАЙСКИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

Китай - крупнейшая в мире развивающаяся страна, а Казахстан является экономически сильной страной среди стран СНГ. В настоящее время, когда неуклонно углубляется процесс экономической интеграции, обе страны строят

рыночную экономику, проводят экономическую реформу и выступают за развитие регионального экономического сотрудничества. Как соседние страны, соединенные общими горами и реками, непрерывное повышение объема и

уровня двустороннего торгово-экономического сотрудничества отвечает интересам Китая и Казахстана, благоприятствует экономическому развитию двух стран на благо двух народов. Правительства обеих стран прилагают неустанные усилия для развития двустороннего торгово-экономического сотрудничества. Китайское правительство поощряет свои предприятия сотрудничать с партнерами Казахстана на основе равноправия и взаимовыгодных условиях [6].

Китай занимает 2-е место (после ЕС) в списке торговых партнеров Казахстана. Доля КНР во внешней торговле РК превышает 17 %. Казахстан является вторым среди стран СНГ (после России) торговым партнером Китая [3].

Все мы видим и понимаем какое значение в развитии экономике Казахстана вносит предпринимательская деятельность Китая, поэтому в данной статье были поставлены задачи дать характеристику специфике ведения бизнеса китайцами, а также рассмотреть начальные шаги предпринимателей Китая на казахстанском рынке.

В настоящее время на границах СУАР КНР действует 6 погранпереходов, действующих с Казахстаном: Хоргос, Дружба – Алашанькоу, Бахты, Джеминау, Алексеевка – Акчюп, Долаты. Ежегодный объем проходящего товара составляет в Хоргосе- 2000 тонн, Алашанькоу- 2,7 млн. тонн, Бахты, Джеминау и Алексеевка – Акчюп - около 4000 тонн [3].

В 1991 году распался Советский Союз и фактический произошел развал единой системы управления, в том числе, и внешнеэкономической деятельности, что не могло не оказать влияния на характер отношений между Казахстаном и Китаем. Товарный дефицит, образовавшийся на казахстанском рынке, нужно было чем-то заполнять. 31 июля 1991 г. в Кульдже между Казахстаном и СУАР подписывается соглашение, предусматривающее развитие так называемого «шоп-туризма», расчеты по которому осуществляются только в свободно конвертируемой валюте, и казахстанский рынок довольно быстро заполняется китайскими товарами из соседнего Синьцзяна [1, 42]. По данным китайской прессы, с января по октябрь 1992 г. СУАР по линии «шоп-туризма» посетило 116 тыс. граждан стран СНГ, что в 5 раз меньше, чем два года спустя. Эти лица приобрели товаров на сумму 441 млн. юаней, что составляет более 5,5 млн. долл. Среди причин стремительного развития челночного бизнеса можно отметить экономический спад, безработицу, низкую платежеспособность большинства населения республики Казахстан.

Кроме того, после образования независимого государства Казахстан, потребительский рынок оказался в вакууме и быстро был заполнен китайскими предпринимателями, искавшими быстрого обогащения. Торговля осуществляется без учета государственных интересов, на основе личной выгоды. Однако челночная торговля - неперемный атрибут приграничной торговли развивающихся государств и имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Торгово-экономическое партнерство на уровне «кульджинской барахолки» становится правилом, «шоу-уй» – общение на пальцах – с успехом заменяет серьезные деловые переговоры, получаемая личная прибыль – расчеты экономической эффективности и приоритет государственных интересов. Реализуя приобретенный по бросовым ценам и сомнительного качества китайский ширпотреб и другие товары, «предприниматели» обеих сторон, представленные, главным образом, частными лицами и сомнительными «фирмами», получали баснословные барыши, а за счет подкупа государственных чиновников – возможность доступа к лицензионным экспортным поставкам [1, 45].

Китайские же «бизнесмены», с одной стороны, сбывали некондиционную и не пользующуюся спросом на внутреннем рынке продукцию, а, с другой – приобретали стратегически важные для экономики КНР сырье, материалы и оборудование (последнее, в большинстве своем, продавалось как простой металлолом). Тем самым на практике реализовывалась главная политическая установка – «...использовать благоприятный момент в интересах максимального развития Китая и отдельных его регионов» [1, 45].

Наряду с серьезными недостатками и упущениями, имелись и определенные положительные моменты. Например, то, что казахстанский потребитель получает те товары, которые не вырабатывает промышленность и учитывая низкий уровень платежеспособности, по относительно низкой цене; люди, на постсоветском пространстве, не оказываются безработными и не обременяют государство; во внешнеэкономическое сотрудничество вовлекается большее число предприятий различных отраслей; этот период также помог раскрыть недостатки финансовой, договорной, налоговой и других систем [1, 46]. Из сложившейся на тот момент картины мы видим, что суверенитет Республики Казахстан обернулся на пользу экономическому развитию Китая. Благодаря оперативно принятым Китаем мерам, направленным на расширение самостоятельности приграничных регионов в плане ведения внешнеэкономической деятель-

ности, перед ними открывались фантастические возможности. Во-первых, Синьцзян получал столь необходимые ему сырье и материалы. Во-вторых, увеличение спроса на продукцию легкой и пищевой промышленности вело к возникновению новых рабочих мест, чем решалась проблема «избыточных трудовых ресурсов». В-третьих, в местный бюджет вливались немалые валютные поступления. Наконец, в СУАР возникла масса ориентированных на выпуск экспортной продукции предприятий, которые существенно изменили не только структуру промышленности автономного района, но и структуру его экспорта и импорта. И именно это заложило фундамент не только для стремительного роста валового объема стоимости китайского импорта [1, 48].

В целом, Казахстан, является главным объектом экономического интереса Китая в Центральной Азии. Масштабы присутствия КНР в РК на протяжении постсоветского периода поступательно растут и уже представляются значительными. Причем, если первоначально китайский экономический интерес затрагивал преимущественно торговую сферу, что лишь в несущественной степени сопровождалось развитием транспортно-коммуникационных связей, то со второй половины 90-х годов XX века уже стали отчетливо просматриваться более системные усилия КНР по активизации проектно-инвестиционной деятельности в РК. Основными направлениями этих усилий продолжает выступать нефтегазовая отрасль и обслуживающий ее транспорт и коммуникации. Кроме того, с начала XXI века стала наблюдаться и все более устойчивая тенденция диверсификации китайского присутствия в Казахстане по отраслям экономики. Республика Казахстан, в свою очередь, всячески содействует дальнейшему проникновению КНР в свою экономику, а в последние годы пытается нацеливать китайский интерес на несырьевые и промышленно-инновационные сектора.

Именно так проходило «знакомство» суверенного казахстанского рынка с первыми китайскими предпринимателями, когда на казахстанском внутреннем рынке наблюдался своеобразный «китайский бум» [1, 46].

Из столь недолгого «сотрудничества» уже можно составить мнение о наличии в китайском характере предприимчивости и прагматичности, некоей «коммерческой жилки». Это далеко не объективное мнение, однако исторически сложилось так, что любые виды коммерции развиты в Китае с древнейших времен, при этом представление о ведении дел несколько отличается от привычных нам. По большей части в

силу клановой и корпоративной психологии китайцев. Китайцы не стремятся занять в отношениях с партнером активной позиции, напротив, они ожидают, когда партнер предпримет какие-то действия. Если же существует потребность в действиях или как только становится очевидным противостояние двух сторон, привлекают посредников. Отличается от привычных нам и политика деловых встреч, которые служат не для принятия решения, а для сбора информации о партнере, решение же принимается после переговоров, после обсуждения в своем кругу. Фактическое содержание ответа, который можно получить от китайцев в результате переговоров, скорее всего будет лишь малой частью того значения, которым наполнено происходящее. В китайской деловой этике существует целый ряд негласных правил, так, например, не принято высказывать свое недовольство действиями начальства, что отражает жесткую иерархичность структуры бизнеса. Важные значения имеют для делового мира Китая понятия о формальной чести и достоинстве, поэтому очень редко китайские предприниматели выходят на открытый конфликт, всегда грозящий «потерей лица». Также необходимо отметить традиционное для Китая недоверчивое отношение к иностранцам, которое, однако, проявляется в исключительной вежливости и предупредительности. Тем не менее, в названии всех без исключения совместных с иностранцами предприятий используется слово «*vai*», означающее «чужой», «внешний», «периферийный» [4].

В заключении можно сказать, что предпринимательство у китайцев в крови. В первой половине 90-х годов, когда экономическое присутствие Китая в Казахстане ограничивалось исключительно торговой сферой, в этот период объемы китайских поставок товаров находились в пределах 130-250 млн. долларов в год (а двусторонний товарооборот – 210-450 млн. долларов ежегодно) [4]. Поставки китайских товаров широкого потребления играли и до сих пор продолжают играть ключевую роль в насыщении потребительского рынка Казахстана. Кроме того, Казахстан еще стал получать дополнительную прибыль от реэкспорта китайских товаров в соседние страны, в первую очередь Узбекистан и Россию.

Во второй половине 90-х годов процесс экономического проникновения КНР в РК заметно интенсифицировался. Это выразилось как в расширении присутствия китайских производителей на потребительском рынке Казахстана (в период 1996-2000 годов объемы китайских поставок находились уже в пределах

250-460 млн. долларов в год, а двусторонний товарооборот – 490-825 млн. долларов), так и в увеличившейся проектно-инвестиционной активности компаний из Китая [4]. Важным стимулом повышения китайского интереса к Казахстану явился рост потребностей экономики КНР в энергоресурсах, в первую очередь в нефти. Ведущие китайские нефтегазовые корпорации стали приобретать активы в нефтегазовой отрасли РК и приступили к освоению ряда углеводородных месторождений на западе страны. В начале же XXI века активность Китая в плане проникновения китайских предпринимателей на Казахстанский рынок возросла еще более кардинально.

Из проведенного анализа о специфике работы китайских предпринимателей можно сделать вывод, что единый язык международного бизнеса не применим в случае работы с китайцами. Китайцы воспринимают задачу, идя от общей цели к частностям, в то время как мы работаем по схеме – от частного к общему. Проведя опрос среди предпринимателей Казахстана, сотрудничающих с предпринимателями Поднебесной можно отметить потрясающую особенность – это удивительное чувство ответственности за поддержание «лица» Китая. Даже в самой напряженной и накаленной обстановке представитель китайского бизнеса, будь то приграничная торговля на уровне «кульджинской барахолки» или компаний междуна-

родного уровня, таких как CNPC, всегда помнит, что он, как бы громко это ни звучало, представляет великую страну.

1 Сыроежкин К. Казахстан-Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Книга 1. Алматы, 2010. -336 с.

2 Китайский Совет по Поощрению Международной торговли (CCPIT)// [Http://english.ccpit.org/](http://english.ccpit.org/)

3 Казахстанско-Китайские отношения. Справка МИД РК за 2010. (Предоставлена Департаментом Азии и Африки МИД РК)

4 Таевский Д. Китайский синдром: Предпринимательство как менталитет// Журнал «Неприкосновенный запас», М., 2007. - №1.

5 Парамонов В. Экономическое присутствие Китая в Казахстане// Аналитический Журнал «Дальний Восток», М., 2010.

6 Интервью бывшего посла КНР в РК господина Чжоу Сяопэйна// «Новое поколение», Китай, 2004.

Макалада Қытай кәсіпкерлерінің Қазақстан Республикасында айналысып жүрген қызметіне сипаттама берілген, олардың негізгі кәсіпкерлік бағыттары, іс жүргізудегі ұлттық ерекшеліктері сарапталған. Қазақстандағы Қытай кәсіпкерлерінің негізгі мәселелері қарастырылған.

In article attempt to present an overall picture of presence of Chinese businessmen in the Republic of Kazakhstan market becomes. Give the characteristic to specificity of business dealing of east partner. Fields of activity of Chinese businessmen in Kazakhstan are considered. Problems and prospects in development of Chinese business in Republic Kazakhstan are discussed.

П.Е. Бектурганова, Н.Р. Мамедахунова

ОЦЕНКА ДИНАМИКИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КИТАЙСКОЙ ЭКОНОМИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Экономика КНР в последние 30 лет постоянно растет и в 2009 году занимала 3 место в мире по величине номинального ВВП (после США и Японии). ВВП в 2009 году равнялся 5,02 трлн. долларов. По данным 2010 года, в апреле-июне Китай обогнал Японию по этому показателю. По ВВП с учётом паритета валют Китай на 2-м месте в мире (по данным МВФ 10,1 трлн. долларов в 2010 году, прогноз на 2011 год -11.2 трлн. долларов), уступая только США [1].

Данная статья посвящена изучению динамики инфраструктуры, как главной двигающей отрасли китайской экономики на современном этапе, так как благодаря стабильному развитию инфраструктуры экономика Китая постепенно выходит на передовые позиции в мировой экономике. В статье ставится задача определить эффективность китайской экономической стра-

тегии в процессах интеграции и глобализации, а также выявить перспективы Китая на ведущую роль в мирохозяйственных процессах.

Современные экономические системы основаны на устойчивых, хорошо спланированных системах инфраструктуры. Мобильность, коммуникации и жизненное пространство становятся сложными проблемами, которые необходимо решать по мере роста населения и развития экономики. Китай начиная с 2000-х годов инвестирует в инфраструктуру 8–10% ВВП, Индия – 4–6%, Россия же едва дотягивает до 1–2% [2]. В ноябре 2008 г. Китай объявил о намерении потратить 580 млрд. долл. на развитие инфраструктуры. В настоящее время Китай находится на стадии глобального обновления своей транспортной инфраструктуры. До сегодняшнего дня китайская экономика росла, несмотря на неразвитость инфраструктуры, но

сейчас этот фактор сдерживает рост, поэтому правительство Китая прикладывает усилия по созданию эффективной системы перемещения людей и грузов по стране. По статистике Всемирного банка плохая инфраструктура в 1990х годах снижала ВВП Китая на 1%. Для более эффективного использования водных путей сообщения Китай реконструирует порты. По всей стране также идёт строительство аэропортов, из-за чего растут и сопутствующие индустрии: строительное оборудование, проектирование, безопасность и электроника.

К началу XXI века протяженность железных дорог достигла 57,9 тыс. км, автомобильных – 1352 тыс. км, водных путей – 116,5 тыс. км, авиалиний – 1522 тыс. км; из них одна треть приходится на внешние авиационные линии. Длина нефте- и газопроводов достигла 25 тыс. км. [3, 199].

Чтобы оценить динамику показателей инфраструктуры, необходимо рассмотреть основные сегменты этой отрасли, в частности провести анализ развития каждого сегмента отдельно. Важная роль отводится транспорту и коммуникациям.

Железнодорожный транспорт Китая отвечает за 24% ж/д перевозок в мире и является одной из основных составляющих экономики. По длине ж/д путей Китай занимает 2 место в мире, уступая США. Протяжённость железнодорожной сети China Railways на конец 2009 года составляла 86 тыс. км. На протяжении 2010 года продолжалось активное строительство новых линий, а также электрификация существующих. Китай обладает крупнейшей в мире сетью высокоскоростных железных дорог, протяженность которых составила на конец 2009 года 3,3 тыс. км. В 2009 году были введены в строй самые совершенные на сегодня скоростные железнодорожные линии Ухань-Гуанчжоу и Чжэнчжоу-Сиань. При постройке использовалась безбалластная технология крепления путевой решетки (на бетонных слябах), что позволило обеспечивать скорости более 350 км/ч. В 2006 году была введена в строй Цинхай-Тибетская железнодорожная магистраль в Тибете — самая высокогорная железная дорога (до 5072 м над уровнем моря), стоимость постройки которой составила 4,2 млрд. долларов. Китай запустил второй в мире коммерческий поезд на магнитной левитации. В ходе совместного китайско-германского проекта было построено 30-км высокоскоростная (450 км/ч) маглев-трасса от шанхайского аэропорта Пудун до центра Шанхая, начавшая работать в 2002 году. Стоимость проекта составила 1,2 млрд. долларов [5]. Объем железнодорожных перевозок составляет чет-

верть мирового, притом, что общая протяженность железных дорог составляет 6% от мировой (в 2005 г. объявлено о выделении еще 240 млрд. долл. на развитие железных дорог); к 2020 г. их протяженность достигнет 100 тыс. км. [4, 9].

Строительство метро в КНР осуществлялось с 1965 г. Первая линия метро длиной 24 км была построена в Пекине в 1965-1969 годах. В 1980-1995 годах в Китае метро существовало только в двух городах (не считая Гонконга), а к концу 2010 года число метрополитенов и лёгких метро в континентальном Китае выросло до 13-ти. В декабре 2009 года Госсовет КНР санкционировал строительство линий метро в 22 китайских городах. Общая протяженность 89 новых линий метро составит около 2,5 тыс. километров. На их строительство будет израсходовано 993,7 млрд. юаней (146,13 млрд. долларов). 15 центральных городов Китая планируют потратить 90 млрд. долларов на развитие метро, построив 1,7 тыс. км путей [5].

Шосейные дороги неизменно рассматриваются государством одним из важных направлений ускорения строительства инфраструктуры. В 1998-2001 гг. капиталовложения в эту сферу превысили 200 млрд. юаней. В 2003 г. в инфраструктурное строительство в транспорт вложено свыше 350 млрд. юаней, планировано всего 219 важных объектов шоссежных дорог, которые сосредоточены на строительстве 5 «продольных» и 7 «поперечных» магистралей государственного значения, шоссежных дорог в центральных и западных районах Китая, а также в деревнях. На конец 2003 г. протяженность действующих шоссежных дорог достигла 1,81 млн. км, из них 30 тыс. км – скоростные автомагистрали, по этому показателю Китай вышел на второе место в мире. В настоящее время плотность автодорожной сети составляет 18,9 км на 100 кв. км. Общая длина многополосных автострад на конец 2006 года составляла 45,3 тыс. км (в 2006 году было построено 4,3 тыс. км автострад, в 2007 году ввели еще 5 тыс. км). Среди известных дорог - Каракорумское шоссе и Бирманская дорога. [4, 184-185].

Портовое строительство в приморских районах Китая главным образом связано с потребностями в перевозках угля, контейнеров, импортной железной руды и зерна, с погрузочно-разгрузочными операциями между материком и островами, стыковой с глубоководными морскими фарватерами и другими системами перевозок, при этом особенно активно ведется строительство системы контейнерных перевозок. Путем концентрации сил в портах Далянь, Тяньцзинь, Циндао, Шанхай, Нинбо,

Сямэнь и Шэньчжэнь построен ряд глубоководный контейнерных причалов, что заложило фундамент для образования узловых портов контейнерных перевозок. В Китае более чем 2000 портов, 130 из которых принимают иностранные корабли. Крупнейшие 16 портов Китая имеют оборот в 50 млн. тонн в год. Суммарный оборот Китая превышает 2890 млн. тонн. К концу 2002 г. в главных портах насчитывалось около 1800 причалов, из них более 530 причалов – 10 тыс. тонных; их пропускная способность составила 1,666 млрд. тонн. Общая пропускная способность некоторых крупных портов превышает 100 млн. тонн грузов в год, при этом Шанхай, Шэньчжэнь, Циндао, Тяньцзинь, Гуанчжоу, Сямэнь, Нинбо и Далянь вошли в число 50 лучших контейнерных причалов мира [4, 186].

В результате бурного роста гражданской авиации (СААС) к 2007 году Китай располагал примерно 500 аэропортами. С увеличением числа аэропортов, увеличилось и число авиaperевозчиков. В Китае насчитывается 980 линий внутренних воздушных перевозок, 130 международных линий и 24 линии региональных авиaperевозок. Наибольшей плотностью авиалиний отличаются Пекин, Шанхай и Гуанчжоу с прилегающим районом дельты реки Чжуцзян. Пекин является узловым пунктом в сети международных авиалиний. Внутренний авиационный транспорт бурно развивается в настоящий момент и охватывает всю страну. Общее количество воздушных судов в континентальном Китае в 2010 году составлял 1580 единиц (в 2006 году их было 863). К 2025 году цифра возрастёт до 4000 [6]. Министерство торговли Китая заявило в январе этого года, что планируется инвестировать около 450 млрд. RMB (62.5 млрд. долларов) в строительство 97 новых аэропортов по всей стране до конца 2020 г. По оценкам Главной администрации по гражданской авиации (GACA), в Китае к 2020 г. будет примерно 244 аэропорта. К тому времени почти 82% всего населения Китая будет жить в пределах 100 км или 90 – минутной поездки от аэропорта [1].

Строительство электросетей также находится на этапе самого быстрого в истории развития; различные по масштабам электросети покрывают все города и большую часть деревень. На смену линиям электропередачи напряжения в 220 кВт приходят линии электропередачи в 500 кВт, соединяющие провинции и регионы. В настоящее время без учета северо-запада Китая, построены 6 межпровинциальных и межрегиональных электросетей и 5 самостоятельных электросетей напряжения в 500 кВт на уровне

провинций, сдан в эксплуатацию ряд крупных электростанций. В 2003 г. выработка атомной электроэнергии достигла высочайшего уровня, увеличившись на 120% против предыдущего года. К 2020 году будут построены атомные гидроэнергетические объекты общей мощностью 27 млн. кВт, не считая действующих объектов мощностью 8,7 млн. кВт. В 2009 году Китай вышел на третье место в мире по суммарным мощностям ветроэнергетики — 25104 МВт [7]. В 2009 году в Китае на возобновляемых источниках энергии работали электростанции суммарной мощностью 226 ГВт. Из них 197 ГВт гидроэлектростанций, 25,8 ГВт ветряных электростанций, 3200 МВт на биомассе, и 400 МВт фотоэлектрических электростанций, подключённых к электрическим сетям. К 2020 году правительство Китая планирует построить 300 ГВт новых гидроэлектростанций, 150 ГВт ветряных электростанций, 30 ГВт станций, работающих на биомассе, 20 ГВт фотоэлектрических электростанций. Суммарная мощность электростанций, работающих на возобновляемых источниках энергии, достигнет 500 ГВт, мощности всей электроэнергетики Китая вырастут до 1600 ГВт к 2020 году [8].

Строительство системы связи увенчалось созданием емкой и скоростной основной передающей сети, покрывающей всю страну. Главную роль в ней играет оптико-волоконная связь, а дополнительную – спутниковая, цифровая и микроволновая связь. В 1998 г. завершено строительство главной сети оптико-волоконной связи, покрывающей страну с востока на запад и с юга на север. Она связала все административные центры, города и свыше 90 % уездных городов. Во всех провинциях действуют станции спутниковой связи, эксплуатируются более 20 тыс. каналов спутниковой связи, протяженность каналов цифровой и микроволновой связи превышает 60 тыс. км. Китай участвует во многих международных проектах по прокладке оптико-волоконного кабеля на суше и по дну моря, например, между Китаем и Японией, Китаем и Республикой Корея, Китаем и Россией. По инициативе Китая на суше прокладывается оптико-волоконный канал связи Азия-Европа протяженностью 27 тыс. км – от Шанхая до Франкфурга. Он пройдет через 20 стран и станет самой протяженной в мире наземной системой оптико-волоконной связи. В настоящее время Китай ведет телекоммуникационные операции с более 200 странами и районами мира [4, 181-183].

Китай старается обогнать весь остальной мир, инвестируя сотни миллиардов долларов в новые дороги, дамбы, скоростные железнодоро-

рожные магистрали, портовые сооружения и аэропорты. Государство уже направило большую часть своих стимуляционных 600 млрд. долл. в крупномасштабные инфраструктурные проекты [9].

В 11-ой пятилетке (2006-2010 годы) в программу переброски вод южных рек на север Китая вложат 140,5 млрд. юаней (21 млрд. долл.). По состоянию на июль 2010 года на эти цели уже выделено 86,55 млрд. юаней (12,91 млрд. долл.), из них 57,47 млрд. юаней (8,58 млрд. долл.) освоено. Всего в программу намечено вложить 228,9 млрд. юаней (34,16 млрд. долл.). Программа переброски вод принята Госсоветом КНР в 2002 году в связи с серьезной нехваткой воды в бассейнах рек Хуанхэ, Хуайхэ и Хайхэ. Завершение первой очереди центрального канала намечено на 2010 год, по этому каналу воду будут поставлять, главным образом, в Пекин [10].

В перспективе на 12-ю пятилетку необходимо продолжать усиливать инфраструктурное строительство, а тем самым значительнее укреплять фундамент социально-экономического развития. Предстоит действенно усиливать строительство гидротехнической инфраструктуры, продвигая работы по обузданию больших рек и их наиболее важных притоков, озер, средних и малых рек, заметно повышать уровень орошения основных сельхозугодий и эффективного использования водных ресурсов, а также противопаводковые возможности [11, 18-20]. Бюджетные ассигнования в основные фонды пойдут преимущественно на сооружение сельской и аграрной инфраструктуры, чтобы можно было обеспечить новое увеличение их общего объема и удельного веса. В нынешнем году из центрального бюджета намечено выделить на нужды сельского хозяйства, села и крестьянства 988,45 млрд. юаней, а это на 130,48 млрд. юаней больше, чем в предыдущем году [11, 29-31].

Китай также стремится развивать хорошо интегрированную транспортную сеть, которая усилит связи западных районов с восточными и центральными регионами страны, протянется вглубь Центральной и Юго-Восточной Азии, в Россию и Европу с целью выхода на новые рынки, повышения конкурентоспособности на глобальном уровне и создания возможности для устойчивого развития. Для этого необходимо полностью осуществлять программу регионального развития. В частности, серьезно претворять в жизнь установки и меры по масштабному освоению западных регионов в новом десятилетии, а также все меры по стимулированию скачкообразного развития Тибета, Синь-

цзяна и других районов [11, 33]. По плану 11-й пятилетки к 2020 г. в западных регионах КНР должна будет сформирована единая железнодорожная сеть. В соответствии с соглашением, подписанным в 2007 г. между Администрацией СУАР и Министерством железных дорог, Министерством коммуникаций и Главным управлением гражданской авиации КНР было принято решение ускорить темпы строительства инфраструктуры в транспортной сфере. В этой связи в Синьцзяне началась подготовка технико-экономического обоснования проекта строительства новых железнодорожных линий. Наиболее крупные из них:

- железнодорожная ветка Кумул–Линьхэ, которая в настоящее время находится на стадии реализации. Ожидается, что завершение 1390 километровой линии сократит протяженность железнодорожной магистрали Пекин - СУАР с 3700 км до 2800 км.

- вторая двухколейная железнодорожная магистраль Урумчи–Цзинхэ. Прокладка данной железнодорожной ветки предназначена для того, чтобы снять напряженность перевозок со второго Евразийского транспортного коридора на Синьцзянском участке. Планируется состыковать данную магистраль со строящейся электрифицированной линией Цзинхэ – Кульджа – Хоргос что, по мнению специалистов в перспективе позволит значительно увеличить грузопоток на китайско-казахстанской границе.

- одним из крупных проектов в СУАР по строительству современных электрифицированных железнодорожных линий стала ж/д ветка Цзиньхэ – Кульджа – Хоргос. 28 декабря 2008 г. в результате 4-летних работ в СУАР завершено строительство туннелей, мостов, железнодорожной насыпи и других основных сооружений данной железнодорожной ветки проходящий через северную часть гор Тянь-Шань. Прокладку рельсов на ней началось в марте 2009г. В строительстве данной железной дороги уже вложено более 6 млрд. юаней (882 млн. долларов США).

Параллельно с железнодорожным строительством в Синьцзяне, транспортные ведомства КНР также интенсивно осуществляют планы по реконструкции существующих и строительству новых скоростных автотрасс. За последние пять лет правительством СУАР было выделено 43 млрд. юаней (6,3 млрд. долл.) на автодорожное строительство. К настоящему времени общая протяженность автодорог в СУАР достигла 145 тыс. км. Предполагается, что к 2010 г. она составит 168 тыс. км, в результате чего сетью автодорог будут охвачены 99,8 % поселков и волостей данного региона.

В настоящее время правительство КНР уделяет особое внимание строительству транспортных путей идущих к государственным границам. В частности, на строительство сети авто и железных дорог, пролегающих к приграничным районам до 2012 г. выделено 2,3 млрд. юаней (338 млн. долл.). Кроме этого АБР выделил правительству СУАР кредит в размере 150 млн. долл. на развитие транспорта в городах Чугучак, Кульджа и в районе КПП Алашанькоу. Важная роль отводится транспортным коммуникациям, соединяющим крупные центры со специальной экономической зоной (СЭЗ) «Хоргос» на казахстанско-китайской границе [12].

Резюмируя свою статью, необходимо отметить, что в КНР разработана и реализуется единая транспортная стратегия «большого скачка» на период до 2020 г., которая предусматривает за счет строительства скоростных железных и автомобильных дорог, структурной модернизации транспортного комплекса, повышения скорости перевозок, комплексного развития аэропортов, морских и речных портов, улучшения уровня сервиса и управления на всех видах транспорта, полностью устранить препятствия для экономического развития Китая и к 2020 г. сформировать эффективную транспортную систему страны, соответствующую потребностям устойчивого экономического роста.

Таким образом, динамика инфраструктуры Китая за последние несколько лет подтверждает тезис о растущей комплексности или системности экономики этой страны. Дальнейший поступательный рост на протяжении двух-трех последующих десятилетий, пусть даже не такими высокими темпами, способен обеспечить Китаю место первой по абсолютным показателям экономики мира. Опыт, накопленный КНР за 60 лет существования, особенно за последние три десятилетия реформ, ее политика максимальной мобилизации собственных сравнительных преимуществ для реализации национальных целей развития и модернизации приобрели большое международное значение. Следует иметь в виду, что ныне КНР ставит перед собой грандиозные социально-экономические,

политические и цивилизационные задачи, реализация которых неизбежно будет влиять на ситуацию не только внутри страны, но и вовне.

1. <http://top.rbc.ru/economics/02/07/2010/430265.html> РБК Китай пересмотрел в сторону повышения роста ВВП в 2009г. (рус.). Проверено 2 июля 2010.
2. http://www.perspectivy.info/oikumena/ekdom/infrastructure_kak_faktor_ekonomicheskogo_rosta_2010-11-10.htm
3. Селищев А.С., Селищев Н.А. Китайская экономика в XXI веке. СПб: Питер, 2004.-240 с.
4. Жуджунь Дин, Ковалев М. М. Путь к рыночной экономике (китайская модель реформ): Научное издание Мн.: Издательский центр БГУ, 2005. – 384 с.
5. <http://www.guardian.co.uk/0.13026,1122916.00.html> Probably the world's fastest train
6. http://news.xinhuanet.com/english/2006-05/06/content_4513609.htm China's fleet to double in five years
7. <http://www.renewableenergyworld.com/rea/news/-article/2010/06/china-wind-industry-is-about-to-get-squeeze?cmpid=rss> Louis Schwartz China's Wind Industry Is About To Get Squeezed 10 Июнь 2010 г.
8. <http://www.renewableenergyworld.com/rea/news/-article/2010/07/eric-martinot-and-li-junfeng-renewable-energy-policy-update-for-china> Eric Martinot and Li Junfeng Renewable Energy Policy Update For China 21 Июль 2010 г.
9. International Union of Railways. 2009. Infrastructure 2010. Investment Imperative. UrbanLandInstituteandErnst&Young, Wash. D.C. 2010.
10. <http://russian.xinhuanet.com.cn/> В 2006-2010 гг. свыше 140 млрд. юаней выделено на реализацию проекта переброски воды с юга на север КНР
11. 本文档来源于中央编译局网站 (www.cctb.net) ДОК ЛАД О РАБОТЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА 4-я сессия Всекитайского Собрания народных представителей 11-го созыва 5 марта 2011 г.
12. <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/210.html> Развитие транспортно-коммуникационных комплексов в западных районах КНР: перспективы для центрально-азиатских республик.

Мақалада жаһандану заманында Қытай экономикасының даму қарқыны мен үдерісін барған сайын айқындаушы негізгі сала - инфрақұрылымның, нақты айтқанда оның басты бағыттарының даму динамикасы қарастырылған.

In article general dynamics of development of the Chinese infrastructure in the XXI-st century, as moving branch of the national economy defining prospects and parametres of economic growth and the further development of China is analyzed.

Г.К. Катбаева, А. Сахова

«ТРЕТИЙ ПУТЬ» РАЗВИТИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕФОРМ НА ТАЙВАНЕ

Остров Тайвань – крупнейший в Китае, был присоединен к Японии в конце XIX в. в результате японо-китайской войны. На полстолетия он был выведен из-под юрисдикции Китая. Руководство островом взял на себя японский воен-

ный губернатор, имевший диктаторские полномочия. Деятельность любых политических объединений была запрещена. Колониальная администрация состояла исключительно из японцев, которые проводили в жизнь мероприятия по

«японизации» местного населения, а также подчинили себе экономику острова. Вплоть до 1945 г. Япония отводила Тайваню роль переднего края «обороны империи». Для привлечения на свою сторону местного населения было объявлено о начале процесса постепенного предоставления острову прав на самоуправление. При японцах на Тайване были заложены основы достаточно эффективной экономики, на бомбардировки авиацией США в период войны на Тихом океане ее значительно подорвали.

В соответствии с подписанной в конце 1943 г. в Каире представителями США, Великобритании и Китая декларацией, Тайвань по окончании второй мировой войны возвращался Китаю. В октябре 1945 г. японские войска, находившиеся на острове, капитулировали. Пришедшие им на смену представители гоминьданского Китая установили свой режим, отличавшийся жесткими ограничениями прав и свобод населения. Экономика была дезорганизована. В 1949 г. На Тайвань переехали многие члены партии Гоминьдан во главе с Чан Кайши. Одновременно происходит эвакуация на остров значительной части вооруженных сил, на остров бегут функционеры Гоминьдана. На остров перевозятся многие культурные ценности, партийные и правительственные архивы. Было объявлено о перенесении в Тэбэй центрального правительства. В марте 1950 г. Чан Кайши стал главой этого государственного образования, положив в основу своей программы «три народных принципа» Сунь Ятсена. Конституция также была основана на его идее о «пяти властях». Чан Кайши ввел на Тайване новое административное деление, установив режим жесткого контроля над обществом под предлогом «угрозы нападения с материка» [3, 160].

В период корейской войны США взяли остров под свою защиту, и туда в больших количествах стала поступать американская помощь. Чан Кайши с помощью США стал реализовывать принципы Сунь Ятсена. Уже при провидении первого важного экономического преобразования – аграрной реформы – проявилось американское воздействие. Реформа проводилась при непосредственном содействии Объединенной комиссии по реконструкции сельского хозяйства, созданной еще в соответствии с законом 1948 г. о помощи Китаю, но только теперь получившей реальную возможность влиять на гоминьдановскую политику в деревне. Начало реформе было положено провидением в жизнь в мае 1949 г. старого гоминьдановского аграрного закона, ограничившего размеры арендных платы, что фактически означало для тайваньского крестьянина сокращение арендных платежей в два раза.

Крестьяне были также освобождены от задолженности арендодателям и ростовщикам. В 1951 г. 237 тыс. крестьянских семей было продано 110 тыс. га земель, находившихся в руках государства после экспроприации японского колониального землевладения [1, 692]. В 1953 г. был проведен принудительный выкуп сдававшейся в аренду земли – самый трудный этап земельной реформы. Землевладельцам оставляли не более 3 га поливных земель и 6 га – богарных. Стоимость выкупаемых земель выплачивались государственными облигациями. 56 тыс. га выкупленной таким образом земли было продано 107 тыс. крестьянских семей [1, 685]. Продажа проводилась на льготных для крестьян условиях – земля оценивалась в размере стоимости 2,5-летнего урожая с полученной земли с выплатой в рассрочку на 10 лет. В результате этих преобразований аграрные отношения на острове радикально изменились: если до начала реформы 2/3 крестьян были арендаторами, то теперь почти 90% крестьян стали собственниками земли. Одновременно правительство оказывало крестьянству значительную помощь [1, 672]. Поощрялось создание снабженческо-сбытовых кооперативов, которые получали государственную поддержку. Стимулировалось производство экспортных культур. Были приняты меры по развитию сельской инфраструктуры, по снабжению деревни химическими удобрениями. Модернизации сельского хозяйства способствовали значительные правительственные кредиты. Сюда же направлялась существенная часть американской помощи. Радикальные изменения земельных отношений и модернизация сельскохозяйственного производства привели к непрерывному росту продуктивности аграрной сферы. Тайваньская деревня сумела накормить быстро растущее население острова, произвести ресурсы экспорта, обеспечить рост благосостояния крестьянства. Не менее важны для Гоминьдана были и социальные последствия аграрных преобразований: Гоминьдан получил достаточно прочную социальную базу своего режима. Успехи обновленного сельского хозяйства стали надежным фундаментом социально-экономического развития острова. Так был реализован один из уроков, вынесенных Гоминьданом из своего поражения на континенте. Реализация другого урока – по отношению к национальному и иностранному частному предпринимательству – оказалось делом и более трудным, и более долгим [5, 205]. Но и этот урок, также как и предыдущий, освоился. В итоге, этих уроков и реформ Гоминьдан доказал коммунистам что принципы Сунь Ятсена выполнимы и успешны. Надо отметить то, что

гимн Тайваня называется «Три народных принципа». Во многих книгах и научных работах говорится что Тайвань развивался по японскому образцу. Но три принципа Сунь Ятсена – это и есть японский образец. Китай на данный момент развивается по пути этих принципов. Но учитывая население в Китае и демографический рост населения это происходит довольно медленно. А на Тайване это произошло быстро и с успехом. Под охраной 7-го американского флота Гоминьдан продолжал политику глубокого реформирования экономической структуры острова. Однако для реализации программы реформ была необходима не только защита гоминьдановского режима, но и прямая экономическая помощь. Это помощь сыграла очень важную роль в экономических преобразованиях. За 15 лет (1951-1965) США предоставили Тайваню военную помощь в объеме примерно 2,5 млрд дол. и экономическую – немногим меньше 1,5 млрд дол. Однако фактически 2/3 экономической помощи также составляли военные поставки. Таким образом, непосредственно на экономические нужды за 15 лет было предоставлено только около 0,5 млрд. дол., хотя, конечно [1, 695]. Военная помощь также могла иметь косвенное экономическое значение. Размер этой суммы и льготные условия ее предоставления сыграли важную роль в экономическом развитии острова, но и это не был «золотой дождь», как иногда представляется. Очень большое значение имела стратегия американской помощи, которая исходила из признания необходимости сохранения правительственного контроля за инфраструктурой и немногими отраслями промышленности и стимулирования честного национального и иностранного предпринимательства в остальных хозяйственных сферах. Вот почему 80 % американской помощи пошли в инфраструктуру, сельское хозяйство и подготовку кадров и только 20 % - непосредственно в промышленность [1, 696]. Американские советники были справедливо убеждены, что слабость инфраструктуры является «узким» местом в экономическом развитии провинции, сдерживающим промышленное строительство и приток частных национальных и иностранных капиталов. Вместе с тем США оказывали систематический нажим на гоминьдановские власти с целью изменения методов хозяйствования, сокращения правительственного предпринимательства, принятия действенных мер по стимулированию частного предпринимательства. Это давление и в меньшей степени соображения экономической целесообразности постепенно заставили гоминьдановское руководство ускорить перемены в экономической политике. Еще

в середине 50-х гг. гоминьдановское правительство принимает первые законодательные акты, предоставлявшие некоторые льготы иностранным инвесторам, в особенности китайским эмигрантам (хуацяо). Однако эти льготы были незначительными и не смогли повлиять на движение капитала. Наиболее важные шаги по «либерализации» законодательства были приняты на рубеже 60-х гг. Теперь иностранным инвесторам предоставлялись уже существенные льготы. Важным законодательным актом были приняты «Положения о поощрении инвестиции», которое касалось уже не только иностранного, но и национального капитала. «Положение» дало большие льготы промышленным вложениям капитала. За частным предпринимательством были зарезервированы новые передовые отрасли промышленности (электроника, нефтехимия и др.) [3, 1].

Активизируется антиинфляционная политика правительства, позволяющая стабилизировать курс нового тайваньского юаня. В 1959 г. Правительством было создана «Корпорация развития Китая» для средни и долгосрочного и финансирования частного предпринимательства. В 60-х гг. корпорация вложила в поддержку частного предпринимательства 1,8 млрд дол., сыграв важную роль в становлении тайваньского частного капитала. Чтобы шире привлечь иностранные капиталы, было наконец-то разрешено иностранным банкам открыть свои представительства на Тайване. В 1959 г. первым открыл свое отделение «Ниппон кангё бэнк», за ним последовали американские ведущие банки «Ферст нэшнл бэнк» и «Бэнк оф Америка». Остальные не торопились [4, 84].

Учитывая накопленный опыт, в 1965 г. Частному национальному и иностранному капиталу были предоставлены новые льготы. Для иностранных инвесторов созданы специальные «зоны экспортного производства». И, наконец, самое главное – начался процесс постепенной приватизации государственной собственности. Средства, полученные от продажи государственных предприятий, использовались правительством для поощрения частного предпринимательства [4, 105].

Новая экономическая политика Гоминьдана не сразу выявила свою экономическую и социальную эффективность. Быстрее и активнее отреагировал, естественно, национальный капитал. С 1951 по 1964 г. в промышленности, в торговле и сфере услуг число частных предприятий увеличилось с 68 тыс. до 227 тыс., а частные капиталовложения возросли на 1353 млн дол. Причем в этот период преобладало открытие средних и мелких предприятий, что оставалось

характерным для процесса индустриализации Тайваня. Однако накопление частного капитала в 50-е гг. еще уступало росту правительственных капиталовложений. Вплоть до 1958 г. доля частного капитала в валовом ежегодном приросте основного капитала даже падала. Но правительственная политика поощрения частного капитала резко изменила эту тенденцию: если в 1958 г. доля частного капитала составляла 41 %, то в 1964 г. – уже 72% . [1, 703] Эта тенденция сохранялась и в дальнейшем. Поощрения гоминьдановским правительством деятельности частного национального и иностранного капитала отнюдь не означало отказа от государственных регулирования экономики и развития государственного сектора. Скорее наоборот. Сильная авторитарная власть и стабильное политическое положение способствовали провидению активной государственной экономической политики, сыгравшей решающую роль в социально-экономическом развитии Тайваня. Уже с 1953 г. правительство начинает составлять и проводить в жизнь четырехлетние планы экономического развития. Эти планы носили индикативный характер, но вместе с другими рычагами макроэкономического регулирования (налоги, кредит, таможенные пошлины и т.п.) способствовали реализации гоминьдановской социально-экономической стратегии развития [6, 39]. Эта стратегия сумела правильно учесть природные и экономические условия острова и найти наилучшие пути осуществления индустриализации и тем самым пути модернизации всей общественно-политической жизни. Эта стратегия быстро продемонстрировала свою экономическую эффективность. Одним из результатов этого развития был постепенный рост стоимости рабочей силы, рост заработной платы рабочих и служащих, рост доходов крестьянства. Значительный рост доходов трудящихся вел к сокращению разрыва в уровне доходов между богатыми и бедными, что и было одной из причин стабильности и устойчивости политического режима, хотя все это, естественно, повышало издержки производства и могло бы понизить конкурентоспособность тайваньских производителей. Однако быстрый рост производительности труда нейтрализовал эту тенденцию. Столь быстрый рост производства и торговли вывел Тайвань на уровень наиболее быстро развивающихся стран Дальнего Востока. Именно в это время заговорили о «тайваньском экономическом чуде», причислили Тайвань к новым индустриальным странам, называли его – наряду с Корейской Республикой, Гонконгом и Сингапуром – «четвертым драконом» [4, 59]. Все это позволяет поставить

вопрос об изменении самой социально-экономической сущности гоминьдановского режима на Тайване. Ответ не может быть однозначным. С одной стороны, Гоминьдан инициировал быстрое развитие частной собственности и частного предпринимательства, пошел по пути приватизации, активно поддержал и мелкого, и крупного собственника. Начался процесс отделения власти от собственности, хотя государственное регулирование и государственная собственность продолжали играть в экономической жизни все еще решающую роль. С другой стороны, Гоминьдан полностью сохранил в своих руках властные функции, политическую монополию, строго прислуживал любое инакомыслие. И это все привело к тому, что Тайвань на данный момент является экономически развитым центром. Исход из вышесказанных реформ в том, что Тайвань развивался по принципам Сунь Ятсена с помощью США [3, 1].

Многие любят подчеркивать неэффективность советской помощи материковому Китаю и якобы высочайшую отдачу американской – Тайваню. Но СССР оказывали поддержку огромной стране с большим населением, каковой была КНР, а объект заботы Вашингтона был меньше на порядок. Однако тайваньцы настаивают, что американская помощь оказывалась лишь незначительный период времени, и поэтому-де большой роли не сыграла. Они уверяют: главная причина триумфа Тайваня состоит в «истинности теоретической базы Гоминьдана», коим является учение Сунь Ятсена и сформулированные им три принципа - национализм, народовластие и народное благосостояние.

1. Меликсетов А.В. Развитие Тайваня в 1949-1957 гг. М., 1977.
2. Два китайских пути: КНР и Тайвань// <http://www.-newsland.ru> (15.04.2007).
3. А.М. Родригес., Новейшая история стран Азии и Африки XX век 1945-2000 гг. – М.: Гуманит, 2004. – 320с.
4. Фу Шин-И. Перспективы развития трехсторонних отношений Европейского союза, КНР и Тайваня. – Алматы-Тэбэй, 2003. – 256с.
5. Лузянин С. (Островский А.В.) Тайвань накануне XXI века// Проблемы Дальнего Востока. – М.: ИДВ РАН, 2000. - №4 – С. – 205-207.
6. Ларин А. К итогам всеобщих выборов на Тайване. Настало время перемен?// Проблемы Дальнего Востока – М.: ИДВ РАН, 2008. №3 – С. – 35-42.

Мақалада Тайвань аралының Сунь Ятсеннің «үш принцип» негізінде даму жолы және жетістіктері қарастырылады. Сунь Ятсеннің «үш халықтық принципін» іске асыру нәтижесінде Тайвань қазіргі кезде әлемдік экономика және сауда орталықтарының біріне айналғандығы баяндалады.

In this work you can see Sun Yatsen's three principles of developing and achievements Taiwan. By this work I

want to tell you about Taiwan's economical and trade achievements after using these principles.

Н. Құдайбергенова

ҚЫТАЙ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНДЕ КУН ЦЗЫ ІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫ

Бүгінгі таңда Шығыс мәдениетіне, философиясына деген қызығушылық артуда. Шығыс мұрасын зерттей отырып тарихи тәжірбиені дұрыс ұғынамыз, шығыс пен батыс бағдарын салыстыра отырып дүниетанымдық деңгейімізді жоғарлатамыз.

Шығыс философиясы дегеніміз күні бүгінге дейін өмірлік мағынасын өрбітіп келе жатқан үш үлкен өркениеттің – үнді, қытай, мұсылман өркениеттердің аясында қалыптасқан, тарлаған философиялық дәстүрлердің шартты жиынтығы. Шығыс философиясының кең етек жайған тарихи кеңістігі, мәдени ортасы, әлеуметтік негізі бар.

Кун Цзы - Шығыс философиясындағы, Қытай халқының мәдениетіндегі аса көрнекті ойшылдардың бірі. Ол Қытай, Жапония, Корея, Вьетнам сияқты елдер кіретін киыршығыс өркениетінің қалыптасуына негіз болды. Ұлы ғұлама ілімі осы мемлекеттер халқының ұлттық мінез-құлықтарының, ойлау жүйесінің қалыптасуына терең әсер етті. Бұл мемлекеттерді қазіргі таңда конфуцийшілдік мәдени аймақ мемлекеттері деп атаймыз

Кун Цзы – бұл әуелі ұлы этикалық дәстүр, Шуцзин жинағында бекітілген Яо, Шун, Юя даналығы. Ұлы ғұлама өз ілімінде ежелгі, өнегелі этикалық қағидаларды өзгерген заман талабына сай икемдей алған. Кун Цзы ілімі қытайлықтардың менталитетін, өмір сүру салтын, құндылықтық бағдарын анықтады. Бұл күні бүгінге дейін Конфуцийшілдік мәдени аймаққа кіретін мемлекеттерде сезіледі. Осы себептен «қытайлық-конфуциялық өркениет» тіркесін жиі кездестіруге болады. Әрине қытайлық-конфуциялық өркениеттің өзіне ғана тән бірқатар ерекшеліктерін келтіруге болады. Біріншіден конфуциялық дәстүр адамның өзін-өзі тәрбиелейтін этикаға, қоғамға іштей үйлесімділікті орнатуға ұмтылатын әлеуметті қолдауға бағытталған. Сонымен бірге үлкеннің кішіге деген қамқорлығына, кішілерге үлкендердің ақыл-көңесін ықыласпен тыңдатқызатын, құрметтеткізетін тәлім-тәрбиеге үлкен мән береді. Кун Цзының адамдарға бірдей мүмкіншілік беру идеясы әлеуметтік теңдік, әлеуметтік әділеттілік мәселесіне айналды [8, т. 14, 97].

Ұлы ғұлама қалыптастырған құндылықтар мәнін түсіну үшін, біраз тарихқа үңілу қажет.

Чжоу дәуіріндегі Қытайда (б.з.д. VI ғ.) ауқымды саяси-әлеуметтік өзгерістер орын алды. Чжоулық билеуші-ван өзін Аспанның жердегі Ұлы ретінде бас әулиелік қызметті атқарып жатса да, оның үкіметі де, беделі де ыдырай бастады. Тайпалар арасындағы қан төгістен патриархалды-қандас қатынастар әлсірей бастады, тұқымдас шонжарлардың билігі ыдырады. Оның орнына бір орталыққа ұйымдасқан тәртіп енді.

Көне қытайлық деректер Чуньцюда айтылғандай, б.з.д. VIII-V ғ. Қытайда билік, байлық және ықпал үшін күресте тіпті ағйын-туысқандар бірін-бірі аямай, өздерін-өздері өлтіруден таянбаған. Отбасы мен тұрмыстағы көне дәстүрдің ыдырауы, топ-топпен тайпалар арасындағы ымырасыз күрестер, шонжарлардың сатқыншылығы мен тойымсыздығы, қарапайым халықтың кедейленуі мен қайғысы – мұның бәрі қиыншылықты көбейтті. Кейде тіпті ескі салтқа деген наразылыққа толы, сыни көзқарастарды ұшқындатты. Бұл жағдайға қарсы жаңа идеялар туындады, жаңа түсінік пен көзқарастар іздеушілер қатары толды.

Чжоулық Қытайдағы үйлесімділік идеалы мен тәртіп туралы көзқарастар әртүрлі болды. Мақсаттары мен амал-тәсілдері бір-біріне ұқсамайтын екі үлгіні атап өтуге болады. Біреуі Чжоу-Лу үлгісі, ал екіншісі Ци-Цзин үлгісі. Осы екі үлгінің өзара бақталастар туындатқан ерекшеліктері мен ұқсастықтары болды.

Чжоу үйі немесе ванның домені Чуньцю кезеңінде әуелгі ықпалын жоғалтқан болатын. Осыдан көнені аңсау, ежелгі дәстүрлер мен қағидаларды қатаң сақтау пайда болды. Бұл бір жағынан патшаға билік жүргізу құқығы және артықшылықтар берді. Лу билеушілері ежелгі дәстүрлерді қастерлеп, оларды үнемі орындаған. Ван үйімен туысқандығы мен мүдделердің ортақтығы, екі мемлекетті бір-біріне жақындатып, чжоу-лу идеалдар үлгісінің пайда болуына себепші болған. Бұл үлгінің бүкей-шүкейлі зерттелуі, тереңдетілген жаңа түсіндірмелерге ие болуы Кун Цзы есімімен байланыстырылады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей чжоу-лу үлгісі көнені құрметтеуге негізделді. Яғни ежелгі дәстүрлерді орындау, билік тиімділігін мойындау, мұрагер аксүйектерді құрметтеу, мемлекет құрудың патерналистік формуласын дәріптеу

(мемлекет-отбасы; билеуші-әке), үйлесімдікке этика арқылы жету, ежелгі өсиеттерге құлақ асу.

Цзи-цзин үлгісі чжоу-лу үлгісіне қарама-қарсы болды. Ол нақты жағдайға, күштің билігіне, реформаларға негізделді. Ци патшалығында реформатор Гуан Чжунмен және Цзин елінде Вэнь-гунмен ескілікті реформалау патшалықтардың күшеюіне жол ашатын бағыт болып саналды. Қарастырылған екі үлгі арасында келесідей ұқсастықтар байқауға болады: екі үлгі де орталықтандырылған мемлекеттің ықпалы мен тәртібін дәріптеген. Екі үлгінің де жақтаушылары халық кез-келген мемлекеттің іргесі, мемлекет халыққа қамқор болу керек деген көзқарасты ұстанды. Бірақ ұқсастықтарына қарамастан, біріншісі - патерналистік әдістерді ұсынды, екіншісі - күш көрсетуді. Ортақ мақсатқа жетудегі идеялар қатығысы бірнеше ғасырға созылды. Жалпы Чжанго кезеңі Қытай тарихында интеллектуалды бақталасқа толы кезең болды.

Кун Цзы қоғам, мемлекет, адам туралы ойларын ең алғаш болып зерделеп жеткізгендердің бірі. Үйлесімдік пен тұрақтылық жолында идеологиялық құндылықтардың чжоу-лу үлгісіне және этикалық қағидалардың басымдылығына сүйене отырып, ол эволюцияның тиімді негізі ретінде үздіксіз өзіңді жетілдіру – адамның, қоғамның, мемлекеттің принципі ұсынды. Жетілдірудің әдіснамасы мен құрылымы – көне даналыққа негізделген этикалық және салт-жора қағидаларын қатаң сақтау. Бұл туралы Луньюй трактатында: «Жеткіземен, жаратпаймын; ежелгіге сенемін және оны жақсы көремін», - деп жазылған.

Адам табиғаты Кун Цзы философиясындағы басты мәселелердің бірі. «Аспан адамға нені сыйласа, ол адамның табиғатын құрайды» («Ли Цзи»).

Кун Цзы адамдардың түрлі әрекеттеріне талдау жасай отырып, оларды не ынталандыратынын түсінуге күш жұмсады. «Байлық пен беделге адамдардың барлығы да ұмтылады. Егер осы мақсатқа жеткізетін Дао-Жол анықталынбаса, адамдар дегеніне жете алмайды. Кедейлік пен жек көру – барлық адамдардың ұнатпайтыны осы. Егер жағымсыздықтардан құтылдыратын Дао-Жол айқындалынбаса, онада адам кемтарлықтан құтыла алмайды [1, 228]. Ғұлама осы екі ынта адам болмысына табиғатынан тән деп есептеді. Сондықтан олар тек жеке адамның ғана емес, тұтас этностың мінез-құлықтарының қалыптасуына әсер етеді.

Адамға үнемі тыныштық бермейтін төрт ұмтылысты Кун Цзы тізіп өтеді. Олар – *жасын ұзартпақ, даңққа ұмтылған, қоғамда орнын таппақ, байлыққа деген ұмтылыс*. Осы атақты

нәрсеге жеткендер рухтан тартынады, күштен сескенеді, адамнан қорқады, жазадан қауіптенеді [4, 128].

Ғұлама бірқатар тұжырымдарында Дао ұғымын қолданылады. Дао дегеніміз не? Дао – бұл Қытайдағы ежелгі философиялық, саяси-этикалық ойлардың негізгі категориясы. Қалыптасқан дәстүр бойынша Дао ұғымын қалыптастырған Лао Цзы. Даостық және Кун Цзылық даоның қандай айырмашылықтары бар деген сауал туындайды. Лао Цзы тұжырымдаған дао космостық бостықта пайда болған. Ал Кун Цзы тұжырымдаған дао отбасылық қатынастар мен парасатты ер бейнесінен бастау алады. Ғұлама іліміндегі дао ұғымы антропогенді сипатта болып, адам әрекетінде көрініс табады.

Сонымен, Кун Цзы өз ілімінде *дао* категориясын үйлесімді қоғам қалыптастыру үшін және сол қоғамның негізін құрайтын адамдар ұстанатын құндылықтар жүйесін құрастыру үшін шебер қолданған.

Кун Цзы іліміндегі негізгі категория – бұл «*жэнь*». Графикалық тұрғыдан бұл иероглиф екі бөліктен құралған: сол жағындағысы – «адам», оң жағындағысы – «екі». Осы екі графема қосылып сөзбе-сөз «екі адам» деген мағына береді, яғни иероглифтің 仁 жазылуының өзінде адамдар қатынасы идеясы жатыр. *Жэнь* ұғымына «адамсүйгіштік», «адамгершілік» деген түсініктер беруге болады. Ғұлама пайымдауларындағы бұл категорияға берген түсініктері әртүрлі: «адамсүйгіштік», «Аспан асты елінде – «өз-өзін жену арқылы, қағидаларға оралу(сөзі мен ісінде) принципі арқылы бес [нәрсені] іске асыра білу – қадір-қасиет, жомарттылық, сенім, зеректілік, мейірімділік». Басқаларға үлгі болу - егер аяғыңа берік тұрғың келсе, өзге де аяғына берік тұратындай жаса. Егер ісің жақсы жүрсін десен, өзгенің де ісі жақсы жүретіндей жаса. Осындай адам үлгі бола алады. Ол туралы – «адам сүю» өнерін меңгерген деп айтуға болады» [«Луньюй» VI, 30].

Адамгершілік (рақымдылық) пен тыныштық туралы «Луньюй» трактатында бірқатар тұжырымдар бар. Адамгершілік – тыныштық байланысы туралы екі нақты мысалды келтіруге болады. Ұстаз айтты «Адамгершілігі жоқ адам ұзақ уақыт қиын жағдайда өмір сүре алмайды [сондай-ақ] ұзақ қуаныш сезімін сезе алмайды. Рақымды адам адамгершілікте тыныштық табады» [«Луньюй» IV]. Ұстаз айтты: «Танып білуші өзендерді жақсы көреді. Рақымды тауларды жақсы көреді. Танып білуші үнемі қозғалыста болады, рақымды тыныштықта болады. Танып білуші қуанышты, рақымды ұзақ өмір сүреді» [«Луньюй» VI, 23].

Кун Цзы адамгершілік(рақымдылық) адамға табиғатынан тән жасырын қабілет деп тұжырымдады. Ол әр адамның ішінде сақталып, өздігінен пайда болады. Тек оны шығаруға күш жұмсау керек. Ғұлама бұл пайымдауларын келесідей тұжырымдаған: «Адамдар бір күн бойы барлық күш жігерін адамгершілікке жұмсай ала ма? Мен бұл үшін күш-жүгері жетіспейтін адамдарды көрген жоқпын. Мүмкін осындай адамдар бар шығар, бірақ мен оларды кездестірген жоқпын» [«Луньюй» IV, 6]. Бірақ келесі тұжырымдамасында ұлы ғұлама қарама-қайшы ойды келтіреді: «Мен адамгершілікті жақсы көретіндерді көрген емеспін және рақымсыздықты жек көретіндерді де көрген жоқпын» [«Луньюй» IV, 6]. Бірақ осы қарама-қайшы екі тұжырымдаманы адамгершілік жалпы адамзатқа тән жасырын қабілет деген түсінік негізінде сәйкестендіруге болады. Адамгершілікке жету үшін бір маңызды әрекет жүзеге асыру керек: барлық адамдарға тән «ұлдық парыз бен үлкендерге деген ізет-құрмет» сезімі негізінде «өз-өзін жеңу керек» - *кэ цзи*. Демек, адамға қоғамға араласу үшін екі әрекетті жүзеге асыру қажет. Бұл – өз-өзін жеңу білу және ішкі үйлесімдікке жету. Тек осындай адам ғана өзгелерге адамсүйгіштік таныта алады. Ғұлама өзгелерге деген сүйіспеншілік тек адамгершілікті тұлға да пайда болуы мүмкін деп тұжырымдайды. «Рақымды адам өзінің қлыптасуын қаласа, өзгенің де қалыптасуына септігін тигізеді, өзінің табысқа жетуін қаласа, өзгенің де табысқа жетуіне себепші болады» [«Луньюй» VI, 30].

Конфуциандық гуманизм тұтас адамзаттың дамуындағы дәуірді қалыптастырды. Конфуций қоғамның санасында «абстрактты гуманизм» идеясын: «яғни өзгелерге қоғамда алатын орнына қарамастан, өзіңе сияқты, теңдік позициясынан қарау керек және өзгелер сүйіспеншілікке лайық екенін есте сақтау керек» - қалыптасуына еңбек сіңірді [9, 47].

Жэнь ұғымының шешуші түсіндірмесін, әрине, Қытай мәдениеті береді. Ал Қытай мәдениеті соңғы екі мыңжылдықта бұл ұғымның бастапқы екі мағынасы – «адамсүйгіштік» пен «адамгершілікті» таңдап, өзіне сіңірді. Бұл термин күні бүгінге дейін қолданылады, қытай тілінде «адамгершілікті» білдіретін басқа сөз жоқ. 1989 ж. Конфуций қорының құрметті кеңесшісі Чжоу Гучэн *жэнь* категориясының жаңа түсіндірмесімен сөз сөйледі. Оның ойынша, Конфуций түсінігіндегі бастапқы мағына: «Адам адам болуға міндетті» [1, 164].

Кун Цзы *жэнь* ұғымымен қатар, *сяо*(«ұлдық құрмет»), *ли* («қағидалар», «этикет»), *чжи* («ақыл», «білім»), *и* («әділдік», «парыз»), *чжун* («адалдық»), *дэ* («мораль»), *чи* («ұят»), *юн*

(«ілгері-кейін принципі») сияқты категориялар қалыптастырды.

Кун Цзы іліміндегі маңызды концепциялардың бірі – *сяо*. *Сяо* кішінің үлкенді сыйлауы, балалардың ата-аналарына бас июі. Мемлекет басқару ісінде ол осы концепцияға айырықша көңіл бөлді. Себебі мемлекеттің өзі – бір үлкен отбасы. Отбасында кішілер үлкендерді және ата-анасын сыйлау керек, ал олар өз кезегінде кішілерге қамқорлық таныту керек. Бұл ойларын Ұстаз келесідей тұжырымдаған: «Әкесінің көзі тірісінде, оның (баласының) талпынысын байқа; әкесі өлген соң, оның (баласының) мінез-құлқын байқа. Егер ол үш жыл бойы баласының Дао-Ақ жолынан шықпаса, онда мұны құрмет-қошемет деуге тұрарлық [6, т.1, 293]. Бұл жердегі әкесінің Дао-жолы – тек өмір жолы ғана емес, сонымен қатар мінез-құлқы, көзқарастары. Әкесінің өмірлік тілек-қалауларын орындау, оның өмірлік жолын ұстану – бұл біріншіден, ұрпақтар арасында мықты байланыс орнатады, екіншіден отбасылық дәстүрлерді құрметтеу арқылы, бүкіл қытай халқының дәстүрлерін құрметтеуді үйретудің тиімді әдісі болып табылады. *Сяо* ұғымының негізгі функционалдық қызметі де осы. Кун Цзы ұлдық құрмет туралы жиі айтқан, сонымен бірге ол ата-анаға тек қамқорлық қана емес, ізет, үлкен сүйіспеншілік танытуды дәріптеген. Ұстаз айтты – Әкемен немесе анамен сөйлескенде жұмсақ та кішіпейіл болғын. Егерде сенің ниетің олардың көңілінен шықпаса да, бәрібір құрметте – олардың еркіне қарсы келме [6, т.1, 295].

Қоғамның үйлесімді дамуында маңызды орын алатын тағы бір категория – *ли* (қағидалар, этикет, рәсім). Ғұлама «*жэнь*» адамгершіліктің мазмұны, ал «*ли*» - оны жүзеге асырудың жолы деп түсіндірген. Қоғамда бір ұрпақтан екінші ұрпаққа көшетін мұраны, игілікті, сақтау, оның мән-маңызын жете білу, Кун Цзы бойынша айтсақ, отбасында болсын, мемлекет көлемінде болсын әдеп-ғұыпты, салт-дәстүрлерді құрметтеу арқылы да жүзеге асыруға болады [3, 109].

Әрбір қоғам мүшесі туғаннан бастап, өмірінің соңына дейін Қағидаларды ұстану керек болған. Кун Цзы *ли* категориясы арқылы өз ілімінде мемлекет пен қоғамды бір-бірімен тығыз байланыстыра алды. Кун Цзы қалыптастырған қоғам мемлекетке қарсы тұра алмады, себебі олар ортақ құндылықтармен байланыстырылды. Бірақ бұл байланыста қоғам алдыңғы қатарда болды, биліктегілер *ли* принципін бұзған жағдайда қоғам оларға қысым көрсете алды.

Ұлы ойшыл қалыптастырған құндылық бағдар арасындағы айрықша мәнге ие болатыны – білімге деген құрмет. Ұстаз білім алуда шығу тегіне қарай ешкімге шек қоймаған. Ол адам-

дарды білімге құштарлығы бойынша сипаттаған: «Ең жоғарғы – туғаннан білімге иесі; одан кейінгісі – оқу барысында білім жинағандар; одан кейінгілер – оқуды қиындыққа ұшырағаннан кейін бастағандар». Сонымен қатар, ғұлама бір салада үлкен жетістіктерге жеткен адамдарды ерекше құрметтеген. Ол өзін «тәжірбиелі диканшымен» немесе «тәжірбиелі бағбанмен» салыстыра алмайтынын айтқан. Кун Цзы еңбек этикасына деген құрметті қалыптастырады – бұл конфуциандық мәдени аймақ халықтарының барлығына тән.

Осылайша, Кун Цзы Қытай өркениетіне орасан зор ықпал жасаған ғұлама ойшыл. Ғасырлар бойы оның философиялық пайымдаулары даналық пен кеменгерліктің қайнар көзі ретінде халық арасында сақталып келді. Бұл дәстүр болашақта өз жалғасын тауып, ұлы ғұламаның ғақлиялары мен адамзат қоғамы туралы тамаша ойлары Қытай өркениетінің дамуына септігін тигізері сөзсіз.

1. Переломов Л.С. Конфуций: «Лунь юй». Исслед., пер. с кит., коммент. М., 1998.

2. Переломов Л.С. Конфуцианство и современный стратегический курс КНР.- М.: Издательство ЛКИ, 2007.- 256с.

3. Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. М., 1982.

4. Молдабеков Ж., Қасабек А. Шығыс философиясы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ унив., 2001. – 302 бет.

5. Семенов И.И. Конфуций. Я верю в древность. Сост., перевод и коммент.- М., 1998 – 384 с.

6. Әлемдік философиялық мұра. Ежелгі Шығыс философиясы. Т.1 - Алматы: Жазушы, 2005-560 б.

7. Әлемдік философиялық мұра. Шығыс философиясы. Оқу құралы – Алматы: Жазушы, 2009-480 б.

8. Әлемдік философиялық мұра. Философия тарихы. Т.14. – Астана: Аударма, 2006 – 488 б

9. Мартынов А.С. Конфуцианская личность и природа. – Проблема человека в традиционных китайских учениях. М., 1983.

В данной статье рассматривается роль Конфуцианского учения в духовной культуре китайского народа. Приводится анализ принципов Конфуцианского учения. Рассматривается данная Конфуцием интерпретация этих принципов в труде «Лунь юй».

The article examines the role of Confucianism in spiritual culture of Chinese people. We give the analysis of Confucius principles. We consider interpretation this principles of Confucius «Analects».

Момынкұлов Ж.Б.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР ЖӘНЕ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

Орталық Азия аймағы барған сайын әлемнің жетекші елдерінің қызығушылығын тудыруда. Мұның себебі аймақтың геосаяси және геоэкономикалық маңыздылығында жатыр. Орталық Азияда болып жатқан үдерістер аясында бірқатар маңызды мәселелерге басымдық беріледі. Оларға Орталық Азиядағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, аумақтың интеграциялық және конфронтациялық әлеуеті, аймақтың өз келешегін өзі таңдауының мүмкіндігі, шетелдік серіктестердің ұстанымы жатады.

Қырғыздың ойшылы Шыңғыс Айтматов айтқандай, Орталық Азиялық немесе еуразиялық интеграция идеясы аймаққа тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін жаңа мүмкіншіліктер ашады. Алайда оқшаулылық, тым тұйықтық, шекарадағы қатаң кедергілер, алыс жатқан елдермен сауда жасау мен шикізат саласында асқан өзіншіл көзқарас сияқты құбылыстар әділетті қарым-қатынас құруға кедергі болды.

Орталық Азия ынтымақтастық ұйымы 1994 жылы бұрынғы Орталық Азиялық экономикалық қауымдастықтың орнына қайта құрылды.

Оның құрамына Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан мен Тәжікстан кірді. ОАЫҰ-на мүше мемлекеттер біртұтас экономикалық кеңістікті сақтылы түрде құру жөнінде келісілген шараларды жүзеге асыру үшін белгілі міндеттерді өз мойындарына алды. Бұған қоса, ұйым ортақ көліктік және байланыстық құрылым құру саласында ықпалдасуға, шекаралық және кедендік бақылау саласында келісілген саясат жүргізуге ерекше көңіл бөледі.

Қырғызстанда 2005 жылдан 2010 жылға дейінгі аралықта болған саяси астары бар қақтығыстар күллі аймақтағы жағдайға тікелей әсер етті. Оның үстіне Өзбекстанның «екі стандарт саясаты» да «отқа май құйғандай» болды. Кейбір мамандардың айтуынша, Өзбекстанның өзі «керітартпа саясат» ұстанып отыр: аймақтағы шиеленістердің көбісі өзбек жағының «қырсық мінезінен» туындап отыр. Десек те, соңғы бес жылда Өзбекстанның өзінде халықтың ішкі қарсылығының өскендігі байқалады.

Өзбек халқының демографиялық жарылысының салдарынан жергілікті экономика ауылдық аймақтардағы халықты тұрақты жұмыс пен

жеткілікті жалақымен қамтамасыз ете алмайды.

Орталық Азия мемлекеттері қазіргі жағдайда аймақтағы жағдай үшін өзінің тарихи және геосаяси жауапкершілігін ұғынуға тиісті. Аймақтағы кез келген шиеленіс әдетте алыста жатқан сыртқы геосаяси күштердің, мемлекеттердің және халықаралық ұйымдардың ықпалымен байланысты болады. Интеграцияның арқасында Орталық Азияның елдері орын алатын әртүрлі ішкі және мемлекетаралық қақтығыстарды шешу механизмдерін қалыптасуға міндетті.

Тәуелсіздік алған осы күнге дейінгі аса маңызды мәселелердің бірегейі аймақтық және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Мұның себебі терроризм, экстремизм, заңсыз есірткі айналымы сияқты жағымсыз құбылыстардың көбеюі еді. Осы орайда, аймақтың қауіпсіздігін нығайту бағытында күш біріктіру мен мемлекеттер тарапынан ортақ шараларды қабылдау ерекше маңызды болып отыр. Ол үшін Орталық Азияның ынтымақтасуы қажет. Өйткені аймақта қандай да бір стратегиялық серіктестіктің күшеюі геосаяси негіздегі жаңа қайшылықтарды тудыруы мүмкін.

Аймақтағы негізгі проблемаларға экстремизм, заңсыз жұмыс миграциясы, есірткі трафигі, су-энергетикалық проблемалар – бұларға қарсы тұру үшін аймақтың елдері бірігуге мәжбүр. Бүгінгі таңда есірткі бизнесі экстремизм мен терроризмнің де дамуына әсер етуде. Ауғанстанмен көршілес болғандықтан Өзбекстан әлемдік есірткі трафигінің эпицентрінде тұр. Аймақтағы тағы бір үлкен проблемалардың бірі миграция – көші-қон мәселесі. Халықаралық көші-қон ұйымының есебі бойынша (ХКУ) Орталық Азияда соңғы 15 жылда миграциялық көріністер түбегейлі өзгерген. Мұның бірнеше себептері бар. Оларға кедейлік, жұмыссыздық пен халықтың көп бөлігінің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының төмендігі, билік органдарының азаматтардың құқықтары мен бостандығына қол сұғуы, сана-сезімнің маргинализациясы жатады.

Қазіргі Орталық Азия әлемнің ең бір келешегі бар геосаяси аймағына айналды. Себебі мұнда саяси ықпал етудің мүмкіндігі, маңызды ресурстық потенциалдың болуы, әртүрлі аспектілерімен қауіпсіздік мәселесі әртүрлі мүдделер шоғырланған.

Орталық Азияда интеграциялық үдерістердің дамуына күрделі кедергілер бар: сауда, көлік салаларындағы бақталастық, газға қатысты даудамай сияқты мәселелер аймақтағы елдердің өзара ынтымақтасуын тежейтін қайшылықтардың болғанын айғақтайды. Бұл қақтығыстар мен келіспеушіліктер Орталық Азияның әзірше біртұтас организм еместігін көрсетеді.

Фридрих Эберт атындағы Орталық Азия мен Кавказ жөніндегі қордың үйлестірушісі Винфрид Шнайдер-Детерс Орталық Азия елдері екі сала бойынша ынтымақтастық жасауы қажет деген. Оларға экономика мен қауіпсіздік жатады. Сарапшының пікірінше, аймақтағы мемлекеттер ортақ Еуропалық Одақтың экономикадан туындағанын ескеруге тиісті.

Өзбекстандағы ЮНЕСКО өкілі Майкл Барри Лейннің айтуынша, аймақты ортақ түсінік, ортақ тіл, ортақ тарихи-мәдени өмір, ортақ сауда жолдары біріктіреді. Тәуелсіздік бұл елдерге экономикалық қалпына келу мен тарихи байланыстарды қайта орнату арқылы аймақтық интеграция мен ынтымақтасу үшін үлкен мүмкіндік беріп отыр.

Халықаралық интеграция еркін сауда аумағы – кедендік одақ – экономикалық және валюталық одақ сияқты негізгі кезеңдерден өтеді. Аймақ интеграциялық үдерістерді жеделдетіп, ортақ нарықтың тезірек құрылуына мүдделі. Орталық Азияда ортақ нарық пен ортақ валютаның болғаны дұрыс. Мемлекеттердің аймақтық келісімдер арқылы бірігуі олардың тиімді дамуына және қазіргі қауіп-қатерлерге бірге төтеп беруіне жағдай жасайды. Аймақта шешімін таппаған көптеген өзекті проблемалардың болуы Орта Азия мемлекеттерін бірлікке және ынтымаққа итермелеуі тиіс.

Қауіпсіздік мәселесіндегі кейбір қайшылықтарды санамағанда, аймақтық елдердің қауіп-қатерлерге қатысты ұстанымдары бір-біріне сәйкес келеді. Ресей мамандарының айтуынша, аймақтық экономикалардың әртүрлі одақтарға қатысуы ерекше мәнге ие мәселе.

Ресей Орталық Азияны Қытайға бермеуге тырысуда. Себебі, Орталық Азия екі жақ үшін де нарық және мүдде аймағы. Ғаламдандудың әсерімен Орталық Азия елдері алпауыт елдердің қаржылық және технологиялық мүмкіндіктерін пайдаланып, дүниежүзілік шаруашылыққа қол жеткізуде.

Орталық Азия қауымдастығы 1994 жылы Ортақ экономикалық кеңістікті құру жөніндегі келісім арқылы құрылып, онда бірқатар маңызды үкіметаралық құжаттар қабылданды. Бұл құжаттарға жеке тұлғалардың шекарадан өтуі мен жұмыс күшінің әкелінуінің шарттары жеңілдетілді, көші-қон, денсаулық сақтау, ғылыми-техникалық ақпарат, сейсмология, төтенше жағдайлармен күрес мәселелері енді. Сырдария өзенінің су-энергетикалық ресурстарының тиімді пайдаланылуы, энергожүйелер мен су-энергетикалық консорциум туралы келісілді.

Алайда Орталық Азияда ортақ экономикалық кеңістік құру идеясы екінші жоспарға ысырылды. Оның орнына ЕурАзЭО-тың рөлі артты.

Өзбекстанның бұл ұйымға деген көзғарасы тұрақты емес.

Қазақстандық ғалымдардың пікірінше, ОА мемлекеттерінің аймақтық интеграциялық ынтымақтастығы келесі үш түрде дамуы мүмкін: 1) жай қарқынмен дамуы; 2) қауымдастықтың бірте-бірте бәсеңдеп, ыдырауы; 3) интеграцияның келесі жоғарғы деңгейге көтерілуі.

2010 жылы Қызылорданың Ош және Джала-лабад қалаларында болған қанды қақтығыс өзбек-қырғыз қатынастарын біраз уақытқа артқа шегеріп тастағаны белгілі. Орта мерзімді келешекте аталмыш елдердің билеушілерінің ауысуымен екі жақ ортақ келісімге келуі мүмкін. Сарапшылардың айтуынша, осы аймақтағы елдер экономикалық реформалар, кедендік-тарифтік және салықтық заңнамалар, сауда-экономикалық қатынастарға қатысты келісілген жүйелі саясат жүргізуі қажет.

Әзірше көбісі қағаз күйінде тұрған бұл жобалардың бірсыпырасы мыналар: әртүрлі деңгейдегі инвестициялық бағдарламалар, аймақтық транзиттік-көліктік әлеуетін пайдалану, магистралды мұнай-газ құбырларын салу.

АҚШ пен Ресей Орталық Азияны жауапкершілік аймақтарға бөліп, прагматикалық ынтымақтастыққа көшті. Бұл жағдайда Қытайдың аймақтағы ықпалы күшейіп келеді. АҚШ Ресейдің аймақтағы ықпалын шектей келіп, орыстардың Орталық Азияға келуіне кедергі болмайды. Вашингтон Москваны аймақтық геосаясаттағы көмекшісі ретінде қарастырады. Яғни, АҚШ Ресеймен бірігіп, аймақтағы Қытайдың ықпалына қарсы тұруды көздейді. Себебі, Қытай Орталық Азияда өктем саясат жүргізіп, өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін экономикалық тетіктерді пайдаланады. Көз алдымызда Қытай Орталық Азияның экономикалары үшін ең ірі инвесторлардың біріне айналды.

Бұл себептердің барлығы аймақтың ішкі интеграциялық әлеуетінің төмендігін көрсетеді. Аймақтағы экономикалық кеңістік жай қалыптасуда. Бұған қоса, өткен жылдарда кедендік, салықтық саясатты біріздендіру бағытында мардымды ештеме жасалынбады. Энергетикалық және шикізаттық ресурстарды экспорттауда ортақ мүдделерді қорғау концепциясы мен жоспарының жоқтығы, өнідірістік бәсекелестік туралы шаралардың жоқтығы, су, энергетика, газ, көлік кешендерін пайдалануға қатысты мәселелердің шешілмеуі, мәдени-ғылыми байланыстардың әлсіреуі, экономикаларды реформалау мен қайта құрылымдаудың қажетті стратегиясының жоқтығы аймақтық деңгейдегі ынтымақтастыққа айтарлықтай кедергі болды.

Экспорт саясатында келіспеушіліктердің болуы, экономикалардың реформалануының әр-

түрлі қарқынмен дамуы, біржақты шешімдердің қабылдануы да интеграцияға кедергі болды. Мысалы, Қазақстан 90-шы жылдардың аяғында аймақтық сауданы тарифтік және тарифтік емес реттеуді қолға алды. Қырғызстан су-энергетикалық ресурстарды пайдалануға шектеу және тыйым салу шараларына кірісті. Өзбекстан оқшаулану саясатын жүргізіп, ТМД-дан тыс елдерге бағыт алды. Түркіменстан ортақ жобаларға қатысудан мүлдем бас тартты.

Енді, Орталық Азияның келешекке қай жаққа қарай жылжуы немесе қалай дамуы мүмкін деген сұраққа жауап берейік. 1-ші мүмкіндік: Орталық Азия мемлекеттерінің біріге алмай, күрделі дау-жанжалдарға душар болуы. Аймақтағы қазіргі жағдайдың осы жағымсыз сипаттамаға сәйкес келетінін мойындаған жөн. 2-ші мүмкіндік: Орталық Азия халықаралық қатынастардың дербес субъектісі ретінде аймақта өркениеттердің тоғысуы жағдайында тұрақтандыруші рөлді ойнайтын болады.

Осы орайда үш басты сценарий қарастырылған. Мәселен, Қазақстанның бейбітшілік, дінаралық диалог, толеранттылық салаларындағы талпыныстарын атауға болады. Алғашқы сценарий бойынша, алпауыт мемлекеттердің аймақты сырттан басқаруы, ықпал етуі Орталық Азияның дербес дамуына кедергі болуы мүмкін. Келесі сценарий бойынша, аймақтағы елдер тарихи дәстүрлер мен қазіргі жағдаятты ескере келе дүниежүзілік байланыстар жүйесінде үлкен маңыздылыққа ие болуы да мүмкін. Бұл жағдайда негізгі мақсат аймақтың өз-өзімен қауышуы, өз-өзін тануы болмақ. Үшінші стратегия бойынша, бірінші және екінші модельдің кейбір жақтарын есепке ала отыра даму. Оның мәні Орталық Азияны дағдарысқа қарсы басқаруға келіп саяды. Бұлардың арасында аймақ үшін ең тиімдісі екінші стратегия болып табылады. Ол бойынша, жергілікті элита саналы түрде Орталық Азияны халықаралық қатынастардың жоғары деңгейде интеграцияланған субъектісіне айналдыруы тиіс. Тым күрделілігіне қарамастан, бұл міндетті шешуге болады.

Бұл бетбұрыстың бірінші қадамы Орталық Азияның ұзақ мерзімге бағытталған тұжырымдамасын жасап шығару болып табылады. Бұл бағдарлама дұрыс анықталған ұлттық мүдделерді, дамудың жергілікті дәстүрлерін, ұйымдасудың қазіргі танылған принциптерін ескеруге негізделуі тиіс. Бұл көзқарас Орталық Азия мемлекеттерінің дамуының стратегиялық келешегін айқындауға көмектеседі. Бұған қоса бірігудің халықаралық үлгілерін ескеру қажет [3, 7].

Біріншіден, аймақтық элиталар ортақ саяси, экономикалық және мәдени кеңістік құруға біріге ұмтылуы қажет. Модернизация немесе

жаңару дәстүрлі бастауларға сүйенуі керек. Қазіргі таңда Орталық Азияның ішкі конфронтациялық әлеуеті аймақтың байланыстық, ақпараттық және технологиялық оқшаулылығын еңсеруге күш салу керек.

Интеграцияны сәтті іске асыру үшін бірқатар мәселені ескеру қажет. Мысалы, білікті аймақтық басқару, құзырлылық, ішкі ұлттық және аймақтық саясаттың әлеуметке бағытталуы, паракорлықты тежейтін әділ басқару жүйесі.

Орталық Азия басшылары мемлекеттерінің дүниежүзілік сахнада өзіне лайықты орнын табуы үшін мемлекеттік институттарды заманауи деңгейге көтеруге мүдделі. Орталық Азияда басты демократиялық принциптерге арқа сүйейтін мемлекеттік жүйе құру, білікті басқару әкімшілігінің болуы, күллі халықтың мүдделерін ескеретін мемлекеттік саясаттың ашықтығы мен тиімділігін қамтамасыз ету қажет.

Орталық Азияда суды пайдалану мәселесі аса күрделі. Соңғы жылдары осы мәселеге байланысты туындаған жанжалдар аймаққа қауіп төндіріп тұр. Қырғызстан мен Тәжікстан мұнай мен газға ие емес. Десек те, аймақтағы өзендер осы елдерден бастау алады. Аталмыш екі ел бұл мүмкіндікті электр қуатын дамыту үшін пайдаланады. Осы мақсатта ауқымды гидротехникалық құрылыстар іске асуда. Өзбекстан, Түркіменстан мен Өзбекстан осы жобалардың экологиялық салдарларынан қауіптенеді. Көршілес елдердегі су ресурстарының көлемінің күрт түсіп кетуі жағдайында Өзбекстанның ауыл шаруашылығына, әсіресе мақта шаруашылығына үлкен қауіп төніп тұр. Сондықтан суды пайдалану мәселесі Өзбекстанның Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы бітпейтін жанжалдың себебі. Елбасы Н.Назарбаев айтқандай, тиісті сараптама өткізбей тұрып плотиналарды салмау керек.

Қырғызстан мен Тәжікстан соңғы жылдары Қазақстанның экономикалық және саяси салмағын мойындап, аймақтық интеграция аясындағы бастамаларын мақұлдай бастады. Бұларға қарсы салмақ ретінде, Өзбекстан соңғы кезде Түркіменстанмен жақындаса бастады. Екі мемлекет Қырғызстан мен Тәжікстанға қарсы ұстанымда. Алайда Өзбекстан газ, газ өндірісі мен тасымалы салаларында Түркіменстанның өзіне бәсекелес болып тұр.

Іс жүзінде Өзбекстан мен Түркіменстан бейресми блок құрып отыр және суды пайдалану мәселесінде ұстанымдарын бір-бірімен сәйкестендіріп отыр. И.Каримовтың өзінің айтуынша, су мәселесі шешу үшін Қырғызстан мен Тәжікстанның қатысуы міндетті емес. Ислам Каримов ешқандай мемлекеттің, тіпті

Ресейдің де Орталық Азияның ішкі су-энергетикалық мәселесіне араласа алмайтынын ашық айтты [4, 2].

Екінші жағынан, Ресей Қырғызстанның энергетикасына ықпал ете алады. Осы арқылы Ресей, Өзбекстан мен Қазақстанның оңтүстігіне түсетін суды қадағалай алатын болады. Себебі, мәселе саяси мүддеде жатыр. Ресей И.Каримовтың мәлімдемесіне қарамастан, аймақтың су мәселесіне де араласа алатынын білдірді.

Өзбекстан мен Қырғызстан арасында су ресурстарына қатысты туындаған күрделі проблема Ош пен Джалалабад қақтығысының салдарынан тіпті «ушығып» кетті. Бұл қақтығыстың тууына су дауының салқыны да тиюі мүмкін. Ресей Қырғызстанмен жақындасу арқылы Өзбекстанға сес көрсетуде, оны әдейі елемеуде.

Ташкенттің шекаралық мәселелерді шешудегі қаттылығы Қырғызстан мен Тәжікстанды «қорқытып жіберді». Бұл жағдай Өзбекстанның аймақтық көшбасшылыққа жету жобасын жүзеге асыруын қиындатып жіберді. Қырғызстанға мәдени және этникалық тұрғыдан жақын Қазақстанмен ынтымақтасу тиімдірек.

Тәжіктер де Өзбекстанның өктем саясатына наразы. Интеграция идеясы Тәжікстанның үлкен қызығушылығын тудыра қойған жоқ. Қазақстанмен немесе Иранмен бірігу Душанбе үшін анағұрлым қызықтырақ. Тәжікстан мен Қырғызстанның Қазақстанды серіктес ретінде таңдауы оның мәдени ұстанымы мен экономикалық жетістіктеріне тікелей байланысты еді. Осыған байланысты, Өзбекстан Қазақстанға айып таға береді.

Сарапшылардың көбісі Орталық Азияда тиімді интеграциялық құрылымдардың қалыптасу мүмкіндігін жоққа шығарады. Интеграцияның алдында тұрған ең басты кедергі ретінде аймақтағы елдердің геосаяси тәуелділігін аталады.

Тәжік сарапшысы Саймуддин Дустовтың пікірінше, Орталық Азиядағы кез келген интеграциялық үдерістер толық қолдау таппайды. Оның ойынша, алдағы 15-20 жылда Орталық Азияда ешқандай құрылымдық өзгерістер орын алмайды. Әзірше, аймақтағы мемлекетаралық қатынастарда туындайтын проблемалар көбінесе Өзбекстанмен байланысты болып тұр.

2008 жылы И.Каримовтың ҰҚКҰ мен ЕурАзЭО ұйымдарын біріктіру туралы ұсынысы қолдау таппаған соң, Өзбекстан соңғысының құрамынан шығады. 2009 жылдың күзінде Өзбекстан біржақты түрде Орталық Азия энергетикалық жүйесінен шығатындығын жариялады. Орталық Азияның интеграциясына күмәнмен қарайтын саясаттанушылар Қазақстанда да жетерлік. Қазір Қазақстан өзіне тілдік және

мәдени жақын Қырғызстанға ықпал жүргізумен шектеліп отыр.

Десек те Өзбекстан Қырғызстан мен Тәжікстанмен арадағы күрделі қатынастарды жалғастыра береді. Ташкент Қазақстанның артында Ресейдің тұрғанын біледі. Сондықтан Ташкент көбінесе Батысқа және Азия-Тынық мұхиті аймағына бет бұрады.

Өзбекстан ғаламдық экономикалық жүйеге толық еніп, өзінің әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін дүниежүзілік саясат пен экономиканың басты өзгерістері мен бағыттарын анықтап, оларға бейімделуі тиіс. Өзбекстан үшін бұл мәселені ең аз шығынмен шешудің бірден бір жолы аймақтық интеграция болып отыр.

Ғаламдық бәсекелестіктің осындай қиындықтарына төтеп беру үшін Өзбекстан экономикалық мақсатта аймақтағы көршілес елдермен бірігуге мәжбүр. Орталық Азияның экономикалық ынтымақтасуы - «жаһандануға аймақтық ынтымақтасу арқылы енуді» білдіреді.

Өзбекстан Республикасы – бұл халықаралық қатынастарда өз-өзіне сенімді, белсенді мемлекеттік құрылым. Бірақ, елдің экономикалық тұралауының созылыңқы сипаты, көршілес жатқан елдердің өзбек басшылығының ұстанымдарының өзгермелілігінен қажуы, аймақтан тыс ірі халықаралық державалардың, мүдделі және белсенді құрылымдардың бақталастығы (Ресей, АҚШ, Қытай, Еуропа Одағы), ішкі және сыртқы саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайдың қарама-қайшылықта дамуы елдің сыртқы саяси бағытына айтарлықтай өз салқынын тигізді. Өзбекстанның И. Каримов бастаған саяси басшылығы Ресейдің қамқорлығындағы ҰҚҚУ,

ЕурАзЭО, ШЫҰ сияқты аймақтық және халықаралық ұйымдарға біресе мүше болады, біресе олардан шығып, Ресейге қарсы батыстық бағытты ұстанып келді.

Ташкенттің қазіргі сыртқы саясаттағы басты ерекшелігі оның өзгермелілігінде жатыр. Алайда оның саяси мүдделері тұрақты. Өзбекстан ОА аймағында лидер болуды көздейді.

Экономикалық интеграцияның іске асуына алып келетін сауда-экономикалық байланыстарды жеделдетпей, аймақтың экономикасын дамыту жөнінде нақты іс жүзіндегі жобаларды қолға алмай, Орталық Азия елдері әсіресе сыртқы тұрақсыздық факторларынан және қауіп-қатерлерден құтыла алмайды. Орталық Азияда шынайы саяси-экономикалық ықпалдасуды қамтамасыз ету үшін алдымен аймақтық лидерлердің жеке келісімі мен татуластығын қамтамасыз ету қажет.

1. [O'zbekiston va xorijiy davlatlar - http://mfau.uz/uzb](http://mfau.uz/uzb)
2. <http://www.centrasia.ru/news>
3. <http://www.fergana.ru>
4. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi - <http://mfau.uz/uzb>

В данной статье рассматривается процесс интеграции в Центральной Азии, также изучается роль Республики Узбекистан в развитии интеграционных процессов в регионе. Автором статьи дается анализ основных проблем и вопросов интеграционных процессов в Центральной Азии.

In this article integration process in Central Asia and disintegrative role of Uzbekistan are considered. Author of the article analyzes basic issues and problems of the integration process in the mentioned region.

Р.М. Мустафина

МЕЧЕТИ И МЕДРЕСЕ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

в конце XX – начале XXI вв.

В статье предпринята попытка на основе этнографических исследований автора показать наряду с деятельностью культовых учреждений и религиозных учебных заведений, уровень религиозного образования служителей исламского культа и религиозности населения Северо-Казахстанской области в конце 90-х годов прошлого века - в начале 2000-х годов нашего столетия.

Мечеть в г. Сергеевка (Сергеевского р-на Северо-Казахстанской обл.). Имам мечети, или, по его словам, просто мулла, Ш. Шаймерденов (1964 г. рожд.) два года учился в медресе Сарыагашского района Южно-Казахстанской облас-

ти, которое осуществляло 4-х годовичное и 6-ти годовичное обучение взрослых и детей. Однако диплом не получил. По направлению начал работать в мечети в г. Сергеевка. Прежде чем приобщиться к религиозной деятельности, учился в Петропавловском педагогическом индустриальном техникуме, работал учителем черчения, труда в Аксуской школе. Заочно учился в Целиноградском инженерно-педагогическом университете. За год до окончания учебы он оставил университет и поступил в медресе.

Раньше в Сергеевке мечети не было. Она открылась в 1994 г. Последние два года она размещалась в помещении бывшей библиотеки.

Прихожане мечети – в основном, пенсионеры в возрасте свыше 60 лет. На жума намаз в зимний период приходили 5 – 6 человек, а летом – более 10 человек. Ежедневный пятикратный намаз верующие, в том числе женщины, совершали дома. Обычно женщины приходили в мечеть, чтобы попросить имама прочитать Коран или взять у него тумар (амулет с фрагментом Коранического текста). Многие местные жители, человек 60, в основном женщины, как пожилые, так и молодые, и даже дети соблюдали пост (ораз). На Курбан и Ораза айт в мечети собирались более 100 человек. С вопросами по основам исламского вероучения, шариата к имаму обращались не только взрослые, но и дети, хотя их было немного, примерно два–три человека. В местной общеобразовательной школе имам преподавал арабский язык. Часто в мечети совершали обряды «неке кыю», «азан шақыру», «ат кою». В мечети проводился и конкурс на лучшее чтение Корана.

Мечеть в с. Булак (Есилского р-на Северо-Казахстанской обл.). В 1925-1926 гг., по свидетельству старожил, «местная комсомольская ячейка ликвидировала мечеть, полностью ее разрушив». Эта мечеть действовала до 1925-1926 гг. на территории сельского округа, в который входили села Булак, Актас, Карагай. Она была построена на средства кажы (хаджи) Омаргали, который дважды совершил паломничество к святым местам.

Новая мечеть была открыта в 1993 г. Планировалось также открыть при мечети школу для детей. Мулла (1946 г. рожд.), – самоучка, в прошлом мастер по трудовому обучению, окончил трехмесячные курсы при Петропавловской мечети, которые вел ученый, богослов, «хаджи из Турции». Дед муллы был уважаемым священнослужителем, совершившим хадж в начале XX века. В с. Булак ораза соблюдали человек 50–60, мужчины, женщины и 15–20 молодых людей, а также школьники. Из уроженцев этого села хадж в Мекку-Медину в 1998г. совершил Марат Сарсенбаев (1962 г. рожд.).

Мечеть в с. Жаргайын (Есилского р-на Северо-Казахстанской обл.: население – около 60 дворов, примерно 300–350 чел.). Мечеть действовала с 1991 г. В то время эта была первая мечеть в сельской местности в Северном Казахстане. Прежняя мечеть была разрушена в 1932 г. Мечеть посещали только пожилые люди: обычно – 5-6 человек, иногда – 10-15. На Курбан-айт, Ораза-айт в ней собирались около 500 человек, включая верующих из соседних селений. Имам Зайнулла Аблаев (1929 г. рожд.) в 1948–1950 гг. учился в медресе Мир-и Араб. Так как значительная часть мечети пустовала, имам хотел отдать ее под местный «Дом ста-

рости». Сам он собирался в 1998г. переехать в с. Новокаменка.

Мечеть в с. Жанажол (Жамбылского р-на Северо-Казахстанской обл.) действовала с 1996 г. Прежняя мечеть была разрушена в 1930 г. Имам Мукали Дюсенулы до выхода на пенсию работал бригадиром, учетчиком в тракторной бригаде. Лишь в возрасте 75 лет, став муллой, он начал читать на казахском языке книги: «Мухтасыр», «Құран Хатым», «Иман-шарт»; раньше читал лишь отдельные аяты. В отличие от него, две его сестры и брат владели арабской графикой. Обычно он совершал обряд «жаназ», свадебный обряд: «аят во время обряда неке кыю читал по бумажке», а также обряд имя наречения. Из-за преклонного возраста ему трудно было запомнить необходимый текст. Знал 15 аятов из молитвы «Яссин», «Табарет», а также десять разных коротких сур. Около 50 местных жителей соблюдали пост. Большинство из них были женщины, и лишь 4–5 стариков. Намаз совершал только он. В местную мечеть приходили и верующие из с. Сабит. Проводили в мечети ночь предопределения Ляйляту-аль-Кадр. На Курбан-айт и Ораза-айт в местной мечети собиралось много людей, в основном местные жители.

Первая мечеть в Петропавловске – Кок-мечеть открылась в 1946 г.

В с. им. Искандера Ибраева (Сергеевского р-на Северо-Казахстанской обл.) мечети в рассматриваемый период не было, не было здесь и муллы. Для обряда «жаназ», говорил Коспан Нурпеисов (1957 г. рожд.) приглашали муллу из с. Сергеевка. Никто из местных жителей не читал намаз, ораза соблюдали 10-15 человек, большинство из которых были женщины. Курбан-айт и Ораза айт местные жители отмечали: резали барана, жарили баурсаки вместо ритуальных лепешек (жеті шелпек).

В с. Аксу (Сергеевского р-на Северо-Казахстанской обл.) мечети также не было. Как отмечал Габбас Жаукенов (1916 г. рожд.), в прошлом учитель, многому в области религиозных знаний местных жителей обучил молда Алтымбай Байсеитов, 28–29 лет, получивший четырехгодичное образование в Духовном институте. В 1997–1998 гг. пост в селе соблюдали 24–28 человек. Примерно, 10 местных жителей читали намаз. Курбан-айт и Ораза-айт сельчане проводили в местной школе.

В с. Мерген/Чапаево (Сергеевского р-на Северо-Казахстанской обл.) на протяжении трех лет года обязанности муллы выполнял Егиз-молда Казымбетулы (1933 г. рожд.). По словам Егиз-муллы, интерес к религии у людей возрос, даже у молодежи, но все же таких людей мало, поскольку все они воспитывались при советской

власти. Людей, совершавших пятикратный намаз, в селе почти не было: «только Карашалов, которому 58 лет, читал намаз». Десять женщин, в возрасте 60 лет и старше, соблюдали ораза. Праздники Курбан-айт, Ораза-айт отмечали все жители села: совершали жертвоприношение («құрбан береді») - резали скот. В селе не было ходжей (қожа). Егиз-молда ходил к имаму мечети с. Сергеевка на занятия арабским языком. Егиз-молда учился по таким книгам и учебным пособиям, как: Мейрамов Зекен. Дұға. Алматы, 1991 г.; К. Ламашарипов, К. Сакиев. Намаз тағлымы. Алматы: Қаламгер, 1990, 76 бет; Құран Хатым, аруақтарға арналып оқылатын сүрелер мен аяттар. Намаз тағлымы. Құран Карим. Қазақша мағына және түсінігі. Аударған: Халифа Алтай; Өңдеуші Дөлелхан Жаналтай. Редакциялаған: Абдурахим Алтай; Екі харамның қызметкері; ФАИА патшаның Құран шарифі. Басым комбинаты.

В с. Жалтыр (Сергеевского р-на Северо-Казахстанской обл.) мечети не было. По словам местного жителя, Кари Жиинтаева (1924 г. рожд.), муллу для совершения необходимых обрядов приглашали из Сергеевки. Из местных жителей села «обряды и молитвы знал только 90-летний Жаклай». Он раньше был муллой, читал Коран, совершал обряд «жаназы». В селе никто из местных жителей намаз не читал. Сам Кари знал несколько аятов, ораза не держал, из-за плохого здоровья.

В с. Берлик (Есилского р-на Северо-Казахстанской обл.) Мечеть была разрушена в советское время. С тех пор в селе не было мечети. Местным муллой считался Нургали Жарлыгапов (1906 г. рожд.). Читать Коран еще в детстве его научил Амир Хабибулла-кажи. Намаз в рассматриваемый период в селе никто не читал. Пост соблюдали 4-5 человек. Сам он читал намаз дома. Совершал обряд жаназа.

В с. Енбек (Есилского р-на Северо-Казахстанской обл.: население около 70 дворов, 350 чел.) мечети не было. Ближайшая мечеть была расположена в с. Явлинка. Бахытжан Хусаинов (1929 г. рожд.) научился чтению молитв у 82-летней сестры, которая когда-то училась в медресе. Верующих стариков в селе было человек десять. Пост в селении никто, кроме двух женщин преклонного возраста, не соблюдал. На Ораза-айт и Курбан-айт десять пожилых мужчин и две женщины ездили в мечеть в Явлинку. Б. Хусаинов также был намерен начать соблюдать пост, поскольку «возраст подходил и он испытывал неловкость перед людьми». Для совершения обряда жаназа специально привозили муллу из Явлинки.

В с. Амангелды (Жамбылского р-на Северо-Казахстанской обл.) местным муллой с 1998 г.

являлся Абдилбари Толегенулы (1915 г. рожд.). Несмотря на свой преклонный возраст, он совершал обряд «жаназы» и другие необходимые обряды. По словам Абдил Бари Толегенулы, молодой имам из соседнего села, «не очень образованный», обычно приглашал его для совершения пятничного намаза.

В с. Азаул/Лосевка (Зерендинского р-на Северо-Казахстанской обл.) мечети не было. В 1998 г. муллой стал Мураткан Накенов (1935 г. рожд.), поскольку местный мулла, будучи в преклонном возрасте и по состоянию здоровья, не мог выполнять свои обязанности. Отец Мураткана также был муллой. Но, в основном, он из книг почерпнул необходимые религиозные знания и по ним научился религиозной практике. Арабским языком не владел. Читать намаз начал с 1960г.

В с. Сабит (Жамбылского р-на Северо-Казахстанской обл.) мечети не было. Ближайшая мечеть находилась в с. Жанажол. Айтжан Казиканқызы Сарсекова (1925 г. рожд.) соблюдала ораза второй год. Супружеская чета Жусуповых соблюдали пост уже три года. Кузнец Салик Жусупов (1922 г. рожд.) читал аяты. В селе он слыл муллой самоучкой. Восьмидесятилетний местный мулла арабский язык не знал. Использовал переводы с арабского языка. Для обряда «жаназы» сельчане приглашали муллу из с. Жанажол.

В с. Айтұар (Жамбылского р-на Северо-Казахстанской обл.) лишь 6–7 человек совершали намаз.

Этнографические материалы автора, которые легли в основу настоящей статьи, выявили особенности религиозной жизни в Северо-Казахстанской области в конце 90-х годов прошлого столетия - в начале 2000-х годов нашего столетия. Религиозная жизнь верующих в Северо-Казахстанской области в рассматриваемый период особой активностью не отличалась, даже, несмотря на миссионерскую деятельность зарубежных теологов. Уровень религиозности местного населения в определенной степени был связан с наличием или отсутствием культовых учреждений в населенном пункте. А в этот период далеко не во всех населенных пунктах действовали мечети и медресе. Но и там, где имелись мечети, религиозность населения не претерпела заметных изменений. Недостаток квалифицированных служителей исламского культа также способствовал сохранению низкой религиозной активности верующих в сельской местности. Муллы-самоучки в рассматриваемый период в Казахстане были не редкостью, хотя, конечно, по сравнению с советским периодом и с первыми годами существования суверенной республики, их стало значи-

тельно меньше. Обычно представители мусульманского духовенства руководили пятничными и праздничными службами, участвовали в погребально-поминальных обрядах (чтение «жаназы» и поминальных молитв, совершение фидии/дәуір), совершали обряды бракосочетания (неке) и имянаречения.

О том, что отсутствие мечетей в населенных пунктах, в особенности в отдаленных аулах и поселках Казахстана, значительно снижало идеологическое влияние духовенства и уровень религиозности местного населения свидетельствуют и материалы С.Е. Ажигали, обследовавшего поселки Жетысу [1, 57].

Тем не менее, общие тенденции возрастающей роли ислама в Казахстане [2, 3] бесспорно оказали воздействие и на религиозную жизнь в исследуемом регионе. В эти годы в Северо-Казахстанской области наблюдался процесс постепенной замены малограмотных мулл сравнительно образованными служителями исламского культа. Священнослужители и простые прихожане стремились повысить свой уровень религиозного образования. Широкое распространение получил обряд бракосочетания «неке кыю» и другие мусульманские обряды, а также исламские праздники. Можно рассматривать это явление как легализацию, а в некоторых случаях как реабилитацию многих традиционных обрядов свадебного, погребально-поминального и иного характера [4, 221].

1. Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем: сб. ст. – Алматы: Гылым, 2001 г. – С. 35-98.

2. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казах-

стане в конце XIX – XX вв.). – Алма-Ата: Казак университеті, 1992. – 176 с.

3. Мустафина Р.М. Ислам и реликты доисламских мировоззренческих традиций у казахов. – Астана, 2010. – 260 с.

4. Уразманова Р. Ислам в семейно-бытовой обрядности татар; традиция и современность // Иордан М.В., Кузеев Р.Г., Червоная С.М. Ислам в Евразии. Современные этические и эстетические концепции суннитского ислама, их трансформация в массовом сознании и выражение в искусстве мусульманских народов России. – М., 2001. – С. 218-224.

Материалы этнографических исследований показали, что религиозная жизнь в Северо-Казахстанской области в рассматриваемый период особой активностью не отличалась, даже, несмотря на миссионерскую деятельность зарубежных теологов. Уровень религиозности местного населения в определенной степени был связан с наличием или отсутствием культовых учреждений в населенном пункте. Недостаток квалифицированных служителей исламского культа способствовал сохранению низкой религиозной активности верующих в сельской местности. Муллы-самоучки в рассматриваемый период в Казахстане были не редкость.

Тем не менее, общие тенденции возрастающей роли ислама в Казахстане бесспорно оказали воздействие и на религиозную жизнь в Северном Казахстане.

The materials of the ethnographic research revealed, that the religious life in the Northern-Kazakhstan region that period was not active even despite the missionary activity of the foreign theologues. The shortage of religious institutions and the well educated Muslim clergy in villages promoted the low level of religiosity of believers in rural region. Self-made mulla (representative of the Muslim clergy) was not the rare phenomena that time. Nevertheless the general tendencies of increasing of the role of Islam in Kazakhstan influenced on the religious life in the Northern Kazakhstan region.

Л. Мұхтар

ГЛОБАЛЬНЫЕ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ЯПОНИИ ВО II ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Исторически сложилось, что Япония сыграла уникальную роль как наиболее социально экономически развитой страны в Азии, конкурируя с Западом на относительно равных условиях. Учитывая различия политической власти Японии в довоенный и послевоенный период, эта страна всегда стремилась получить широкое влияние на мировой арене с момента реставрации Мейдзи 1868 года. В довоенный период, Япония использовала все свои ресурсы и энергию, для того чтобы присоединиться к клубу богатых и влиятельных западных стран, выдвинула амбиции объявив о намерении "обогащить

нацию и укрепить вооруженные силы". Также и в послевоенный период, Япония проводила масштабные работы по восстановлению от катастрофы во Второй Мировой войне. Восстановление экономики было необходимым шагом в создании будущего для Японии, но ключевой задачей японской внешней политики в послевоенный период было стремление восстановить центральное положение в Азии [1]. Япония, извлекая уроки из национальной трагедии, сумела разработать стратегию мирного развития в основе, которой было два главных принципа:

Во-первых, Япония официально отказалась

от использования военной силы в международных отношениях, что было зафиксировано в конституции 1947 г. и последующие годы этот миролюбивый курс получил дальнейшее развитие.

Во-вторых, оказавшись в условиях “холодной войны” и биполярного мира Япония пошла на сближение с США. Подписанные японо-американские договоры (1951 и 1960) обеспечили прочный военно-политический союз двух стран. Получив надежную гарантию военной защиты, эта страна смогла сосредоточиться на решении своих внутренних проблем [2]. Основываясь на данных принципах, Япония, восстановив дипломатические отношения со странами бывшими военными противниками, приобрела статус равноправного члена международного сообщества. Однако ввиду того, что 50-60-е годы XX века Япония играла на международной арене второстепенную роль, она принимала участие в решении лишь местных, региональных проблем. Быстрый экономический взлет страны, ее выход на передовые рубежи в мировой экономике выявили несоответствие реального удельного веса Японии в мировом хозяйстве ее месту в международной политике. Поэтому для Японии одним из путей к достижению желаемой цели было создание региональных институтов. Еще в 1957 г. премьер-министр Киси Нобусукэ выдвинул идею создания Азиатского фонда развития, что ознаменовало собой активизацию азиатского направления японской дипломатии и стало отправной точкой реализации долговременной стратегии укрепления своих позиций с помощью торгово-экономических инструментов. При этом внешнеэкономические связи рассматривались как надежный фундамент японской внешней политики. В июне 1962 г. в Японии была создана Государственная Организация по техническому сотрудничеству с зарубежными странами, которая ставила своей целью дальнейшее увеличение японской технической помощи развивающимся странам. Эта организация ведала всей японской технической помощью, осуществляемой на государственные средства на основе межправительственных соглашений.

С 1962 г. до середины 1964 г. Организация по техническому сотрудничеству с зарубежными странами провела в странах Азии 7 консультаций по программам развития и 15 предынвестиционных исследований. Консультации и обследования были проведены также в Таиланде, Бирме, Малайзии, Индонезии, Камбодже и на Филиппинах [2].

С начала 70-х годов XX века американские политические стратеги начинают довольно ак-

тивно развивать идеи необходимости создания некоего экономического сообщества в западной части тихоокеанского бассейна. Зб.Бжезинский видел в Японии “страну, далеко продвинувшуюся по пути превращения в важнейшую международную силу, в господствующую в Азии экономическую державу и - при поощрении со стороны Америки - даже в главного члена новой “Азиатской сферы процветания”. Также в 70-е годы в Японии оформилась концепция “культурной дипломатии”, которая также наряду с политическим и экономическим сотрудничеством была одним из важных направлений внешней политики. Суть заключалась в улучшении образа путем организации культурных обменов. Эта дипломатия была адресована в первую очередь странам, нуждающимся в “хорошо сбалансированном социальном и культурном развитии” [3]. Провозглашенная в 1977 г. Доктрина Фукуды стала кульминацией первых попыток преследования региональной политической роли и таким образом эти процессы положили начало глобализации японской внешней политики, что свидетельствовало об официальном признании ее важной роли в мировом сообществе [1].

Так в 1980-е гг. Япония набирает определенный успех в установлении своих позиций как регионального экономического лидера, проводя стратегию предоставления широкой помощи, торговли и инвестиций. ОПР программы формулировались с точки зрения «всеобъемлющей безопасности» - концепции, разработанной в начале 1980-х для интеграции экономических и социальных аспектов государственной политики в области безопасности людей и их благополучия [5].

Кроме того, Япония как активный участник международных процессов с середины 1980-х годов начинает активно вводить в язык международного общения термин “АТР”, под которым она понимает не только географическое, но и политико-экономическое содержание. Именно такое видение легло в основу создания в 1989 г. Азиатско-Тихоокеанского экономического сообщества, (АТЭС) которое можно назвать как «региональное сотрудничество, открытое для всех». В этом качестве АТЭС способствовала либерализации и нормальному ходу внешней торговли и инвестиций, а также экономическому и технологическому сотрудничеству в самых широких областях, тем самым, поддерживая, прежде всего высокий динамизм экономического развития АТР.

Поэтому Япония в сложившейся обстановке в АТР проявила высокую активность в рамках задачи обеспечения стабильности безопасности

в регионе и действовала по трем главным направлениям:

-принимала участие в мировом международном сотрудничестве совместно с силами, поддерживающими глобальный мир путем создания условий для смягчения напряженности и обеспечения всеобъемлющей безопасности;

-поддерживала диалог по проблемам обеспечения безопасности;

-налаживала сотрудничество с международными организациями и органами, осуществляющих международные инспекции и контроль над предотвращением распространения оружия массового уничтожения [6].

Продолжая активно участвовать в деятельности региональных организаций роль Японии повышалась в результате развития все более разнообразных международных связей. Так к концу 80-х годов были определены основные векторы внешнеполитической стратегии страны. Они включали в себя: военно-политический союз с США; активную региональную дипломатию (преимущественно экономическую) – стремление утвердиться в качестве одного из лидеров “западного мира» которые являлись попытками повысить свой авторитет в Азии и среди развивающихся стран вообще. Различная направленность этих векторов не была отражением противоречивости японской внешней политики. Основы ее остались фактически неизменными [8]. Начиная с 90-х годов XX века Япония официально добивается статуса постоянного члена ООН. Однако достижение этой цели непосредственно связано с проведением реформы ООН и с внесением изменений в устав организации. В последующие годы активность Японии в рамках различных миссий ООН стала быстро возрастать. Японские миротворцы действовали в Камбодже, Мозамбике оказывали помощь в разрешении конфликтов на Ближнем Востоке, в Африке и других регионах. Эта страна также участвовала в ряде операций по доставке гуманитарной помощи, в том числе и для Ирака. Также она оказалась вовлеченной в такие сферы как, контроль над вооружением и разоружение, содействие движению демократии в развивающихся странах, проблемы охраны окружающей среды во всемирном масштабе. Основные потребности японской политической элиты были нацелены на решение таких задач, как - приведение “политического статуса” Японии в глобальной политике в соответствии с ее экономической мощью, а также обеспечение экономического роста и укрепление позиций Японии в мировой экономике на основе научно-технического и финансового превосходства [9]. Так в “Голубой книге МИД за 1983г. впервые

указывается, что Япония осуществляет свою внешнюю политику с глобальной точки зрения в политической, оборонной, экономической, культурной областях. Немаловажным является то, что региональная политика Японии определялась в течение длительного времени несколькими факторами: союзническими отношениями с США в Индокитае, нормализацией американо-китайских отношений, повышением роли АСЕАН, ростом антияпонских настроений, которые побудили японскую дипломатию к выражению собственной политики в АТР[10]. Следует отметить, что вся внешнеэкономическая стратегия Японии послевоенного периода была основана на примате мультилатерализма т.е. доктрины участия преимущественно в многосторонних экономических и политических организациях глобального и регионального масштаба. Именно за счет закрепления в таких структурах Токио последовательно добивался стратегической цели международного признания, достойного места Японии в мировом сообществе. Приоритет в процессе внешнеполитического, внешнеэкономического и бюджетного планирования отдавался таким организациям как ГАТТ (Генеральное соглашение по тарифам и торговле), Международный валютный фонд. Обращает на себя внимание и выдвигание принципа повсеместного распространения так называемых универсальных ценностей в качестве одной из основ японской внешней политики. Япония объявила, что при решении вопроса о предоставлении помощи иностранным государствам она будет “обращать самое пристальное внимание на усилия по проведению демократизации и поддержке рыночной экономики, а также на положение с основными правами человека и свободами в странах реципиентах”. Стремление упрочить свое положение в мировом порядке оставалось краеугольным камнем японской политики. Проблема повышения статуса Японии на международной арене становится важнейшей долгосрочной задачей, основным фактором динамизма японской нации внутри страны и активизации роли Японии в мировой политике в конце 20 века. В начале XXI века для Японии большой интерес представляют перспективы сотрудничества в региональной интеграции т.к. есть широкое поле для обеспечения долгосрочного конструктивного и взаимовыгодного партнерства. Предпосылкой этому является совпадение позиций Японии и стран региональной интеграции по большинству актуальных региональных проблем, взаимная заинтересованность и укрепление взаимодействия. Сплочение Японии в решении этих проблем создает предпосылки для построения в

АТР, основанной на взаимном доверии многополюсной системы безопасности и сотрудничества. Это подтверждает выдвинутая Японией идея о строительстве Восточноазиатского сообщества, что говорит об открытом регионализме, который основывается на дружеских отношениях с внешнерегиональными партнерами на основе принципов прозрачности, гибкости и открытости. Поэтому в своих выступлениях в 2005-2006 гг. Министр иностранных дел Таро Асо осветил роль Японии в нескольких аспектах а именно: Япония остается идейным лидером в Азии, а также образцом в универсальных ценностях, стабилизатором, как в экономическом, так и в военном отношении, равноправным партнером для всех азиатских стран. Эту же идею регионального сотрудничества в 2008 г. поддерживает и Ясуо Фукуда. Региональная политика Японии с 2000-2006 гг. демонстрирует ее точно настроенный структурный подход, основывающийся на общечеловеческих ценностях для поддержания баланса отношений между партнерами. Необходимо отметить, что и подъем Китая заставляет Японию постоянно усиливать внимание к усилившейся конкуренции с Китаем в Юго-Восточной Азии. Политически стабильная и экономически жизнеспособная Юго-Восточная Азия для Японии - это в определенной степени тоже противовес Китаю. Япония – до недавних пор мощное в экономическом отношении государство Восточной Азии – являлась главным донором и важнейшим источником прямых иностранных инвестиций в регионе. Экономическая помощь Японии странам АСЕАН превышала 2 млрд. долл. США. Ее программы официальной помощи на цели развития продолжают играть важнейшую роль в динамике экономического роста в регионе и остаются одним из основных ресурсов поддержки группы стран АСЕАН. Япония оказывает финансовую и техническую поддержку Ассоциации по самым разным программам, включая Инициативу интеграции АСЕАН, Программу развития трудовых ресурсов, освоение бассейна Меконга, строительство транспортных магистралей в этом субрегионе, на который было выделено 20 млн. долл. США [11]. Япония также объявила о помощи в размере около 15 млрд. долл. в том числе государственного и частного финансирования для развивающихся стран, которые принимают меры по сокращению выбросов парниковых газов, до 2012 года [12].

Несмотря на такие успехи в начале XXI века Япония оказалась перед необходимостью выработки новой долгосрочной экономической стратегии, которая позволила бы стране создать базу устойчивого экономического роста в условиях

глобализации, повысить свою международную конкурентоспособность, сохранить и упрочить позиции в мировой экономике в качестве одного из мировых лидеров. Взаимоотношения со странами Восточной Азии занимают в долгосрочной стратегии заметное место и рассматриваются в контексте поиска новых путей повышения конкурентоспособности страны в глобальном масштабе. В связи с этим, в ответ на глобальные сдвиги в международном разделении труда и в экономической структуре развитых стран в Стратегии 2006 г. была выдвинута концепция создания «виртуального цикла» инноваций и спроса, предполагающая, что в перспективе Япония должна стать мировым инновационным центром, и в качестве такового предлагать новые товары и технологии на мировой рынок, т.е. создавать «виртуальный цикл» в глобальном масштабе.

Однако мировой финансово-экономический кризис, негативное воздействие которого стало проявляться в Японии в конце 2008 г., продемонстрировал, что внешний рынок является не только фактором восстановления и роста японской экономики, но и источником серьезных потрясений [13]. К тому же после произошедшего Великого землетрясения 11 марта 2011 г. в Японии произошло сокращение производства, спад высоких темпов роста во второй половине 2011 г. Учитывая важную роль Японии в глобальной экономике, вызванная землетрясением временная приостановка экспорта из этой страны неизбежно окажет отрицательное влияние на предприятия других стран.

Процесс дефляции, скорее всего, продолжится до 2012 г. Дефицит бюджета правительства, согласно прогнозам, останется выше 9% ВВП до конца 2011 г. Как утверждает правительство, Япония нуждается в усовершенствовании и активном развитии как внутренне, так и внешнеэкономических условиях учитывая такие факторы как сокращение численности населения, низкий уровень рождаемости, старение общества и крупный дефицит бюджета. Еще в ноябре 2010 г. Кабинет министров одобрил политику о Всеобъемлющем Экономическом Партнерстве. Данная политика провозглашает Японию как абсолютно открытую страну, которая будет стремиться поддерживать высокий уровень экономического партнерства с крупными торговыми державами мира в соответствии с глобальной тенденцией развития отношений. Одновременно Япония будет одной из первых стран по пути проведения основных внутренних реформ для усиления конкурентоспособности, как того требует высокий уровень экономического партнерства [12]. Япония, будучи локомо-

тивом региональной экономики, на которую приходилось около 70 % ВВП в Азии, находится в состоянии застоя. Присоединение к “клубу модернизированных стран” вдохновило веру в Японию как своеобразного “моста” между Азией и Западом. Но теперь для Японии является тревожным сходство между своими собственными проблемами и остальными странами Азии. Отсутствие прозрачности и подотчетности на финансовом рынке и политике был приведен в качестве фактора экономического кризиса. Острое осознание того, что это общие проблемы в регионе развеяло миф о японской уникальности. Япония оказалась в условиях соблюдения правил, которыми управляют остальные азиатские страны. Естественно, мировой кризис оказал определенное влияние на внешнеполитический процесс Японии, однако возможно, эта страна воспринимает эту ситуацию как еще одну попытку найти достойное место в азиатской интеграции, не декларируя прямо свое лидерство, а принимая роль «моста» между Западом и Азией и предлагая новую модель развития. Кроме того, Япония может поделиться своим опытом экономического роста и стать «стержнем» азиатского роста, объединив уникальные сильные стороны Японии в сфере развития инфраструктуры и охраны окружающей среды и стратегическое развитие бизнеса в азиатском регионе.

1. Kyoko Hatakeyama -Japan's Quest for a leadership Role in Asia.-World Scientific.-2010y.-487p.
2. Иванов И.Д., Лебедев И.А., Шаскольский Н.В. Тихоокеанское сообщество: планы и перспективы – М.: Наука, 1987. – 70 с.
3. Objectives and Priorities of Japan's Foreign Policy// Diplomatic Blue book-Tokyo, 1992.
4. Promotion of International Mutual Understanding and Cultural Exchange// Diplomatic Blue book – Tokyo, 1972.

А. Мухтарова

ЭВОЛЮЦИЯ СОЮЗА ЯПОНИИ И США

Японо-американский военно-политический союз, во многом определивший социально-политическое и экономическое развитие Японии в результате поражения страны во второй мировой войне и оккупации ее американскими войсками. Правящим кругам Японии пришлось пойти на этот союз для спасения капиталистического строя в условиях небывалого социального и политического кризиса и усиление борьбы трудящихся за свое освобождение [1].

Поражение Японии и ее оккупация американскими войсками в течение почти семи лет в

5. Japan in International Politics.-The Foreign Policies of an Adaptive State.-2007.-347p.
6. Стапран Н.В. Японский взгляд на новую региональную архитектуру// Япония наших дней.-2010г.-№1(3)-С.24-33.
7. Бунин В.Н. Японо-американский союз безопасности. - М.,2000.- 186с.
8. Жуков А. Е. Япония в мире: эволюция самооценки// Япония, открытая миру.-М.,2007. С.39-62.
9. Михеев В.Китай и Япония на фоне глобальных тенденций// /Мировая экономика и международные отношения -2007.-№4.-С.59
10. Стрельцов Д. В. Япония в глобальных и региональных экономических организациях //Япония, открытая миру.-М.,2007. С.119-137.
11. ASEAN Chairman's statement on Conference in Singapore 23 July 2007. <http://www.aseansec.org/21807>.
12. OECD// Economic Outlook.-2011.№ 89.p.405.
- 13.Тимонина И.Л. Долгосрочная экономическая стратегия Японии и интеграционные процессы в Восточной Азии// Российский японоведческий журнал.-2011.-№2.-С.38-50.

Бұл мақалада Жапонияның XX ғ. II жартысында және XXI ғ. басындағы сыртқы саясаттың әлемдік және аймақтық көлемде ішіндегі дамуы қарастырылады. Егер XX ғ. II жартысында Жапонияның сыртқы саясаттың негізгі мақсаты Азия аймағында басты орынды қалпына келтіруі болса, XXI ғ. дүниежүзілік дағдарыстың ықпалынан Жапон мемлекет азиядағы интеграциялық үдерісінде Батыс пен Шығыс арасындағы байланыс қызметін атқарып, дамудың жаңа үлгісін ұсынып жатыр.

The global and regional evolution of foreign policy of Japan in the II half of XX - early XXI century is examined in the present article. If in the II half of XX century a key objective of Japanese foreign policy was to restore the central position in Asia, in the XXI century under the influence of global crisis, Japan attempts to find a worthy place in the Asian integration, taking the role of “bridge”, between the West and Asia, and offers a new model of development.

значительной степени предопределили специфический характер японо-американского военно-политического союза. В связи с тем, что Америка была единственной оккупирующей державой, американская военная администрация фактически односторонне интерпретировала и проводила курс союзных держав в отношении Японии, предусмотренной Потсдамской декларацией и решениями Московского совещания министров иностранных дел СССР, США и Великобритании. Как известно, Потсдамская конференция предусматривала демократизацию

и демилитаризацию Японии. В первый период оккупации, примерно до весны 1947 г., политика оккупационных властей была направлена на то, чтобы воспрепятствовать быстрому восстановлению военного потенциала бывшего противника США на Тихом океане. Была введена новая конституция, которая юридически закрепила ряд демократических завоеваний японского народа, а также предусматривала отказ Японии от создания каких-либо вооруженных сил¹. В связи с этим в последующие годы в Японии развернулась ожесточенная борьба вокруг этой статьи.

Американскую оккупацию Японии можно разделить на два периода. Первый с момента капитуляции до 1948 г., когда оккупационные власти вынуждены были провести ряд реформ, которые хотя и носили непоследовательный характер, однако создали у значительной части населения Японии иллюзии в отношении того, что американцы заинтересованы в создании демократической нейтральной Японии.

Второй период – примерно с 1948 г. до заключения Сан-Францисского сепаратного мирного договора – получил в японской печати название «обратного курса» во время, которого правящие круги США поставили задачу превратить Японию в своего союзника на Дальнем Востоке.

Какие же причины вызвали изменения американской политики в отношении Японии после 1948 г.?

Правящие круги США чрезвычайно остро реагировали на изменение так называемого баланса силы в Юго-Восточной Азии. По их мнению, после поражения Японии СССР стал наиболее мощной державой в этой части земного шара. Надежды американских стратегов на победу чанкайшистов в гражданской войне в Китае были также сорваны успешным наступлением Народноосвободительной армии, возглавляемой китайскими коммунистами.

В этих условиях США отчаянно нуждались в союзнике на Дальнем Востоке, который был бы достаточно сильным, чтобы обеспечить некоторую местную поддержку в деле защиты от коммуникации этого района. Таким образом, более чем через два года после окончания холодной войны Япония, наиболее опасный

противник США, стала превращаться в их главного союзника в Азии. [2]

1951 году 8 сентября между Японией и Соединенными Штатами Америки был заключен и подписан договор о гарантии безопасности. Договор о гарантии безопасности – военное соглашение между США и Японией, который предоставлял США право создавать военные базы и размещать неограниченное количество вооруженных сил на территории Японии. Целью, которой является – обеспечение безопасности Японии от вооруженного нападения других стран, и подавления крупных внутренних бунтов и беспорядков. Он ограничивал суверенитет Японии, запрещая ей заключать какие-либо соглашения военного характера с третьими державами без предварительного согласия США.

Договор о гарантии безопасности заложил прочный фундамент для развития японо-американского сотрудничества в области обороны, поэтому значение этого пакта нельзя сбрасывать со счетов при исследовании эволюции японо-американских военных отношений, перерастания их в подлинный военно-политический союз, основанный практически на взаимном партнерстве.

В середине 50-х годов, когда в соответствии с законом были учреждены японские силы самообороны, которым вменялось в обязанность предотвращение небольших по масштабам прямых и косвенных агрессий против Японии. Кадровые японские военные, прошедшие вторую мировую войну и вставшие у руля сил самообороны, высказывались за восстановление бывшего военного могущества Японии и освобождение ее от полной зависимости США в вопросах обеспечения обороны и безопасности. Но для этого нужен был договор, который предусматривал бы способность Японии решать вопросы обеспечения самообороны собственной территории самостоятельно и с участием американских войск.

19 января 1960 г. Американская делегация во главе с государственным секретарем К. Гертером и японская, возглавлявшаяся премьер-министром Н. Киси, подписали в Вашингтоне Договор между США и Японией о взаимном сотрудничестве и безопасности.

Новый договор в отличие от предшествующего предусматривал обязательства Японии участвовать, хотя и в ограниченной степени, в военно-политической стратегии США на Дальнем Востоке. Об этом, в частности свидетельствовала ст. 5 договора, которая констатирует:

«Каждая сторона признает, что вооруженное нападение на любую из сторон на территориях, находящихся под управлением Японии, было

¹ Статья 9 японской конституции гласит, что, «искренне стремясь к международному миру, основанному на справедливости и порядке, японский народ на вечные времена отказывается от войны как суверенного права нации, а также от угрозы или применения вооруженной силы как средства разрешения международных споров. Для достижения цели, указанной в предыдущем абзаце, никогда впредь не будут создаваться сухопутные, морские и военно-воздушные силы, равно как и другие средства войны. Право на ведение государством войны не признается».

бы опасным для ее собственного мира и безопасности, и заявляет, что она предпримет действия для отражения общей опасности в соответствии со своими конституционными положениями и процедурами. О любом таком вооруженном нападении и обо всех мерах, принятых в результате этого нападения, будет немедленно доведено до сведения Совета Безопасности ООН в соответствии с положением ст. 51 Устава. Такие меры будут прекращены, когда Совет Безопасности примет меры, необходимые для восстановления и поддержания международного мира и безопасности [3].

Срок действия вступившего в силу 23 июня 1960 г. Договора устанавливается в 10 лет, по истечению которых любая сторона имела право заявить за год о желании его денонсировать. Поскольку такого заявления не было сделано, с июня 1970 г. Договор автоматически продлевался из года в год [4].

Характер японо-американского союза не мог, однако, оставаться неизменным, т.е. таким, каким он сложился впервые послевоенные годы. Экономические и политические изменения на мировой арене, и в частности внутри империалистического лагеря, не могли не повлиять на характер политических и экономических отношений между Японией и Соединенными Штатами [5].

Необходимость в реформировании союза стала очевидной. Альянс, первоначально созданный как механизм противостояния советскому экспансионизму, в 90-е годы был призван взять на себя новую роль в обеспечении безопасности. Сегодня главными задачами японо-американского союза являются противостояние существующим в регионе угрозам и предотвращение появления новых угроз. Среди старых угроз в первую очередь называют Северную Корею, чей военный потенциал подвергает угрозам значительную территорию Северо-Восточной Азии. К тому же, большая часть Японских островов находится в радиусе действия северокорейских ракет. Наряду с «ядерными подозрениями» вызывают опасения и запасы химического и биологического оружия, которыми располагает КНДР.

Еще одним источником озабоченности Японии является так называемый «китайский фактор». Наряду с быстрым экономическим ростом Китай демонстрирует настораживающие соседней шага в области широкомасштабного военного строительства и модернизации вооруженных сил. Значительный арсенал оружия массового уничтожения, включая ядерное и химическое, усугубляет опасения Японии относительно поведения КНР в будущем.

Россия на данном этапе не представляет такой угрозы, как некогда СССР, однако, она стоит на третьем месте в японском списке угроз в АТР. Не исключена активизация в России националистических сил и, как следствие, напряженность в отношениях с Западом, осложняющая позицию Японии, с которой к тому же не подписан мирный договор [6].

17 апреля 1996 года в Токио между Японией и США был рассмотрен и подписан новый договор. Подписание нового договора, т.е. Совместной декларации о союзе безопасности на 21-ое столетие, стал одним из главных событий в истории двухсторонних отношений. Р.Хасимото и Б.Клинтон подписав Совместную Декларацию по вопросам безопасности, выразили уверенность в том, что японо-американские отношения являются краеугольным камнем в деле поддержания стабильной и процветающей среды в АТР и предоставляют собой существенную часть поддержки американской вовлеченности в делах региона.

В рамках нового соглашения в случае возникновения кризисных ситуаций Япония берет на себя обязательства по материально – техническому обеспечению и оказанию тыловой поддержки ВС США.

Япония разрешает войскам США использовать гражданские аэродромы и морские порты в случае возникновения чрезвычайных обстоятельств, а также осуществлять инспекции иностранных гражданских судов, следующих с грузом в период экономических санкций, которым подвергается та или иная страна, вызвавшая напряженность обстановки [7].

В 2004 году впервые контингент сухопутных войск, включающий бронетехнику, был переброшен для поддержки американской оккупации Ирака. Планы США и Японии по переводу отношений в рамках Союза безопасности в глобальное политическое измерение, заявленные в «Общих стратегических целях», к 2005 г. уже были подтверждены конкретными действиями: обеспечением морскими Силами самообороны тыловой поддержки антитеррористической операции в Афганистане и участием сухопутных и воздушных Сил самообороны в постконфликтном урегулировании в Ираке. Стороны фактически признали то обстоятельство, что их сотрудничество вышло за рамки Договора безопасности, предложив рассматривать данный договор в качестве «стержневой основы» обновленного Союза безопасности [8].

Таким образом, военное сотрудничество Японии и США вышло на уровень совместного мониторинга обстановки в регионе и возможного одностороннего реагирования на чрезвычайные ситуации.

чайные ситуации в «районах, прилегающих к Японии». К категории «чрезвычайных ситуаций» относятся возникновение вооруженных конфликтов вокруг Японии [9].

Соединенные Штаты также являются конечным гарантом безопасности региона. Сократив численность своих сил после окончания холодной войны, США сохранили свои союзы с Японией, Южной Кореей, Филиппинами, Таиландом, Австралией, Новой Зеландией. Вооруженные силы США по-прежнему дислоцированы по всей Западной части Тихого океана. Хотя Китай и Северная Корея по-прежнему обеспокоены присутствием США, все остальные государства АТР считают США важными для региональной безопасности. Очевидно, таким же образом думает и США, опасаясь не столько того, что нынешние локальные конфликты могут привести к крупной войне (хотя это нельзя исключать, особенно на Корейском полуострове), сколько того, что уход США мог бы привести к гонке вооружений между Китаем, Японией и, возможно, Индией и соперничеству держав, которое бы повредило перспективам мира [10].

В 2011 г. японо-американскому союзу исполнилось 60 лет. За 60 летнюю историю существования между странами были периоды сближения, и годы конфликтов. Но, тем не менее, она показала свою жизнеспособность и продолжает свое развитие в международном масштабе. На протяжении всего рассматриваемого периода главной задачей для Японии было получить самостоятельность во внешнеполитическом аспекте. Однако на сегодняшний день Япония все еще во многом зависит от США.

1. Игнатушенко С.К. Япония и США: партнеры и конкуренты.- М.: Наука, 1970.-5 с.
2. Вербицкий С. И. Японо-американский военно-политический союз. - М.,1972.-10с.
3. Buckley R. The United States in the Asia Pacific since 1945. – Cambridge, 2002. – 423 p.
4. Бунин В. Н. Японо-американский союз безопасности. - М., 2000.-16-18с.
5. Игнатушенко С.К. Япония и США: партнеры и конкуренты.- М.: Наука, 1970.-95с.
6. Добринская О. Отношения Японии с крупными державами АТР// Мировая экономика и международные отношения.2003.-№3,95-101 с.
7. Пресс-бюллетень МИД Японии. 23.09.1997.
8. Secretary Condoleezza Rice. Remarks at Sophia University. March 21, 2005 [Electronic resource]/ U.S. Department of State.– URL: [http:// www.state.gov/secretary/rm/2005/43655.htm](http://www.state.gov/secretary/rm/2005/43655.htm)
9. <http://www.abc.net.au/news/newsitems/200510/3874.htm>
10. Джеймс Морли. Япония и азиатско-тихоокеанский регион. Определение новой роли// КОМПАС.1983.- №127, 35-58 с.

Бұл мақалада әріптес ретіндегі АҚШ пен Жапония екі жақты ынтымақтастық одағының басты бағыттары және басты даму ерекшеліктері қарастырылады. Оккупация кезеңінен кейінгі АҚШ Жапонияның сыртқы саясатының дамуына ықпалы қарастырылып, талдау жүргізіледі.

The article shows the basic directions of bilateral cooperation of US-Japan alliance. We consider and analyze the features of development of US - Japan alliance, the degree of influence of the USA on the Japanese foreign policy after the termination of occupation period and formal restoration of sovereignty.

I. Nurmoldyna

CULTURAL POLICY OF UNITED STATES IN OCCUPIED JAPAN

At the end of the World War II, defeated Japan was subject to the Allied Occupation. The Japanese people accepted unconditional surrender in 1945 with feelings of disappointment and betrayal, but also relief. No doubt all welcomed the end of the war, because it meant their survival. Surrender also meant liberation from a pre-modern yoke of feudalism and the oppression of the military government under which they had suffered for more than ten years. In other words, the Japanese outlived not only the war, but also a long period of repression by a totalitarian regime. After the war, the Supreme Commander for the Allied Powers (SCAP) General Douglas MacArthur arrived in Japan with a variety of measures to implement drastic reforms. Most of the reform measures had

emerged from the area studies, a chief component of American soft power. During their almost seven years of occupation, the Americans made the best use of American scholarship on Japan as they reshaped the country into a peaceful, democratic nation. Among the reforms persuade were the dissolution of Japan's financial industrial zaibatsu complexes, land reform, abolition of the state Shintoism, and the drafting of a new constitution [1, 3].

Japan's surrender and the subsequent U.S. occupation of Japan provided the Japanese with a golden opportunity to rebuild their country as 平和文化国家 (Heiwa bunka kokka - a nation of peace and culture) and start anew [2, 3-16]. Japanese intellectuals, particularly specialist on

America, after reflecting deeply on Japan's military past, which had ended tragically, pledged not to make the same mistake again. They were determined to construct a new Japan by making the best use of their expertise to democratize their country. Most scholars regarded the United States as a model of what the most advanced nation ought to be; they believed it to be the embodiment of a genuine revolution.

During the occupation period of 1945-1952, the American government in Washington and Supreme Commander for the Allied Powers in Tokyo attached special importance to the cultural dimension of the occupation in order to achieve the twin objectives of democratizing Japan and transforming it into a nation friendly toward United States.

While considering how Japan's defeat in 1945 and subsequent occupation by US forces impacted the development of postwar mass culture in that country. According to one perspective, it would seem that the cultural policies pursued mainly by the American Civil Information and Education Bureau (CIE) during the occupation had the effect of spreading Americanism from its earlier prewar base among the urban middle classes to the nation as a whole. Indeed, only one month after Japan's unconditional surrender on 15 August 1945, an English conversation guide book (called 日米英会話手帖— *Nichibei Eikaiwa Techou* — 'Japanese-American English Conversation Booklet') became a bestseller with over four million copies in circulation. In 1947, NHK began broadcasting a radio program (called *アメリカ便り*— *Amerika Tayori*— 'Letter from America') simply consisting of current affairs reports from Washington. This too gained great popularity.

In 1949, the morning edition of the *Asahi Newspaper* began carrying the comic strip 'Blondie', which provided a comical illustration of the American lifestyle and prosperity. This continued to enjoy wide popularity right up to its replacement in 1951 with 'Sazae-san'. Although the scenes portrayed in 'Blondie' did not directly show such things as electric appliances and automobiles, the postwar Japanese who had already acquired the desire for "American prosperity" read into the vague designs of the cartoons the symbols of such prosperity (Iwamoto 1997: p.155–166) [3, 147–158]. In 1950, the *Asahi Newspaper* sponsored an "American Exposition" on the outskirts of Osaka, which proved to be far more popular than had been expected. Large crowds came to see the exhibits, which included a "White House hall" recounting American history from the "Mayflower" to Roosevelt, a main exhibition hall with displays of American prosperity, a television hall, and

panoramas providing a virtual scenic tour of America with pictures of New York skyscrapers, the statue of liberty, the newly developed West, and the Golden Gate Bridge. Thus, speaking in general terms, it was certainly not the case that the explosion of mass desire towards "America" was simply a result of brute force by the military occupation or the civil policies it promulgated.

However, the complexity of the postwar Japanese encounter with "America" cannot be understood simply as an extension of the already existing prewar trend towards "Americanization". Needless to say, throughout the occupation, Japan was in no position to determine its own future without negotiating with an overwhelmingly powerful "other". This was true of all the spheres of life, from economics and politics to culture and lifestyle. As demonstrated by Shunya Yoshimi (1994), American domination was not entirely one-way, and did not always have the effect intended. Nevertheless, as far as concerns the experience of those directly involved, "America" presented itself as an overwhelming source of authority, against which it was very hard to mount any challenge. "America" was more than just an image of new lifestyles and culture. It was an ever-present force intervening in people's daily lives, whose word could not be challenged. It was a directly present 'other' with which people had to deal on an everyday basis. These direct effects of the American occupation can be considered in two categories: effects consciously pursued as a part of occupation policy, and effects that arose unconsciously through the interaction of occupier and occupied. The principle element in the former category of conscious effects was, of course, the system of censorship, and the various accompanying cultural policies that were pursued. These related mainly to the mass media, including cinema, broadcasting, newspapers and publishing, all of which were powerful forces in the culture of America itself [4].

The Japanese culture began to dramatically change during postwar period as a result of westernized influences under the American occupation. It transformed itself, under American influence, from a rather one dimensional society into a pluralistic and multi-dimensional society that became influenced by the American culture. According to Kosaka Masataka (1972), the Japanese saw the American Occupiers mostly as liberators, not as the enemy once the war was won, and they began to see the American culture and values as highly cultured, advanced, and modern. The Japanese were eager to learn not only the bigger concepts from the Americans, such as democracy and liberty, but also the American lifestyle, hobbies, fashions, and even sports and literature became manifested in everyday

Japanese life. Paul Varlay in his book "Japanese Culture" (2000) highlights a salient literary difference between Pre-occupation Japan occupied Japan in which he states that "Before war, western literature in Japan had been represented chiefly by French, English, German, and Russian writings, but owing to the United State's dominant role in the war and the Occupation, American literature was for the first time also comprehensively explored by the Japanese" [5]. The Western sense of fashion became more prevalent in Japan during and after the Occupation as more and more women took off the kimonos and replaced them with westernized clothing. Baseball also became more popular than ever within Japan, and professional leagues were set up in the late forties. However, the American ways of life weren't the only cultural phenomenon that permeated the Post-War Japan. Native Japanese culture also took off. An example of such is described by Paul Varlay in his book "Japanese Culture"(2000) in which the sprouting of the "new religions" under the American Occupation as a prime example of a sort of Cultural Rejuvenation for the Japanese society, these came as a reaction to the opening up of the Japanese society after the years of totalitarian repression, yet at the same time they also shared the same root in traditional Japanese culture and served to soothe the sufferings of the middle and lower class Japanese immediately after the war [5]. The new religions, however, were a sign of the Japanese culture's progression from a bland society from the Pre-occupation days into a pluralistic, culturally innovative nation after the War, and would serve as a symbol of Japan's transition toward modernity in a more westernized sense during the Post-War period [6].

Regarding to the cultural impact of US in Japan nowadays, everybody could ever hear the terms like "Americanization" (アメリカ化) or "Americanism". Especially, this terms usually used in respect of popular culture. Quoting the words of Rosendorf (2000, p.123, cited in Nye 2004, p.10), the image the United States has implanted of itself through the attractiveness of its popular culture is of a country "exciting, exotic, rich, powerful, trend-setting - the cutting-edge of modernity and innovation" [7].

Let us consider a three-volume publication in dictionary form published in Japan at the beginning of the 1980s with the title "American Culture" [8]. This was a very valuable attempt to examine from various perspectives how 'America' had penetrated into Japanese culture and customs since the end of the World War II. It divides the postwar era until the 1970s into three periods. The 1st period, from 1945 to 1960, is called the "Period of Love/Hate towards America". This was an age in which the wartime feeling of unease towards "America"

turned into yearning, and people lived their daily lives according the American model, even while sympathizing politically with the anti-base protests. The cultural products and fashions which claims to be characteristic of this period are such things as "chewing gum", "English conversation", "Readers Digest", "Jazz", "Blondie", "Pro Wrestling", "Westerns", "Disney" and "Popeye", all of which carry a heavy scent of "Americanism". The second period, the 1960s, is called the "Period of American Penetration". Against the backdrop of rapid economic growth during this period, American lifestyle penetrated deeply into the lives of average Japanese. The items selected for special attention at this stage are "Coca-Cola", "home drama", "supermarket", "kitchen revolution", "mini-skirt", "jeans", "folk song", and "hippie", amongst others. The things considered in the third stage, the 1970s, such as "outdoor life", "diet", "sneakers", and the TV "ratings battle", indicate that "America" had ceased so much to be an object of desire, and had instead become a source of information about the latest world trends (Ishikawa et al. 1981).

From my point of view, today's characteristic of "Americanization" could be such terms as "MTV", "McDonald", "Mickey Mouse", "Hollywood" and etc. But these American mass culture not always desirable everywhere and provokes deeply paradoxical reactions, inspiring awe and anger depending on the specific region. In this extent we can find such terms as "Coca-Colonization" and "McDomination" which are not neutral (Kuisel, 1993) [9]. Maybe it's because of the rising of the "anti-Americanism" all over the world, connected with US's relying on hard power instead of soft in contemporary world.

Cultural interchange used as an American "soft power".

Professor Matsuda, in his "Soft Power and Its Perils"(2007) argues that foreign policy has three legs: political, economical, and cultural; and even in the "soft" last of these, the realm of so-called cultural policy, the American handlers of occupied Japan left mixed long-term legacy. Dynamic exchange programs and enduring friendships have been one side of legacy, while "cultural corrosion" and psychological as well as structural dependency on the other side [1, 57].

"Soft power" is a concept introduced and popularized by the political scientist Joseph S. Nye Jr. more than decade ago. According to Joseph S. Nye, Jr. (2004, p.1), power is the ability to get the outcomes one wants. And soft power is the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payment. Also he (2004, p.11) told us that the soft power of a country primarily on three recourses: cultural attractiveness to others, political

values, and foreign policies seen as legitimate and having moral authority. Soft power is intangible, incalculable from the power that is usually accompanied by broad vision, self-restraint, and generosity [7, 26].

Usually soft power is thought to pertain primarily to the world political scene and to the relationship among countries. A country's hard power—such as military or economic power—is not enough for it to get what it wants. To gain the respect of other countries or to become a leader of the world, a nation needs to have soft power.

In my opinion contemporary relationship between Japan and United States based on all of a three branches mentioned above. Here need to make clear what Culture or Cultural relations in general mean? According to Jessica C.E. Gienow-Hecht, in the late nineteenth century culture referred to “high culture” – that is the masterpieces of art, music, and literature. In the twentieth century, however, American culture became regarded as a shared system of beliefs and customs open to everyone. Today culture embraces both popular and high culture [10]. Cultural relations can be defined as the broad range of contacts through which the way of life of one people is made known by another. These contacts include both direct personal relations among individuals and groups of people from the two countries as well as more impersonal communications between the people and media. From these contacts arise opinions and attitudes about the foreign nation and its culture. In combination with existing political and economic conditions, these opinions and attitudes enter into determination of a nation's policy.

Until recently, most studies of US cultural relations with other countries assumed that the United States exercised cultural imperialism – that is, they adopted a dominance-subordination relationship [11]. Dominance refers to a nation's preponderance of material power, which results in one-way flow of influence and relations. But this assumption does not capture accurately the interactive nature of cultural relations between US and Japan, according to Takeshi Matsuda (2007, p.6). Furthermore, he argues that America's influence on Japan has been stronger than Japan's influence on America, the American influence on Japanese society and culture was not a simplistic process by which United States used its dominant political power to induce the Japanese to accept American cultural products and visions. Nor the penetration of American culture into Japan did result in Japan's passive acceptance of that culture. Actually, they interacted. At this point he highlights that Japanese reaction to American stimuli was varied and

complex, ranging from positive and avid acceptance to total resistance and even rejections.

After World War II, American leaders such as John Foster Dulles, John Rockefeller, Charles Fahs and public affair officers of the US government had not only a clear vision of what was expected of America as a hegemonic nation, but also a clear understanding of what could be accomplished by American soft power. In terms of US relations with Japan, they sought to achieve the long-range objectives of the US by taking the present and future into consideration. One of the long-range US objectives of the US use of soft power was none other than to develop human resources in Japan, especially a leadership group friendly to the US. These Americans sought to nurture pro-American Japanese who understood America and its broad foreign policy objectives in the world [1, 210].

By searching the roots of the US measures of impacting its own cultural values on Japan we can find them in the core concepts of the US government's policy, which hoped to keep American influence even after occupation end.

Six years later after Japan's surrender in 1945, President Harry S. Truman sent John Foster Dulles to Japan to serve as his special envoy. The dispatch of the “Dulles Peace Mission” on January 25, 1951, was widely perceived as an important preparatory step toward making peace with Japan and putting an end to the occupation. Dulles recognized the importance of protecting US security and economic interests, but at the same time he was fully aware of the importance of long-term cultural relations for US-Japan relations. He believed that “the peace treaty, no matter how intelligent its provisions, cannot itself assure that Japan will remain within the orbit of the free world” [12].

Dulles asked prominent philanthropist John D. Rockefeller III to join the peace mission as a consultant on cultural affairs. Since his visit to Kyoto in 1929, Rockefeller had become interested in Japan and intrigued by its culture, and so he accepted Dulles's offer. Rockefeller took the view that politics, economics and culture were the three major components of American foreign relations. Based on that view, he believed that a lasting friendship and mutual understanding between Americans and Japanese would blossom “as the result of the sum total of all types of relations, one of the most important of which was the cultural.” [1, 4].

Rockefeller carefully and clearly avoided being branded an American cultural imperialist. Perhaps, with such a goal in mind, he astutely invented the idea of a “two-way street” when he envisioned US-Japan bi-national cultural programs, thereby avoiding the evils of the one-way imposition of culture by a powerful country on a weaker nation

[13]. But according to the word of Chief Justice Tanaka Kotaro, Japan had already experienced the one-way imposition of culture by a powerful country in its prewar and wartime cultural programs. And based on an American cultural flow that could be measured by the volume of information and the number of people coming into Japan, it was also clear that a powerful America was “imposing” its culture on a weaker postwar Japan, despite Rockefeller’s intention.

On January 25, 1951 Dulles Peace Mission headed by John Foster Dulles, arrived at Tokyo. Dulles recognized that a “Peace Treaty” with Japan would not alone solve all the problems, nor would it be a panacea for US-Japan relations in the post-treaty period. He believed that America’s objectives could never be achieved just through signing a treaty (politics), stationing troops in Japan (security), or making trade agreements (economics). A “more continuous effort than is required in the usual bi-national program of relations” would be needed [14]. By a “continuous effort” he meant cultural interchange. According to Frederick S. Dunn, Professor and director of the Center of International Studies at Princeton University, “The object of cultural interchange is to foster peaceful relations and mutual enrichment. It deals with the problem of trying to influence men’s attitudes, so that political behavior will be changed.” In the case of Japan and United States, relying on the words of Professor Takeshi Matsuda, cultural interchange was generally thought to serve four major purposes: 1) to broaden the bridge of understanding between two countries; 2) to enrich and strengthen each culture; 3) to develop intelligent, talented persons by giving scholars from each country to access to unique resources in the other; and 4) to bring together capable people from both cultures for the joint study of basic common problems. Observing historical data, he also mentioned that Dulles in cooperation with Bradford, he examined three methods for accomplishing the US objective of cultural interchange:

- Method 1. Persuade the Japanese by employing rational arguments and better information. This approach thought to be useful, but its effectiveness was limited because not all people were entirely persuaded by rational arguments. Thus the first option was dropped from the serious consideration.
- Method 2. Alter the political, social, and economic conditions in Japan that might foster a hostile attitude toward the United States. This method would require the implementation of a security system and economic conditions that would give the Japanese hope. It was grander in scale than the first method, but it would require

more energy and recourses from the US. Dulles did not believe, however, that use of this method alone would be sufficient to keep the Japanese within the orbit of the free world, although US assurance of Japan’s security and economic recovery seemed indispensable.

- Method 3. Introduce other measures designed to change the culture-bound attitude of the Japanese and their subconscious motivations, something that could not be achieved by rational appeal [1, 81].

It was precisely third method that Dulles thought should be adopted to make US-Japan bilateral relations lasting. The focal point, of course, was on cultural relations.

John Rockefeller agreed with Dulles on the merits of cultural interchange. Rockefeller believed that the long-term relationship between Japan and United States rested, in turn, on combination of political, economic, and cultural relations. He broadly defined the term “culture” as relating to the life of people as whole – that is, covering their interests and activities other than in the field of politics and business. It included the arts, sciences, philosophy, religion, entertainment, health, sports, literature and education [15].

Rockefeller believed that cultural interchange was essential to world peace, because it helped to make the peoples of different countries more aware of their common origins. He recognized that cultural relations might not in themselves make peace, but that one could not envision peace without them. In his opinion, a sound and enduring relationship between countries had to be based on shared values. It was posited that broadening the community of interest among nations and peoples would lead to the establishment of a world order and the assurance of international peace and stability. Rockefeller also believed that cultural interchange had to be based on three principles: 1) the concept of the two-way street; 2) the idea of a joint collaborative enterprise by the two nation involved 3) public and private coordination and cooperation. After returning back to US, on April 19, 1951 Rockefeller submitted to John Foster Dulles the report “United States – Japanese Cultural relations”. It was welcomed gratefully as the first comprehensive study ever made of US-Japan cultural relations. His report recommended implementation of the following initiatives to reach the intellectual leadership in Japan: 1) establishment of the cultural center in Tokyo; 2) establishment of an international house for students in Tokyo and Kyoto; 3) continuation of the exchange program for national leaders and students; 4) pursuit of an extensive program of material interchange [1, p.116].

Dulles, too, recognized the importance of cultural interchange; it was to create mutual under-

standing and respect between the peoples involved. For him, mutual understanding meant mutual respect for one another's way of life, culture and achievement; mutual sympathy with one another's problems; and a friendly, trusting relationship. He hoped that through cultural interchange the peoples of Japan and the United States would have a sympathetic appreciation and understanding of their desires, thoughts, ideas and aspirations of each other and of their respective way of life. Thus American leaders believed that shared values were a key concept in cultural interchange: "there is no basis for cooperative activity if no values are shared." [1, 102]. Moreover, stressing the significance of cultural interchange, Milton Eisenhower, who was President Dwight Eisenhower's brother, was quoted as saying that "economic cooperation, political cooperation and military cooperation may break down under the strain crisis unless there is much more than superficial understanding of one another's culture, problems, and aspirations" [16, 564].

In conclusion:

In conclusion I would like to agree with Professor Takeshi Matsuda in the point that, even if American Government had an intention to make cultural interchange between Japan and US mutual, it had not gained a great success. The influence of the American culture was much stronger than Japan's side. The post-war American rulers used culture as United States soft influence as well as the politics and economics. They recognized the very importance of these three elements in winning success in foreign country, in this case Japan. The intention of the Rockefeller was to build up the friendly relationship by shared values between two nations, but in fact the value came only from "victor" side. As Tetsuo Kogawa mentions in his "Japan as a manipulated society", in the post-World War II period Japanese way of life was fully utilized to produce an Americanized consumption-oriented society. He stresses that Americanization began in Japan in the mid-1950s, when American advertising and marketing techniques were introduced by Dentsu Co. and a television broadcast company (NHK) began operating in 1953. Thirty years ago, no one would have imagined that Japanese society would be filled with more Americanized commodities than the United States itself. We can say that public affair officers of the US government had not only a clear vision of what was expected of America as a hegemonic nation, but also a clear understanding of what could be accomplished by American soft power from the very beginning of occupation in Japan. In this sense they tried their best in imposing American thoughts and cultural values. Maybe the situation in

contemporary world had changed a little bit, when instead of "Americanization" we can hear word "Japanization" ("Japanimation", J-Wave, J-pop etc.). I think that US-Japan cultural relationship still remains its value as soft power of both countries.

1. Takeshi Matsuda, *Soft Power and Its Perils: U.S. Cultural Policy in Early Postwar Japan and Permanent Dependency*. (Washington D.C: Woodrow Wilson Center Press, 2007) p.3.
2. Morito Tatsuo, *Heiwa kokka no kensetsu* [The construction of peaceful nation], *Kaizo* (January 1946): 3-16.
3. Iwamoto Shigeki, 'Blondie', (Sociology Department Journal, Kansai College No. 78 No. 78: 155-166, 1997; 1998: p.147-158).
4. Shunya YOSHIMI (Translated by David BUIST), "America" as desire and violence: Americanization in postwar Japan and Asia during the Cold War (Inter-Asia Cultural Studies, Volume 4, Number 3, 2003) web.mit.edu/.../cooljapan/.../YoshimiShunya03AmViolDesire.pdf
5. Varlay, Paul. *Japanese Culture* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2000).
6. Beasley, W. G., *The Modern History of Japan*. (London: Frederick A. Praeger Publisher, 1963).
7. Nye, Joseph S., Jr., *Soft Power: The means to success in World Politics*. (New York: Public Affairs, 2004).
8. Ishikawa Hiroyoshi, Fujitake Akira & Ono Kousei (eds) *American Culture*. (Sanseidou, 1981)
9. Kuisel, Richard, *Seducing the French: The Dilemma of Americanization*. (Berkeley: University of California press, 1993)
10. Jessica C.E. Gienow-Hecht, "Art Is Democracy and Democracy Is Art: Culture, Propaganda, and the Neue Zeitung in Germany, 1944-1947", *Diplomatic History* 23, no.1 (1999):29
11. Robert F. Arvone, ed., *Philanthropy and Cultural Imperialism: The Foundations at Home and Abroad* (Boston: G.K.Hall, 1980)
12. *Japanese Peace Treaty Problems, First Meeting, October 23, 1959*. Council on Foreign Relations Study Group Report, Manuscript division, Council on Foreign Relations, New York.
13. Tanaka Kotaro, *Cultural Interchange between Japan and America*. (Tokyo Times, February 21, 1951)
14. *American Cultural Relations with Japan*, Sixth Meeting, June 3, 1953.
15. "Proposed Cultural and Student Centers", memorandum dated November 15, 1951.
16. Quoted in Francis J. Colligan, *The Government and Cultural Interchange* (Review of Politics 20, no. 4, 1958), p.564.

Бұл мақала жапон-америка мәдени қарым-қатынасы кеңінен сипатталып, АҚШ-тың «жұмсақ күш» ретінде сыртқы саясатында пайдаланған мәдениеттің жапон қоғамы мен өміріне тигізген әсерін талдайды. Әсіресе соғыстан кейін оккупацияланған Жапонияда жүзеге асырылған АҚШ «мәдени империализмі» саясатының қазіргі таңға дейін жапондықтардың дүниетанымы мен өміріне тигізіп келген ықпалын баяндайды.

В данной статье описывается и анализируется японско-американские культурные взаимоотношения, где особое внимание уделяется культуре как «мягкой

силе» во внешней политике США. Также данная статья рассматривает влияние «культурного империализма»

Америку на жизнь и взгляды японского народа, которое имеет силу даже в современном японском обществе.

А.Ә. Түргенбай, С.С. Тастанбекова

ДӘСТҮРЛІ ҚЫТАЙ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДІҢ ОРНЫ

Бас ию, бас ию және тағы да бас ию – әйелдің ең басты игі ісі еді.

Конфуцийшілдік пікір бойынша, жер бетінде бәрінің үстінен еркектер үстемдік етіп, ал әйелдер болса, оларға бағынады, сол себепті олар үш ережені ұстануы керек: қыз күнінде әкесі мен ағаларына бойұсыну, тұрмыс құрғанда – жарына, ал жары қайтыс болғасын – үлкен ұлына бағынуы керек деп саналды.

«Егер мен бір құсқа тұрмысқа шықсам, мен оның артынан ұшуым керек; егер бір итке күйеуге шықсам, ол жүрген жермен жүріп, ізін қуалауым керек; егер иесіз бір кесек жерге шықсам, мен оның жанында отырып күзетуге міндеттімін», - дейді ескі қытайлық өсиет сөз.

Міне, біз дәстүрлі қытай отбасындағы әйелдің орнын дәл осы тұстан көре аламыз.

XX ғ. басында П. Лоуэль дәстүрлі қытайлық отбасы жайында: «Өз тағындағы император үшін және өз лашығындағы қарапайым жұмысшы үшін де барлық нәрсе отбасылық жақындық идеясында болады. Империя өз кезегінде үлкен отбасыны құраса, ал отбасы кішкентай мемлекет болып табылды»-деп жазған болатын. Мұнда да конфуцийлік отбасы қағидасының басымдылығын байқауға болады.

Біз білетін аспан асты елінің дәл қазіргі даму барысын ескерсек, қазіргі қытайлық отбасы және ондағы әйелдің орны мен қоғамдағы әлеуметтік мәртебесін анықтауда дәстүрлі көзқарастарды білудің маңызы зор болуы бұл тақырыпты тандауымыздың негізгі себебі болып отыр.

Ұзақ уақыт бойында Қытайда әйелдердің қоғамдағы орны еркектерге қарағанда анағұрлым төмен болды және әйелдермен мүлдем санаспады.

Бірақ қазір қытай қоғамындағы әйел жағдайын түбегейлі өзгерткен жаңа заңның шыққанына аса көп уақыт болған жоқ. Соған қарамастан, ежелгі данышпандық ілімнің қытай қоғамында қазіргі күнге дейін сақталғандығына әлі де куә болып келеміз.

«Бала неғұрлым көп болған сайын соғұрлым көп бақыт әкеледі» деген отбасылық ескі сенімнің жақтаушысы болып қалған шаруа адамдарының өмірінде тек ұл балалар ғана отбасы ісін жалғастырушы ретінде саналғандықтан әлі туылмаған қыздан құтылуға тырысу қазіргі қытай қоғамында жиі кездесуде. Нәтижесінде кейбір қытайлық ауылдарда ерлер саны әйелдер саны-

нан басым түсуде, сол себепті әйелдерді алып қашу және «күң ретінде» күйеуге сататын жағдайлар да пайда болды (әдетте құл саудасымен айналысатындар болашақ құрбандарын еңбек биржаларынан іздеп, жұмысқа орналастыруда көмек көрсетуге уәде береді де, жас әйелдерді туған өлкелерінен әкетіп, алыс аудандардың шаруаларына сатады екен) [5].

Құқыққа қайшы әрекеттерді тамырымен жойып, орын алған мәселені шешу үшін ана мен бала денсаулығын қорғау туралы заңға баланың жынысын анықтау сараптамасын жүргізу ісі тек медициналық көрсетім бойынша жүзеге асуы тиіс деген тармақ енгізілді.

Осы тұрғыдан келе, қазіргі қытай қоғамындағы әйел орнын қарастыруда дәстүрлі қытай қоғамындағы отбасы және ондағы әйелдің орнын, оның әлеуметтік мәртебесін анықтау басты мақсатымыз болып табылады.

Тұрмысқа шығуды білдіретін қытайша «үйден кету (出嫁)» сөзінің мағынасы әйелдің үйлену тойынан кейінгі орны мен жағдайына деген қытайлықтардың дәстүрлі көзқарастарының дәлме-дәл көрінісін береді [1].

Орта ғасырларда қытай отбасындағы әйелдің орны мен оған деген көзқарастардың даму сипатында оңтүстік пен солтүстік Қытайда бірқатар айырмашылықтар болғанын байқауға болады.

Жартылай көшпенді қоғамнан шыққан солтүстік ақсүйектер тобының жауынгерлік дәстүрлері бойынша әйелдер еркектерге қарағанда анағұрлым көп құқыққа ие болды.

554 жылы туылған Лян Янь Чжи-туй Батыс Вэйге, сосын ол жақтан Солтүстік Циге барғанда, оның көзіне бірінші оңтүстік пен солтүстіктік отбасы өмірі арасындағы айырмашылық түседі. Янь Чжи-туй елдің екі бөлігіндегі ғұрыптардың бірқатар ерекшелігін жазып кеткен болатын [2].

Алдымен, Лян Янь Чжи-туй солтүстіктегі әйелдердің дербестігіне назар аударды, мұны ол қоғамда еркектерге қарағанда әйелдің рөлі басым болған сяньбийлердің әсерімен байланыстырды. Оңтүстікте әйел тұрмысқа шыға салысымен үйінен шықпай, тіпті өз туыстарымен де сирек кездесетін болған. Ал солтүстікте әйелдер тек үйдің толық қожасы болуымен ғана шектелмей, олар үнемі түрлі сапарларға шығып, буддалық храмдарға барып, тіпті өз ұлдарының

кәсібін де ұйымдастырды, күйеулерінің өздеріне деген әділетсіз қатынасы туралы билік орындарына шағым айтқан екен. Сонымен қатар, Янь Чжи-гуйдің жазуы бойынша, солтүстіктегі әйелдер қолөнер бұйымдарын жасауда және тігіншілік ісінде оңтүстіктегілермен салыстырғанда едәуір шебер болған. Оңтүстікте егер әйелі қайтыс болса, оның істерін күң (немесе еріксіз әйел) жалғастыратын болса, ал солтүстікте оның орнына жаңадан әйел алатын болған [2].

Алайда, уақыт өте келе, солтүстіктік мұндай дәстүр өз кезегінде Таң кезеңінің ақсүйек ханымдарының көркіне де өз мөрін басты. Текті отбасынан шыққан қыздар аса жоғары бағаланғандықтан да әйел еркіндігіне ақсүйектер тобының үстемдік етуі ықпал еткен.

VIII ғ. тарихшы Лю Фан Солтүстік-шығыстың ақсүйектер қоғамында қыз жақтың туыстарын әулеттің ағайын-бауырларынан да жоғары санағанын айтады. Таңдық жоғарғы таптың батыл, әрі өктем әйелдері атқа салт мініп жүрумен, аңшылықпен, садақ атумен айналысқан. Олардың ұлы істері мен ерекше ержүректілігін Таң империясының атақты ақындары – Ли Бо, Ду Фу, Чжан Цзи және т.б. жырлаған.

Алайда Сұң империясы кезінде жоғарғы таптың ханымдары бұл қасиеттерін жоғалтып, әйелдік сұлулық мұратына да өзгеріс енгізді. Таңдық сымбатты, сезімтал сұлу әйелдер енді салмақыздыққа, сынғыштыққа, денесіздікке жол берді [1].

XX ғ. дейін халық өмірінде әдетті көрініс тапқан қыздардың аяғын дәстүрлі бинттеу әдісі мен қуыршақтың үлгісіндей бет-әлпет беретін косметиканы қолдану кең таралды. Осылайша, дәл осы Сұң кезеңінде әйелге деген дәстүрлі пікірлердің, отбасында әкелік басымдылыққа негізделген отбасылық қағидалар қалыптасты.

Әйелдің қоғамдағы орны мен отбасындағы рөлін анықтау үшін алдымен дәстүрлі қытай отбасына тоқтала кетсек.

Жоғарыда айтылғандай, егер мемлекеттің барлық бағынушылары императорға мойынсұну керек болса, онда отбасының барлық мүшелері еш қарсылықсыз отағасына бас июге міндеттелді. Әке «император өкілі» саналған, және отбасылық қағидаларды бұзу мемлекеттік ережелерді бұзумен тең қаралды [3].

Конфуцийлік дәреже бойынша, яғни үлкеннің кішіге бағыну принципі бойынша құрылған қытайлық отбасында отбасы мүшелері арасындағы кез келген түсініспеушіліктер мен ұрыс-керістер кішіге үлкеннің, ата-ананың балаларына, ерінің әйеліне басымдылығы принципімен тез шешіліп отырған.

Отбасы барлық жағынан әкеге - патриархқа бағынуы тиіс болды. Қытайлықтардың өз оша-

ғына берілгендігі отбасындағы өзара бейбітшілік пен келісімнің үйлесуін тудыратын. Бірақ бейбітшілік пен келісім өз кезегінде тіл алушылық пен қатал заңдарға сүйенді. Отбасы және шыққан тегі үшін әрбір отбасы мүшесі еш қарсылықсыз өзіндік қажеттіліктері мен жеке еркіндігінен бас тартты. Сонымен қатар, ол барлық өзге отбасы мүшелері үшін жауапты болды. Әкесі бала-шағасының іс-әрекеттеріне жауапты болса, осы орайда, егер ата-аналар тарапынан қателік кетсе, бұл үшін балалары да кінәлі саналды. Өзара жауапкершілік туыстар арасында ғана емес, қылмысқа қандай да бір қатысы бар деген куәгерлердің бәріне де жүктелген. Жаңа заманға дейін сақталып келген мұндай әдет-ғұрып үлкен рөл атқарды және кейде бұл жағдай өзге туыстас отбасындағы осы қылмыстың «жанана сыбайластары» болған адамдар үшін үлкен трагедияға айналған [3].

Мұның дәлелі ретінде келесі жағдай назар аудартады. Бір қытайлық ауылда ұрыға тергеусіз сот жүргізілген екен. Оны өлім жазасына кесіп, үкімді іске асыруды ұрының әкесіне тапсырады. Үкім бойынша әкесі туған баласын тірідей жерге көмуге тиіс болады. Оны естіген әкесі еңіреп жылап, өз қауымынан бұл үкімді орындатпауға жалбырынады. Бірақ тергеусіз сотты ұйымдастырушылар оның сөзіне көнбей, егер әкесі ұлын өз қолымен өлтіруден бас тартса, олар оның үйін өртеп жіберіп, бүкіл жанұя мүшесін ауылдан қуамыз деп қорқытып, үкімді жақын арада орындауды талап еткен.

Мұндай қауіпті естіген бақытсыз әке амалсыздан үйінің алдында өз ұлының өліміне шұңқыр қаза бастады. Шұңқырды қазып болып, ол тергеусіз соттың талабы бойынша, өз ұлының мойнына тас байлап, төменге қарай лақтырып жібереді де, шұңқырды топырақпен қайта көме бастады. Әкесінің жүрегі жыланыштан жарылды, бірақ амал нешік, көнуіне тура келді. Әкесінен баласы көмілген жерді күрекпен тегістеуін талап еткен екен [3].

Бұл сол кезеңдегі қатаң тәртіп пен отбасылық қатып қалған қағиданың бір көрінісі болатын.

Шартты түрде қытайлық жас бала 20 жасында кәмелет жасқа толған деп есептелінді. Ал шындығында, ол тек әкесі қайтыс болғанда ғана еркіндік алатын. Ұлының бетіндегі әжімдері, өмірлік тәжірибесінің өзі де оған өзінше дербес өмір сүруге құқық берген емес, тіпті ұлы өз отбасын құрса да, ата-ана айтқанынан шыға алмады. Ұл бала тек әкесінің келісімімен ғана жеке шаруашылықты жүргізе алды. Алайда қытайлық тұрмыс жағынан қарастырсақ, ата-аналардың өз ұлдарынсыз өмір сүруін елестету қиын. Ал бір жағынан, қыздар мәселесіне келсек:

тұрмысқа шыққаннан кейін ата-аналардың оларға деген билігі аяқталатын - олар өз отбасыларын тастап кетеді.

Бұған қарамастан, қытайлық отбасында бәрінен де көп азап шегуші әйел болды. Бірнеше ғасырлар бойы Қытайда ерді көкке көтеріп, ал әйелді кемсіткен қомақты шығармалар жарық көрді. Атап өткеніміздей, әйелдің жақсы қасиеттеріне олардың көңіштік, яғни бас июшілік, именшектік, саликалылық, икемділік сияқты қасиеттері жататын. Әйел әлемі оның үйі мен жанұясынан аспайтын.

Мұндай көзқарастың кең ете алуында біз Сұң дәуірінде Қытай үшін жатжерлік буддизмнің кеңінен құлаш жая дамуы және таза қытайлық даосизмнің халық арасында танымалдығының ұлғая түсуі, сол себепті де классикалық конфуцийшілдіктің дағдарысқа ұшырауына байланысты ежелгі данышпандық ілімнің жаңаша түсіндіріліп, жаңаша қабылдануының негізінде дүниеге келген неоконфуцийшілдіктің жатқанын көре аламыз.

Бұл кезде әйелдер ешқандай жалпыотбасылық жеке меншік құқығына ие бола алмады. Ал егер де қандай да бір жағдайлармен жылжымайтын мүлікті бөлісу ісі жүретін болса, онда ол тек ерлер қауымы арасында жүргізілетін. Отбасында әке ісін жалғастыра ер бала болмаған жағдайда ғана қыз бала әке мұрагері ретінде қарастырылған. Бірақ бұл өте сирек кездесетін жағдай. Тіпті ауқатты жанұяларда да әйелдің мұрагерлік құқығы болмады.

Әйелдің көріктілігін (әсіресе, қоғамның дәулетті ортасында) оның кішкентай аяғы мен тақтайдай жалпақ көкірегімен бейнелеген. Қытайлық ғұрып бойынша, әйелдің аяғы жаңа туған айдың немесе лалагүлдің формасындай кішкентай доға тәріздес болуы керек. Егер де жас қыздың бойында мұндай сұлулық белгісі болмаса, оның тұрмысқа шығуы қиындық туғызған [3].

Аяғы доға тәріздес болуы үшін арнайы бинттеу әдісі жүргізілді. Қыздардың 6-7 жастан аяқ саусақтарын (үлкен саусағынан басқа) бүктеп, аяқ саусақтары табанға қарай майыстырылып, табан мөлшері 8-12 см болғанша бинтпен қысып орап тастайтын болған. Әр апта сайын олардың аяқтары одан сайын тығыздалып байланып отырды және бұл әдіс табанның доға формасына айналғанша жалғасты. Қыздардың бинттелген аяқтары үнемі ауырумен болды, тіпті бұл кейде олардың аяғының жұмыс істемей қалуына алып келді. Осыған қарағанда, қытай халқында «Сұлулық азап шегуді талап етеді», «Бинттелген әрбір жұп аяқ былау толған жаспен тең» деген мақалдар бекер айтылмаған сияқты.

Қытайлық ұлы революционер - демократ Сунь Ятсеннің замандастарының сөздеріне сүй-

енсек, Сунь жастық шағында аяғы бинттелген қарындасының қиналғанын көріп өскен екен. Жас қыз түні бойы ұйықтай алмаған: ауырғаннан ыңырсып, төсекте тынымсыз қимылдай берген, түсініксіз бірнәрселерді сыбырлап, оған тыныштық әкелетін таңның атқанын асыға күткен екен. Түні бойы қиналып біткен ол таң атқанда бәрін ұмытатын, оған аяғының ауруы жеңілдегендей көрінетін. Бірақ, бұл ауру дәл осылай күннен күнге жалғаса беретін. Қарт анасының өзі де қызының қиналғанына әрең төзген, алайда, әдеттен озбау керек деп, әрі бұл қыз өсіп бой жеткенде аяғы кішкентай болмағаны үшін үнемі бізді дәстүрді бұзды деп жазғыратын болады деуменен болған екен [3].

Әрине «Бұған ешнәрсе де істей алмайсың, дәстүр солай, Аспан ұлының заңы осылай».

Тоқтаусыз бейнет шеккен кішкентай қыз бой жеткеннен кейін де барлық үй жұмыстарын жалғыз өзі орындайтын болған - тамақ істеп, жібек құрттарына қарап, кесте тігіп, өрнек тоқыған. Артық академиялық білімнің оған қажеті шамалы болды, өйткені «неғұрлым әйел аз білген сайын, соғұрлым ол мейірімді, жақсылыққа құмар болады» деп есептелген.

Дәстүр бойынша, әйел мүсіні «түп-түзу мінсіз лалагүлдің үндесуіндей жарқырап тұрды», және бұл үшін қыздың 10-14 жасында кеудесін арнайы көкірекше немесе ерекше желеткемен қысып бүгетін болған екен. Көкірек бездерінің дамуы кешеуілдеп, көкірек жасушаларының жылжуы мен организмнің оттегімен қоректенуі бірден тоқтап қалатын. Бұл қыз организмнің жалпы дамуына кері әсерін тигізгенімен оның мүсінінің «көрікті» болуына септігін тигізді.

Ал некеге деген қатынасқа келсек, ол өз кезегінде екі жақтың қалыңдық пен күйеу жігіттің әлі кішкентай бала кезінде немесе сәби кезінде-ақ тойдың алдын ала келісуінен көрінді. Ең төменгі некелік жас жас дәстүр бойынша, қыздарға 15, ал ұлдарға 13 жастан қойылды [1].

Ескіше қытайлық мораль жастар арасындағы нәзік, әрі сүйіспеншілік сезімдерді қолдамады; бұл керексіз, орынсыз, әдепсіз деп саналған. Жігіт пен қыздың арасында қандай да бір терең сезім болғанымен бұл ата-ана тарапынан көзге ілінбеді. Жастардың құдаласуға дейін бір-бірімен кездесуіне болмайтын. Олардың жеке сезімдері ешкімді де қызықтырмаған.

Жарының ата-анасына қызмет ету - жас келіншектің ең негізгі міндеті болды.

«Егер де әйелі еріне ұнап, бірақ оның ата-анасына жақпаса, - делінді көне Қытайда, - онда ол әйелімен ажырасу керек. Ал керісінше, егер әйелі ұлының көңілінен шықпай, бірақ ата - анасының жүрегі жылыса, ондай жағдайда ері онымен ажырасуға дәті бармайды» [3].

Қалыңдық отағасы немесе ұлдарының қасында емес, үнемі енесінің «қол астында» болуы керек деп саналды. Енесінің қалыңдыққа қатыгез мінез танытуы – феодалдық қытайлық отбасының қараңғы-қапас жақтарының бірі.

Тіпті, себепсіз өз ұлын қызғанған енесі кейде жас жұптардың бөлме есігін түнде кеңінен ашып қоюын да талап еткен және әрбір нәзік мейірімді көрген сайын ол күндіз келінін қатты сөгетін жағдайлар да орын алып отырған. Бұл тіпті қалыңдықтың өз - өзіне қол жұмсауына итермелеп, кейде оның өз енесі қолынан мерт болуы да мүмкін еді [5].

Ерінің өз әйеліне қаншама аяусыздық танытып араласса да, әйел оның «отымен кіріп, күлімен шығуы» тиіс болды. Басқаша айтсақ, еш қыңқылсыз тағдырға бағынып, ерінің алдында бойұсынды. Ол өз ата-анасынан да, соттан да қамқор күте алмады. Ол тек қана храмға барып, күйеуі бейнеленген қағаз мүсіншені іліп, құдайдан жарының оған рақымшылдық, мейірімділік танытуын тілеп, оның жүрегін жұмсартуын сұрай алды.

Халық арасында әйел «ерінің кіршіксіз көлеңкесі» болуы тиіс деп саналды. Дәулетті еркек өзіне бір немесе бірнеше «арзан қолды (күн, еріксіз әйел)» әйел алса, заңды жұбайы оларды игі ниетпен қарсы алып, олармен бейбіт те келісіп өмір сүре беретін. Күйеуі өз әйелдерін немесе күндерін сата алатын және оларды уақытша немесе мәңгілікке бере алатын. Бұған сырт көзге заңмен тыйым салынғанымен, мұндай тәжірибе кең таралды. Егер күйеуі әйеліне дөрекілік танытса, бұл үшін ол жеңіл жаза тартумен құтылды, ал әйелі еріне лайықсыз мінез көрсете қалса, ол бұл үшін қатаң жазаланып отырды. Егер күйеуі әйеліне опасыздық жасаса, бұл тіпті де қылмыс болып саналмады. Алайда егер оның әйелі дәл осыған ұқсас әрекетке барса күйеуі оны жазасыз-ақ өлтіре салатын.

Күйеуінің өз әйелімен мынадай жағдайларда өз еркімен, яғни, ешбір заңға негізделмей-ақ ажырасу құқығы болды:

- егер әйелі бедеу болса;
- егер ол ата-енесімен келіспесе;
- егер ол күйеуіне опасыздық жасады деген күдік болса немесе осы жағдай шынымен де орын алса;
- егер өсек айтып немесе мылжындап отбасында ұрыс-керіс туғызса;
- егер жұрттың мазасын алатындай белгілі бір аурумен ауыратын болса;
- егер тілі мен жағына сүйеніп қалған болса;
- егер ол күйеуінің рұқсатынсыз үй мал-мүлкін, дүниесін иемденсе;

Егер әйелі үздіксіз дүниеге қыз баланы әкеле беретін болса, онда ол күйеуінің алдында кінәлі

саналатын. Бұл кезде күйеуі «заңға негізделіп отырып» өзіне ұл бала тууы үшін күн сатып алды [3].

Ауқатты қытайлықтар әдетте арнайы өзінің күні ету үшін сұлу қыздарды сатып алатын. Мұндай жағдайда рәсімдеу өте қарапайым жүргізілді: қыз өз қожайынының заңды әйелінің алдында үш рет жерге иіліп сәлем берген – мұндай бас июшілік ол қыздың үй бикесіне, яғни заңды әйеліне қызмет етуге дайын екенін білдірді. Сатып алынған үй қызметіндегі бұл әйел өз жанұясында қыңқ етпей дәл сол баяғыдай үй шаруасымен айналысып жүре берді. Бірақ ол еріне ұл бала сыйласа, оның жағдайы бірден өзгертін. Егер «тікелей» әйелі дүниеден озса, онда оның орнын «жанана әйелдердің» ең үлкені басты.

Күйеуінің көзі тірісінде әйелге өз жарына деген сезімдерін білдіруіне тыйым салынды. Ол тек қайтыс болған соң ғана айтуына құқығы болатын.

Әйелдің екінші реттік күйеуге шығуы о дүниелік күйеуінің алдында ауыр күнә ретінде саналатын. Егер жесір әйел қайта тұрмыс құруға бел буған жағдайда, ол өз ортасынан қуғындалған, марқұм болған күйеуінің ата-анасы немесе туыстары оны өлтіретін, тіпті бұдан былай заңды түрде өзгенің әйелі емес, тек күні ғана бола алды.

Бұрынғы дәстүр әйелге өз жарымен о дүниелік өмірде бірге болуы үшін күйеуінің моласының басында өлуге бұйырған. Әйел мұндай шешім жайында алдын-ала туыстары мен жақындарына хабарлайтын және оның бұл әрекеті өз күйеуіне деген адалдығы мен шын берілгендігінің белгісі деп қабылданды.

Күйеуіне адал болған жесір дәл үйінің алдына қойылатын мақтау тақтайшасымен марапатталатын. Бұдан да артық құрмет мадақтамасы - ағаштан жасалған салтанатты дарбаза (пайлоу) – күйеуінсіз өмір сүргісі келмеген жесірдің ерлігін білдірді. Жесір өзінің өлген адамның соңынан кететінін жариялаған кезде оны салтанатты түрде паланкинге отырғызып, туыстары, таныстары және жәй ғана қызығушылар жесір әйелді өзін-өзін өлтіретін жерге шығарып салып барды. Жесірді алдын-ала арнайы дайындалған алаңға апарды, сонан соң келгендер оған бас иді. Кейін бақытсыз әйелдің мойнына ілгекті берді, оның көмегімен әйелдің жақын туыстарының бірі оны қылқындырады. Провинция губернаторлары өздерінің ресми баяндамасында императорға бұл жақсы жесірлердің өзін-өзі өлтіргендігі жайлы айтып, олардың күйеуіне деген адалдығына байланысты мадақ сұрап, салтанатты дарбаза салуды өтінген.

Жесір әйел өлгенде оны бәрінен де бұрын өз

күйеуімен бір молада немесе оның моласының жанына бірге көмді. Бұл әдет көбінесе Конфуцийдің өз анасын әкесінің моласының қасына көмгенін айтқан сөздеріне байланысты сақталып қалған екен.

Қытайлық отбасы өмірінде ең үлкен жаңалық дүниеге баланың келуі еді. Бұл оқиға тек дүниеге ұл бала келгенде ғана қуанышты болды да, ал егер керісінше, қыз бала келсе, бәрінің көңілінде қайғы орнайтын.

Жаңа босанған әйелдің өз жағдайын жеңілдететін бір ғана амалы болды – ұл бала босану. Міне, сонымен ол жүкті болады. Барлығы да одан ұлды күтеді, өзі де ұл босануды армандайды. Қап! Әттең-ай десеңізші! – өмірге қыз бала келді! Анасының көзі ащы жасқа толы, ол кішкентай тіршілік иесіне қармайды да. Ал қайны енесі болса ызаға батып, және тіпті бұрындары жақсы араласқан күйеуі де қайғыдан өзін қоярға жер таппаған.

Дүние есігін жанадан ашқан сәби, әрине, өзін жақында не күтіп тұрғанын қайдан білсін!? Қызды өлтіре салатын немесе аштықтан өлуі үшін жай ғана далаға лақтыра салатын [3].

Қыз тағдыры не дегенмен де ауыр да, аянышты болған. Әбден жоқшылық пен мұқтаждықта өмір сүрген кедей ата-аналар кейде өздерінің жас қыздарын өлімге қиятын кездері болды. Бұлай өлтірудің жалғыз ғана себебі тақыр кедейлік болды. Қыздың жасауын сатып алуға мүмкіндігі жоқ болғасын және оның да өмірін тақыр кедейлікке душар етпеу үшін ата-анасы оны өлтіргенді жөн көрді.

Ұлды босану үшін әйелдер сансыз көп бал ашуларға барды. Мәселен, жас келіншек таң атпай тұрып, күйеуінің костюмін киіп алып, жақын маңдағы құдыққа барды. Ол судағы көлеңкені бақылай отырып, оны үш рет айналды. Егер бұл серуен біткесін ол өз үйіне қайтқанда оны ешкім де байқамайтын болса, бұл жақсылықтың нышаны болды: ұл бала туылады [3].

Қыз балаға деген мұндай дәстүрлі көзқарас Қытайда ХХ ғ.жартысына дейін сақталып келді. Оның бір дәлелін біз дүниежүзілік соғыс қарсаңында Қытайда әйел босандырушы дәрігер Хань Суйиньнің сол кездегі бір шаруа әйелінің қатарынан үздіксіз тоғыз қызды босанғаны туралы айтқан сөздерінен анық көре аламыз:

«Толғақ басталғанда ол (.....) өз қыздарымен не болғанын айтып беретін: біріншісі үшіншісі секілді өмір сүрді; бірақ үшіншісін бесіншісі, алтыншысы туылған кездегідей күйеуім туыла салысымен қылқындырып өлтірген; ал жетіншісі жеуге ешнәрсе қалмаған жылдары өмірге келді және ол ішінің терісі арқасына жабысып туылды, күйеуім оның бас сүйегін балтамен

жарып өлтірді; сегізінші қыз туылғанда ол қатты ашуланғаны сонша, оны қолына ала салысымен қабырғаға күшпен лақтырып жіберген болатын; тоғызыншысын ол бір жасында көршісіне берді және қазір ол тағы да жүкті... аспан бұған енді бір ұлды берсе болғаны. «Ал төртіншісіне не болды»? Босанар алдында біздің бойымызды қайтадан бала өлімі күтіп тұр ма деген қорқыныш билейтін. Әр кез толғақ ауруы күшейгенде ол аямай көз жасын төгетін де баланы жіберетін – төртіншісін. Ал сәби туылғанда оның қыз бала емес екендігін көрген анасы үрейі ұша оны өз қолымен жуынуға арналған құмыраға салып буындырған болатын» [5].

Бұл деген сол ескі нанымның сарқыншағы мен дәстүрді қатаң сақтау идеясына негізделген ұстанымның айқын көрінісі десек болады.

XVIII ғ. шенеунігі Лань Диньюань: «Мемлекеттік биліктің негізі – бұл халықтың әдеп-ғұрпы. Әдеп-ғұрып отбасындағы өмірмен айқындалады. Ал отбасылық өмір әйелдің өзін-өзі ұстауына байланысты» деп жазған болатын [4]. Осы ретте, әйелдің қоғам өмірінде айтарлықтай ерекше рөл атқаратынын ескерсек, қазіргі күнге дейін сақталған әйел әрдайым еркектен төмен тұруы қажет деген дәстүрлі пікірдің қытайлық әйелге де әсер етпей қоймайтынын айтпай кетуге болмайды. Бұл көзқарас әлі күнге дейін қытайлық кейбір аудандарда көрініс тауып, көнеден жаңаға бет алды.

Алайда елдегі әйелдердің қазіргі жағдайын ескере отырып, бұл тұстағы ап-айқын ілгерілеуге – олардың қоғамдық-саяси рөлінің, қоғамдық құқығы мен мәртебесінің көтерілуіне қарамастан, бұл процесс ширақ жүріп жатқан жоқ деп айтуға болады. Бұл мәселені шешу үшін тек қоғамның әйелге деген қарым-қатынасын, көзқарасын өзгертіп қана қоймай, сонымен қатар әйел бойында өзін-өзі құрметтеу сезімін, өз күшіне және дербестігіне деген сенімін ұялатып, өзіне дұрыс көңіл бөлуін қадағалау керек.

1. М.В.Крюков, В.В.Малявин, М.В.Сафронов. Китайский этнос в средние века (VII-XIII). М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. - 188, 189, 185 б.
2. М.В.Крюков, В.В.Малявин, М.В.Сафронов. Китайский этнос на пороге средних веков. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979. - 203 б.
3. Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1974. - 180, 188, 189, 192, 194, 209, 211, 214 б.
4. Малявин В.В. Китайская цивилизация. – М.: «Изд.: Астрель», ООО «Изд.: АСТ», Информация. Картография», 2000. – 543 б.
5. <http://www.google.ru>

В данной статье рассматривается роль женщины в китайской традиционной семье и ее социальный статус

в китайском обществе. По взглядам древнего учения конфуцианства, считалось, что на всей земле во всём господствуют мужчины, а женщины подчиняются им. Этот традиционный принцип все еще сохранен в современном китайском обществе. Наряду с этим, в статье описывается влияние старого понятия на жизнь женщины и ее правильного поведения в семье.

This article examines the role of woman in traditional Chinese family and her social status in Chinese society. According to the views of the ancient teaching of Confucianism, it was assumed that the only men rule over all the land around, and women obey them. This traditional principle is still maintained in modern society of China. Along with this, this article describes the influence of the old notion of a girl in a woman's life and the behavior of women in the family.

2 - б ө л і м Ф И Л О Л О Г И Я

Р а з д е л 2 Ф И Л О Л О Г И Я

Ұ.Т. Алжанбаева

СЛАВЯН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Әлеуметтік-лингвистік аспектідегі тілдік қарым-қатынастар тілші ғалымдарды бұрыннан-ақ қызықтырып келгенін жоғарыда айтып өттік. Халықтардың өзара қарым-қатынасының тарихи процесін көрсететін славян-түркі тілдік қарым-қатынасын зерттеудің бір түйінді мәселесі-ол көбінде тек бір жақты, яғни славян тілдерінің түркі тілдеріне ықпалы жағынан қарастырылып келгені. Кеңестер Одағы кезінде тілші-ғалымдар басым рөл атқарып отырған орыс тіліне баса назар аударды. Өйткені ол кезде орыс тілі, біріншіден, ұлттар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде, екіншіден, басқа тілдерге белсенді түрде және жан-жақты, әсіресе лексика саласында, ықпал етуші тіл ретінде саналды. Ал Ресей Федерациясы сияқты үлкен елде ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі, сонымен қатар тілдік қарым-қатынас мәселелері мемлекеттің тұрақты дамуы мен нығаюында маңызды рөл атқарады. Алайда ғасырларға созылған қарым-қатынастар тек бір жақты болған жоқ қой, оның бір куәсі славян тілдеріндегі, оның ішінде шығыс славян тілдеріндегі түркі сөздері. Ресейде орыс тілінен кейінгі орында тұрған түркі тілдері мен фин-угор тілдерінің орыс тілі, оның диалектілеріне ықпалы көп болды. Бұл процестердің терең тарихы бола тұра, тек ХХ ғасырдың соңғы ширегінде орыс лингвистерінің тілдердің тоғысуы мен өзара ықпалы, орыс тілі және оның диалектілерінің түрлі кірме сөздермен толығыуы мәселелеріне деген қызығушылығы күрт өсті.

Тілдің өмір сүру формасы (немесе лингвема) деп аталатын коммуникативтік-тілдік жүйе төмендегі топтарды қамтуы мүмкін: әдеби тіл, территориялық диалектілер, кәсіп тілі, топтық жаргондар, шартты тілдер(арго), ұрылар жаргоны, қарабайыр тіл т.б.

Территориялық диалектілер өздеріне тән сөздерден басқа өздерін басқа ұлттар тілдері

(олардың әдеби немесе әдеби емес формаларын қоса алғанда) есебінен толықтырып отырады.

Орыс тілінің территориялық диалектілері үш түрлі болады: солтүстік орыс, оңтүстік орыс және орта орыс. Зерттелген территорияның барлығында жүйесі бөлек тілдерден, яғни түркі, фин-угор тілдерінен алынған сөздер бар екені анықталған.

Жалпы теориялық және әлеуметтік лингвистикалық жағынан тіларалық тоғысулар төмендегідей лингвист ғалымдардың зерттеу объектісіне айналды:

Н.А. Баскаков «О тюркских лексических заимствованиях в русском языке: (М. Фасмердің «Этимологический словарь русского языка» сөздігіне шолу ретінде) [1, 13-20], «Развитие и обогащение русского языка за счет заимствований из языков народов СССР» / Н.А. Баскаков, В.И. Абаев, Т.А. Бертагаев, Е.А. Бокарев, И.Г. Добродомов, В.И. Лыткин, С.И. Ожегов, Г.П. Ижакевич [1, 49-63], М.И. Исаев «Этнолингвистическая панорама России и «нового» зарубежья. Тюркская этноязыковая группа», А.К. Казкенова «Мотивированность заимствованного слова (на материале современного русского языка)», П.Н. Лизанец «О лексических заимствованиях и их типах», Б.А. Серебренников «О взаимодействии языков», А.П. Шаповалова «Аббревиация и межязыковые контакты. Заимствованные сокращенные единицы», сондай-ақ Виноградов, Дешериев, Баскаков, Белодед, Ю.А. Жлуктенко, Романова, А.И. Журавский, А.Н. Кононов, Шишова т.б.

Барлық славян тілдеріндегі бөтен тілден енген кірме сөздерді зерттеуші ғалымдардың да еңбектері пайда бола бастады: И.Г. Добродомов "Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках", Р.А. Юналеева "Тюркизмы в русском языке (на материале

названий одежды)", Г.Н. Асланов "Восточная (тюркская) лексика в русском языке, первая половина XIX в.", Л.П. Крысин "Вопросы исторического изучения иноязычных заимствований в лексике русского языка советской эпохи", Г.В. Павленко "Проблема освоения иноязычных заимствований: (Языковой и речевой аспекты. На материале англицизмов конца XX в.)", Е.В. Михайлова "Французские заимствования в современном русском языке: (Словообразовательный аспект)", М.В. Орешкина "Особенности освоения тюркских слов в современном русском языке", Б.Л. Дабич «Тюркизмы в русском и тюркизмы в сербском языке», Т.Н. Зеленина «Французское слово в удмуртском и русском языках: этимологический словарь» және т.б. зерттеулер.

Арго сияқты тілдік саладағы кірме сөздер де тілдік зерттеу пәні бола бастады. Бұл салада бәрінен бұрын В.Д. Бондалетовтың «Типология и генезис русских арго», «Иноязычная лексика в русских арго», «Тюркские заимствования в русских арго», «Производные слова, образованные от тюркизмов, русских арго», «В.И. Даль и тайные языки в России» сияқты еңбектерін баса айту қажет.

Орыс диалектілерінде кірме сөздер көптен бері зерттеліп келе жатқанымен, аталған мәселедегі ареалдық аспектіні зерттеуге арналған еңбектер әлі де аз. С.И. Ольгович "Иноязычные слова в русских старожильческих говорах средней части реки Оби", Л.А. Кубанова "Тюркизмы в диалектной лексике русского языка /По Толковому словарю живого великорусского языка" В.И. Даля", С.А. Мызников "Лексика прибалтийско-финского происхождения в русских говорах Обонежья", «Лексика финно-угорского и тюркского происхождения в русских диалектах: (Разграничение и определение конечного источника)», «Атлас субстратов и заимствованной лексики Северо-Запада», «русские говоры Обонежья: ареально-этимологическое исследование лексики прибалтийско-финского происхождения», «Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада (этимологический и лингвогеографический анализ)», О.А. Кожеватова "Заимствования в лексике говоров Русского Севера и проблема общего регионального лексического фонда", Н.М. Ивашова "Западноевропейские заимствования в говорах Русского Севера» және басқа зерттеулер.

Орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу ХҮІІІ ғасырда-ақ басталған болатын. Олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың «Поденьшина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің

тізімін жатқызуға болады. Онда В. Тузов *сандық, қамыс, бөрік* сөздерін мысалға келтіреді.

1854 жылы И.И. Срезневскийдің редакциялауымен шыққан «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики» атты еңбектің бірінші томында шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімі жарияланып, ол сөздердің шамамен қай шығыс тілдеріне жататыны көрсетілген. Бұл глоссарийді құрастыруға И.Н. Березин, А.А. Бобровников, В.В. Григорьев, А.К. Казембек, И.М. Ковалевский, П.Я. Петров, А.М. Шегрен сияқты белгілі орыс шығыстанушылары қатысты.

Атақты лингвист Фр. Миклошичтің шығыс және Оңтүстік-шығыс Европа тілдеріндегі түркізмдер туралы еңбегі мол лексикалық материалды қамтыған. Алайда Фр. Миклошичтің материалдары көп жерде «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики» атты еңбектегі глоссарийге ұқсас: онда түркізмдердің ену тарихы қарастырылмаған, әрі түркізмдерге әлі толық талдау жасалмаған. Сөздіктің мұндай әлсіз тұстары сол заманда славян тілдеріндегі түркізмдердің зерттелуі әлі де жеткіліксіз болғандығының көрінісі болса керек. 1927 жылы шыққан К. Локочтың «Этимологический словарь восточных слов в европейских языках» атты сөздігі де бұл салаға үлкен жаңалық әкеле қойған жоқ.

«Слово о полку Игореве» поэмасындағы түркізмдер туралы Ф.Е. Корш пен П.М. Мелиоранский арасындағы дискуссия кезінде ежелгі орыс тілінің түркі тілдерінен қабылдаған сөздері туралы мәселе төңірегінде терең ой қозғалған болатын. Бірақ бұл айтыс кезінде де орыс тіліне қарағанда түркі тілдерінің тарихына көңіл көбірек бөлініп кетті. Ал орыс тіліндегі төркіні түркі тілі болып келетін сөздер тағы да көлеңкеде қалып қойды.

1958 жылы «Лексикографиялық жинақтың» үшінші санында жарияланған Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» атты мақаласы аса қызықты. Бұл мақаланы автор Д.Н. Ушаковтың редакциялауымен шыққан «Толковый словарь русского языка» сөздігіне түркологиялық түсіндірме түрінде жазған. Еңбек кіріспеден және бірнеше глоссарийден тұрады: 1) «Фактілермен расталған түркізмдер»; 2) «Қосымша құжатты талап ететін түркізмдер»; 3) «Гипотеза түрінде түркізмге жататын сөздер» және 4) «Орыс тіліндегі түркізмдердің қосымша тізімі («Толковый словарь русского языка» сөздігіне енбей қалған және облыстарға тән кейбір сөздер). Н.К. Дмитриевтің еңбегі орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу саласындағы құнды еңбектердің бірі. Ол орыс және түркі сөздерінің дыбыстық сәйкестігіне көп

көңіл бөлді. Орыс тіліне енген түркі сөздерінің өзін әртүрлі түркі тілдеріндегі сол сөздермен салыстыру арқылы сол сөздің түркі тілдерінің нақты қайсысынан алынғанын анықтауға мүмкіндік берді.

Н.К. Дмитриевтің еңбегі М.Р. Фасмердің «Русский этимологический словарь» атты сөздігіне көптеген түзетулер енгізді. Өйткені М.Р. Фасмер өз еңбегінің дереккөзі ретінде барлық түркі тілдері сөздерін толық қамтымаған В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегін пайдаланған еді. Мысалы, М. Фасмер В.В. Радловқа сүйеніп орыс тіліндегі *казна* сөзінің төркіні түрік және қырым татарларының *хазна* немесе поволжиялық татарлардың *хазина* сөзі дейді, ал сол В.В. Радловтың сөздігінде кездесетін орыс тіліндегі дыбысталуына әлдеқайда жақын половецтік және татар тілдерінің *казна* сөзіне көңіл аудармайды. Мысалы ноғайша «Ел қазынасы ескі сөз» мақалын салыстырып қарауға болады. М. Фасмер сондай-ақ *qazna* сөзі бар К. Гренбектың «Половецкий словарь» атты сөздігін де пайдаланбаған.

Н.К. Дмитриев түркі бөлігіне келгенде нақты әрі дәл: ол орыс тіліндегі *казна* сөзіне араб тілінен түркі тілдеріне ауысқан *хазина* «қазына» сөзінің «қыпшақ-түркілік түрі» деп көрсетеді. Алайда М. Фасмер орыстың ежелгі жазба ескерткіштерін жақсы білген, сол себепті бұл сөздің 1389 жылы Дмитрий Донскойдың грамотасында кездесетінін айтады, ал Н.К. Дмитриев бұл сөз алғаш Афанасий Никитиннің «Үш теңіздің ар жағына саяхат» еңбегінде ұшырысады деп жүз жыл шамасында кейінге шегереді.

Мұндайда тек ежелгі орыс жазба ескерткіштері мен түркі тілдерінің диалектологиясын ғана жақсы біліп қоймай, сонымен қатар ұғымды білдіретін зат пен құбылыстың тарихын да ескеру маңызды. Аталған зат немесе ұғымның өзге тілге енуінің мәдени-тарихи жағдайларын ашып көрсететін тарихи және археологиялық материалдарға да көңіл аудару қажет. Осы орайда ежелгі орыс тіліндегі ақша атауларына назар аударсақ, олардың жануар атауларымен байланысты екендігін байқаймыз. Мысалы, *скоть*, *куны*, *бьел*.

Түркі тілдерінде де осы жағдайды байқаймыз. *Тиін* (*тиын*) сөзі татар, қазақ, ұйғыр тілдерінде *аң* және *ұсақ металл ақша* дегенді білдіреді. Ал удмурт тілінде *коньы тиін* (*аң*) және *ұсақ металл ақша*. Ақша бірліктерін атаудағы мұндай ұқсастық ақша орнына аң терісі жүретін экономикалық тұрмыстың ұқсастығынан болса керек.

Қазіргі орыс тілінде *тиін*(*тиын*) сөзі жеке қолданылмаса да басқа сөзбен тіркесіп айтыла-

ды. Мысалы, *алтын* сөзі. В старину 3 копейки, а также монета в три копейки. Цена пять алтын. Пять медных алтынов [6, 30]. Орыс тілінде бұл сөзді ескі түркізмге жатқызады. Қазіргі орыс лингвистері бұл сөздің төркіні татардың *алтын* «золото», яғни бағалы металл деген сөзі дейді. Алайда нумизматтар орыс тілінде бұл сөз пайда болған кезде орыстарда да, Алтын Ордада да алтын ақша болған емес дегенді айтады. Сол себепті 1854 жылы А. Казембектің «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря» атты еңбегінде ұсынған және басқа зерттеушілерден бастап М.Фасмерге дейін қолдаған бұл этимологияға келісу қиын. Нумизматтардың айтуынша, орыстың *алтын* сөзі ешуақытта алтын ақша болған емес, сол себепті түркінің *алтын*, *алтун* «алтын» сөзі бұл сөздің негізі бола алмайды. Белгілі орыс тарихшысы В. Татищев бұл сөзге өзінің «Лексикон российский, исторический, географический, политический и гражданский» атты еңбегінде көңілге қонымды этимология ұсынады. Ол *алтын* сөзінің төркіні түркінің *алты* саны, өйткені алтында алты ақша бірлігі бар дейді, бірақ сөздің соңындағы *н* әрпінің қайдан пайда болғаны түсіндірілмейді. Мұндай түсіндірме тек жүз жыл өткен соң Я. Гроттың редакциясымен 1891 жылы шыққан академиялық сөздікте беріледі. Онда *алтын* түркі-татардың *алты тиын* «шесть белок» деген сөзінің өзгерген түрі делінеді. Ежелгі орыс тілінде ақша атауларын зерттеген кезде олардың түрлі жануарлар атауымен байланысты екендігі байқалған: *куны*, *бьел*. Бұлар терісі бағалы аңдар атауы. Түркі тілдерінде де тиін аң атауы. Терісі бағалы аңдар атауының ақша атауына айналуы аң терісінің ақша орнына жүрген кезеңінде пайда болса керек. Орыс тілінде алтынның екі түрлі жуан және жіңішке *алтын*, *алтын* варианты болуын, тиынның жуан және жіңішке тиын, тиін деген варианттары болуынан деп түсіну керек. Мысалы, *Не было ни гроша, да вдруг алтын*, «Опыт областного великорусского словаря» атты еңбекте *безалтынный* сөзі кездеседі. Бұл бес, алты сан есімдерінің тиын сөзімен тіркесі. Ал жіңішке түрлері *восемь алтын*, *двадцать алтын* *оброк*. Тиын сөзінің қысқарып –*тын* түрінде кездесетіндігі орыстың *нибиртынки* «ни копейки», *унтынка* «десять копеек» сөздерінен көрінеді.

«Ежелгі орыс тіліндегі түркізмдерді анықтауда қиындық тудыратын тағы бір мәселе – славяндармен қарым-қатынаста болған монғол кезеңіне дейінгі түркі тілдерінің (булғар, печенег, половец) бізге беймәлімдігі, ол тілдерден қалған жазба ескерткіштер жоқ, тек кейбір жеке сөздер ғана», - деп жазады орыс ғалымы.

Ал Украина жеріндегі ежелгі түркі-славян

тілдік тоғысуын Қара теңіздің солтүстік жағалауында ғұн, булғар, авар, хазарлардың (ІҮ ғасырдың соңы мен ІХ ғасырдың соңы) кезек билік жүргізуі кезеңіне жатқызады. Шамасы *баярин, каган, кабан, кулак, лошак, товар, толмач* деген сөздер украин тіліне сол уақытта кірсе керек.

Украина жеріндегі түркі-славян тілдік тоғысудың тығыз орнаған кезеңі ІХ ғасыр мен ХІІІ ғасырдың бірінші жартысы. Бұл кезде Қара теңіздің солтүстік жағалауына бірінен кейін бірі печенегтер, половецтер және түркілердің келуі, одан басқа ХІ ғасырдан бастап оңтүстік оры княздықтары жерінде көптеген түркі конфедераттары орналастырылуы болды.

Тілдік тоғысулардың үшінші кезеңі Алтын Орданың дәуірлеп тұрған кезеңі мен Қара теңіздің солтүстік жағалауындағы түрік экспансиясы мен Қырымның түрі вассалы болған кез. Украин тілінде *майдан, кава, кавун, килим, тютюн, чабан* сияқты сөздердің, сондай-ақ украиндық казактар қолданатын көптеген терминдердің пайда болуы осы кезеңге жатқызылады.

Қазіргі украин тілінде 4000-ға жуық түркизмдер бар деп есептеледі. Олардың жартысы көпшілік қолданатын сөздер болса, ал қалғандары историзм, диалектизм және экзотизмдер болып саналады. Украин тілінің түркі сөздерін игеру процесінде кейде кірме сөздер өздерінің төркін тілдеріндегі фонетикалық және семантикалық формаларын сақтап қалса, кейде семантикасын сақтап қалғанымен сыртқы пішіні морфологиялық өзгеріске ұшыраған немесе керісінше морфологиялық пішіні сақталып, ал семантикасы өзгеріске ұшыраған. Мұның барлығы бір тілдің элементін екінші тілдің игеруі заңдылығына сәйкес келетін процесс.

Өздерінің қызметін атқару барысында славян тілдері шетелдік сөздермен толығып отырды. Заман, тарихи жағдайлар өзгерді, тоғысушы тілдер шеңбері де өзгеріске түсті. Осы құбылыстарға байланысты славян тілдері қабылдаған сөздер қабаты да өзгеріп отырды.

Славян тілдеріндегі кірме сөздер түрлі тақырыптық топтарды құраса да, сөз беруші тілдердің көбінде өз саласы болғандығы байқалады. Мысалы, грек-латын тілдерінен енген сөздер

көптеген абстракттілі ұғымдарды білдіріп славян тілдерін ғылыми-философиялық және саяси терминологиямен байытты. Ал неміс тілінен енген сөздер әскери, кәсіптік-техникалық және әкімшілік саласын, ағылшын және голландиялық сөздер теңіз, сондай-ақ спорт салаларын, италиялық сөздер өнер саласын толықтырды. Бұл тілдерден енген сөздер арасында тұрмыстық заттардың атаулары да болды (лат. *комната, цемент*; польск. *кофта, сбруя*; немец. *шляпа, кран*; голл. *брюки, зонтик*; франц. *котлета, багаж*; англ. *джерпер, кекс* және т.б.). Дегенмен, батысевропалық тілдерден енген сөздер негізінен қоғамдық-әлеуметтік, әскери-дипломатиялық, ғылыми және мәдени өмірді қамтыды.

Түркизмдердің бұл сөздерден ерекшелігі олар көбінде тұрмысқа байланысты сөздер. Батыс тілдерінен енген сөздердің славян тілдерінде дублеті болды, тіпті көп жағдайда артықтық етті десе де болады. Ал түркизмдер өмірге, тұрмысқа қажетті жаңа заттардың атаулары мен ұғымдары ретінде кірді.

1. Н.А. Баскаков «О тюркских лексических заимствованиях в русском языке.» М., 1983
2. Вопросы лексики и грамматики русского языка. – М., 1967.
3. Добродомов И.Г. Тюркские лексические элементы в восточных и западных славянских языках. –СТ. 1970.- №3.
4. Журавский А.И. Лексика тюркского происхождения в старобелорусском языке. ТВСЯ, 1974.
5. Кубанова Л.А. О тюркизмах русской диалектной лексики.-Черкесск, 1967.
6. Луценко В. Тюркский фактор в истории и этногенезе украинцев и их предков. –Киев, 2011.
7. Чолакова А. Д. Функционирование тюркизмов в украинском языке// Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна. №846 (серія філологія). Харків, 2009. С.39

В этой статье рассматриваются вопросы изучения тюркизмов в славянских языках, пути проникновения, проблемы взаимовлияния и взаимообогащения контактирования языков.

In this article it is considered studying questions of Turkic words in slavic languages, a way of penetration, a problem of mutual influence and mutual enrichment of engagement of languages.

Х. Ахмедова

СЕМАНТИКО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦ

Исследователи пословиц с лингвистических позиций подчеркивали важность проведения лексико-семантической классификации для выявления семантической связанности лекси-

ческих единиц в их составе, трактовки пословичного смысла [1, 81]. Среди отмеченных З.Ализаде классификаций мы придерживаемся той, которая группирует пословицы, содержа-

щие нравоучение, призыв, поощрение, удерживающие от нежелательных поступков, имеющие характер активного вмешательства в жизненные факты [1, 81-82]. Пословицы вышеуказанного содержания встречаются во всех исторических периодах развития языка. Если обратим внимание на примеры, то удостоверимся, что мудрые изречения назидательного характера широко используются в народной среде.

Atana hörmət elə, oğlun da sənə hörmət edər – На лубе отца спустил, и сам того же жди от сына. Ata olarsan, ata qədrin bilərsən – Кто не был сам отцом, цены отцу не знает.

В немецком языке имеется немало пословиц, которые соответствуют пословицам азербайджанского языка. Например: *Ein Mann ein Wort. Ein Mann, Kein Mann. Der Mensch ist seines Glückes Schmied.*

Многие пословицы, принадлежащие азербайджанскому народу, перекликаются с немецкими пословицами. Так, трактовка понятий работа, труд как положительных, полезных, необходимых, облагораживающих факторов характерна и для азербайджанских пословиц.

İş adamın cövħəridir (Дело мастера величает). İş bacaranın, aş ueyənindir (Работнику работа, хозяину забота). İş başından aşır, dövlət cibindən daşar (Кто не ленив пахать, тот будет богатым).

Как в немецком языке, так и в азербайджанском, пословицы, связанные с трудом, выражают положительное, справедливое отношение, стремление людей и в целом народа к работе. Например: *İşə getməyən oğlun olunca, cütə gedən öküzüün olsun! (Лучше рабочая кляча, чем ленивый сын.) İşləyən – dəmir pas tutmaz. Камучий камень мохнат не будет. İşləməyən dişləməz. (İşlə-dişlə). Без труда не вынешь и рыбку из пруда.*

Постараемся раскрыть содержание данных пословиц. «*İşə getməyən oğlun olunca, cütə gedən öküzüün olsun!*» означает, что ленивый ребенок уступает по важности рабочей скотине.

Сердцевину пословицы «*İş uiyəsi işdə gərək*» составляет выражение «*İş görən həmişə iş başında olmalıdır*».

Смысл пословицы «*İşlə-dişlə*» очень прост. *Кто трудится, проливает пот, тот никогда голодным не останется.* Семантическим эквивалентом данной пословицы выступает такое мудрое изречение, как «*İşləyən dişlər, işləməyən kişilər*». Суть пословиц «*İşləyən – dəmir pas tutmaz; işləyən açar parıldar*» сводится к тому, что работа, труд являются также источником здоровья, бодрости. Пословица «*İşi hacətlə görərlər, həcətlə görməzlər*» означает, что выполняя работу, необходимо найти ее способ,

приём, порядок, в противном случае, можно столкнуться с трудностями. В пословице «*İşləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar*» содержится непреложная истина – ключи от счастья, достатка нужно искать в работе. В пословице «*Yaxşı iş heykəl kimidir, hər yerdən görünər!*» подразумевается, что труд является такой деятельностью, таким наследием, которое принимается, одобряется и пропагандируется всеми.

В азербайджанских пословицах, как и в баяты, находит своё выражение неиссякаемая любовь к родине, родной земле, отчему дому, что и характерно и для немецких пословиц:

Vətənə gəldim, imama gəldim – Научит горюна чужая сторона. Lələ köçüb, yurdu qalıb. Сведем домок, так что не надобен замок.

В данных пословицах отражены такие понятия, как тоска по родине, чувства, мысли людей, познавших чужбину, верховенство родины.

В пословицах родина, отчий дом, как правило, воспеваются, пропагандируются в едином ключе, описываются как самая сокровенная, самая дорогая сущность, самое священное понятие. В азербайджанском языке широко используются пословицы, воспевающие такие положительные понятия, как братство, дружба. Пословицы указанного содержания имеются и в немецком языке.

В нижеследующих пословицах указываются конкретные условия, причины прочности, нерушимости, долголетия дружбы:

Dost dar gündə tanınar. Druqa в верности без беды не узнаешь. Dost-düşməni qara gündə ballı olar. Без беды дружка не узнаешь.

Первичными условиями дружбы являются чистота отношений, обоюдное открытое, искреннее высказывание мнений по поводу допущенных ошибок. Недаром в немецких пословицах говорится: *Неверная дружба – вражда* (букв.). Азербайджанский вариант данной пословицы: *etibarsız dost düşməndir – Ненадежный друг-враг.*

В дружбе обе стороны должны быть равными по всем параметрам – убеждениям, достоинству, характеру, а первостепенными качествами должны считаться сердечная привязанность, преданность.

Дружба – самое большое богатство. Dost dost tən gərək, tən olmasa gen gərək – Не жутье и собаке с волком, а теленку и продуху нет.

Дружба, прошедшая любые испытания, сохраняется, дружба познается в беде. Настоящая дружба в состоянии преодолеть трудные, безвыходные дни, ситуации.

Dost yolunda bozan olar, qar olar – Для дружка семь верст не околица. Dosta dost, düşməni

düştən kimi bax - Врагу не кланяйся, для друга жизни не жалеяй.

В дружбе не должны преследоваться никакие корыстные личные цели, интересы, такие как материальная заинтересованность, в отношениях друзей может рано, или поздно разрушить их взаимные чистые, священные чувства и в результате дружбе придет конец. Поэтому в азербайджанских пословицах этой черте уделяется особое внимание.

Dost ilə uə, iç, alış-veriş eləmə - Дружба дружкой, а табачок врозь; Дружба – дело святое, а торги – дело другое.

Дружба, основанная на богатстве, застольях, может легко разладиться. Недаром говорится:

Dost məni ansın bir çürük qoz ilə - Не дорог подарок, дорога любовь.

Тематическая классификация немецких пословиц:

1. Пословицы о нужде, богатстве – бедности:

Ein reicher Bauer Kennt seine Verwandten nicht - Varlı qolçomaq qohumlarını tanımaz.

Freunde in der Not gehen hundert auf ein bot - Dost dar gündə tanınar - Друга в верности без беды не узнаешь.

2. Пословицы, выражающие склонность народа, простых людей к работе, труду:

Arbeit bringt Brot Faulenzen Hungersnot - Без труда не вынешь и рыбку из пруда.

3. Пословицы об Отчизне, родном очаге:

Eigner Herd ist Yoldeswert - Всякому мила своя сторона - Hər kəsə öz vətəni şirindir.

4. Пословицы о дружбе, братстве:

Den Freund erkennt man in der Not = Друга в верности без беды не узнаешь.

5. Пословицы об отваге, умении, смелости, героизме:

Liben heist Kampf. Lerne was, so kannst du Mut verloren, alles verloren. Злые люди доброго человека в чужие клетки поймали.

В азербайджанских пословицах отвага, умение, храбрость, героизм также приобретают особое значение в качестве выразителей национальных качеств, характера. Например:

Hünər olan yerdə dağlar alçalar, Hünər artan xəzinədir.

В азербайджанских пословицах указываются нижеследующие характерные черты смельчаков, героев, храбрецов:

1. *İgid mərd olar, qalib gəldiyi şəxsi bağışlayar.*

2. *İgid verdiyi sözdən, vətəndən dönməz, ona əməl edər.*

3. *İgid ölümdən qorxmaz, həmişə ölümünü gözünün altına alar, ölümü mərdanə qarşılayar, qəbul edər.*

4. *İgid odur atdan düşə atlana, İgid odur hər əzaba qatlana.*

Немецкие пословицы о совете, наставлении,

этике, дисциплине: *Abgeredet vor Zeit, bringt nachher Keinen Streit*

(Совет дорожке денег. Хороший совет десяти изрядных стоит.)

В азербайджанском языке, по сравнению с немецким, пословицы о воспитании, об этике отличаются большей употребительностью. *Ağıllı adam yüksəkdən danışmaz. Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin. Qanacaqqlı adam həm qanar, həm qandırar.*

Широко распространены в азербайджанском языке и пословицы, содержащие совет, наставление: *Ata-ana sözünə baxan "Neyləyim?" deməz. Kişinin sözü ilə işi bir olar. Kişi öz sözünün ağası olar. Kişi tüpürdüyünü yalamaz.*

В немецких пословицах прививается такое человеческое чувство как любовь: *Alte Liebe rostet nicht = Köhnə sevgi köhnəlməz/paslanmaz. Lieben und singen lapt sich nicht zwingen (Zorla sevmək olmaz, Sevəni sevənə ver).*

Азербайджанские пословицы о любви отличаются особым разнообразием:

Məhəbbət gözdə olar. Göz gördü, könül sevdi, mənim nə günahım var? Məhəbbət iki başdan olar.

Немецкие пословицы, посвященные науке, образованию, знанию: *Blinder Eifer ist Feuer ohne licht. (Biliksiz cəhd işıqsız od kimidir). Durch Lehren lernen wir alt wie nne Kuh und lernt noch alle Tage zu = Beşikdən qəbrə kimi öyrən. Yüz yaşa yüz öyrən. Век живи, век учишь.*

В азербайджанском языке также имеется много пословиц, содержащих ценные замечания о науке, учености, знании: *Elm ağılın çırağıdır. Cahilin ibadətindən alimin yuxusu yaxşıdır. (Məhəmməd Peyğəmbər). Elm Çində olsa, orada getmək lazımdır.*

В немецких пословицах такие качества, как зависть, предательство, ненависть, скупость, алчность и т.п., оцениваются негативно:

Besser Karg als arg (Xəsisdən yaramaz yaxşıdır). Der Blasse Neid tut sich sebber Leid. Paxilin üzü gülməz. Hass und Neid bringen viel Leid (Nifrət və paxillıq dərd gətirir).

В азербайджанских пословицах зависть представляется как отрицательное человеческое качество, достойное лишь осуждения: *Paxıl artsa, qurd artar. Mərdin paxılı deyilsən ki? Paxıla tanrı verməz, versə də qarnı doymaz.*

В азербайджанских пословицах о предательстве утверждается, что изменник должен понести наказание: *İnsan xain olmasa, heyvan damğanı neylər? Xain xoşlu olar.*

Немецкие пословицы о лени: *Faul friest wenig ins Maul (Tənbəl az yeyər) Faulheit ist der Schlüssel zur Armut (Tənbəllik yoxsulluq gətirər)*

Как и в немецких пословицах, в азербайджанских мудрых изречениях лень оценивается

как источник несчастья, болезни для человека:

Tənbəl adam... badam istər, sındırmağının zəhmətindən qaçar. Tənbəl arvad suyu dağিদar, deyər – aydınlıqdır.

Немецкие пословицы о спиртных напитках, пьянстве:

Der Bertrunkene Kennt Keine Gefahr (Sərxoş təhlükə bilməz)

Содержание азербайджанских пословиц о пьянстве в определенной степени отличается от немецких. Например, немцы говорят: *Der Betrunkene kennt keine Gefahr – Sərxoşun heç nədən qorxusu olmaz. Amma azərbaycanca isə belədir: Sərxoşdan dəli də qorxar.* А азербайджанские пословицы таковы: *Sərxoşu it də tutmaz.*

Немецкие пословицы на данную тематику носят в большей мере обобщающий характер: *Mir Sauf ist das trinken nicht. İçki düşküniü içkidən əl çəkməz.*

Сравни с азербайджанскими пословицами, некоторые из которых основаны на сопостав-

лении: *Sərxoş biri iki görər, Sərxoşu meyxanada, mollaı məsciddə tapmaq olar. Meyxanaçından şahid istədilər sərxoşu göstərdi.*

1. Ализаде, З. Жизнь азербайджанских пословиц. Баку: Язычи, 1985 (на азерб. языке)

2. Гусейнзаде, А. Пословицы. Баку: Язычи, 1985 (на азерб. языке)

Мақалдарды тілдік тұрғыдан зерттеушілер оның құрамындағы лексикалық бірліктердің мағыналық байланысын анықтау, мақалдың мағынасын баяндау үшін лексика-семантикалық жүйелеудің маңызды екенін баса айтады. Автор мақалада мақалдарды семантика-тақырыптық жүйелеу мәселесіне тоқталады.

The article features the characteristics and equivalents of German proverbs in translation into Azerbaijani. Though the proverbs are the small folklore genre, they show precious thoughts and aspirations. The comparison of German and Azerbaijani proverbs shows that they have some common similar features.

А.К. Ахметбекова

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АҢЫЗДЫҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ САРАЛАНУЫ

Қазіргі заманда идеология негізінде қойылған шектеулер азайып, заман талабына сай интеграциялық үдерістер кеңейіп жатқан кезде, Тұран жерінен шар тарапқа тараған түркі халықтарының дүниетанымының түп қазығына бойлау тұрғысында ортақ құбылыстарды және айырымдарды зерттеуге арналған жұмыстар түркітануда жаңа бағыттар белгіледі. Түркі деген елден өз отауын құрып еншісін алған халықтар ұлт тұрғысында өзінің тарихын, пайда болу және даму ерекшелігін анықтауда алдымен түп негізін тануға ден қойып, зердеге салуы заңды. Әсіресе бұл үдеріс бастамасы түркі халықтарына ортақ мұра – ауыз әдебиеті, оның ішінде миф, аңыз, эпсана сияқты аңыздық проза үлгілерін зерделеуден көрінетіні еш дау туғызбас.

Жалпы алғанда, фольклор халықтың бүкіл болмысын таныта алу қасиетіне ие. Соның ішінде аңыздық проза өзінің документальдылығымен әсіресе көзге түсетіні оның мақсатымен байланысты. Ғалым С.Қасқабасов көрсеткендей: «Айтылмыш жанрлардың басты мақсаты – тыңдаушыларға тарихи, саяси, діни т.б. практикалық мәлімет беру, хабар беру. Сол себепті оларда шығарма мазмұнын көркемдемей, әсірелей баяндау мақсат тұтылмайды. Керісінше, олар нақтылы және қарапайымды сипатта баяндалады және сонысымен кәдімгі жай сұхбат-әңгімеге жақындайды» [1, 24]. Демек, нақтылыққа

негізделген аңыздық проза өзіндік ерекшелігімен белгіленген тарихи көз болып табылады. Аңыздық проза көшпелі түркі халқының өмірінде шежірелік функция атқарған, сондықтан осы функциясын тану арқылы халықтың болмыстық тарихын да, дүниетаным қалыптасу тарихын да зерделеу мүмкіндігін аламыз. Бұл туралы түркі халықтарына жататын қырғыздар фольклорын жинаушы Ф. Поярков былай дейді: «Для полноты характеристики мировоззрения каракиргизов приведу еще представления их о внешнем мире, как небо, земля и т.п., также представления и верования, связанные с некоторыми предметами, встречающимися в их повседневной жизни, и представления их о болезнях. Совокупности всего этого материала, собранного мною, полагаю, все же до некоторой степени представит картину того, чем живут наши каракиргизцы в настоящее время» [2, 31]. Байқасақ, Ресей империясының өкілдері түркі халықтарына ықпал ету мақсатына жету үшін, олардың болмысын танудан бастаған, ал бұл дүниетаным, діл таным үдерісі өз кезегінде халықтың аңыздық прозасын зерттеуге жетелегенін көреміз. Сондықтан да халықты тану, таныстыру істері осы аңыздық прозаның мазмұн-мәнін айқындаумен сабақтасып, оған деген қызығушылықты белгіледі.

Түркі халықтарының мифологиялық танымы шетелдік саяхатшылар, елшілік қызмет атқару-

шылар, тілшілер сияқты ғалымдар тарапынан үнемі зерттеліп отырды. Тіпті бұл жұмысқа Ибн Руста, Ибн Фадлан, М.Қашғари сияқты белгілі қайраткерлер ат салысты. Тарихи ахуалдар негізінде Ресей империясына қосылғаннан кейін түркі халықтар ауыз әдебиетінде аңыздық проза түрінде нақышталып қалған дүниетанымды айқындауда орыс ғалымдары белсенділік танытты. Осы жұмыс барысында түркі халықтарының біршама ауыз әдебиеті үлгілері жинақтала бастады.

Түркі халықтарының фольклор үлгілерін жинақтау нәтижесінде қосалқы (прикладной) түрінде саралау жұмыстары жасалды. В.Пропп көрсеткендей, бұл саралаулар ғылыми тұрғыда сын көтермесе де, белгілі бір жүктеме атқарып, негізгі жүйе сұлбасын жасауда бастама болғаны хақ [3, 174]. Мысалы, жоғарыда аталған О. Поярков қырғыз әңгімелерін «легенды, сказки, верования» деп сипаттай келе, жанрлық ерекшеліктерін танытуға тырысқан. Мұндай шартты түрде саралау Ә.Диваев, Г.Н. Потанин, Ш.Уәлиханов, В.В. Радлов сияқты фольклор жинаушылардың еңбектерінде де көрініс беруі заңды.

XX ғасырдың бас кезеңінде біршама жинақталған фольклор үлгілерін бір жүйе тұрғысында қарастыру мәселесі алға шықты. Яғни аңыздық прозаны зерттеу негізінде жанрлық саралау жұмысы жүргізілді. Аталған жұмыс барысында А.Байтұрсынов қазақ ауыз әдебиетін сауықтама және сарындама деп екі салада қарастырады. Сауықтаманың өзін ермектеме және зауықтама деп бөлді. Ермектемеге ертегі, ертексімеке, аңыз әңгіме, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, бас қатырғыш сияқты сөздерді жатқызады [4, 232]. Алайда бұл саралаудағы аңыз әңгіме сипаттамасы берілмейді. Тек ертегісімекеке берген анықтамасы аңыздық проза сипатына жақын екенін байқауға болады: «Ертегісімекеке деп ертегіге ұқсас, бірақ ертегіден көрі әдемірек, шынға бейімірек, тұрмысқа жақынырақ, дүниеде болуға ықтималы молырақ түрде шығарған әңгіме айтылады. Мәселен «Алдар көсе», «Жиренше шешен», «Қожанасыр», «Атымтай жомарт» сияқты адамдар турасындағы әңгімелер. Мұнда да өтірік көп. Бірақ өтірігі қисынды, шынға ұқсас» [4, 233-234]. А.Байтұрсыновтың ауыз әдебиетіне жасаған саралауының ойға қонымды жерлері көп. Белгілі дәрежеде ғалым ұсынған терминдерді қолданысқа салу мәселесін жеке қарастыру керек. Осы жұмысты жаңа сатыға көтере жалғастырып, халық ауыз әдебиетіне ғылыми тұрғыдан сипаттама беру үдерісіне ат салысқан М.Әуезов болды. Ол халықтық прозаны саралауда ертегі түрінен басқа аңыздық форма бар екенін көрсетіп, негізгі кейіпкерлері Қорқыт, Асан Қайғы, Алдар Көсе, Жиренше туралы

әңгімелерді осы түрге жатқызды [5, 55-60]. Бұл жұмыс М. Әуезов пен Е. Ысмайыловтың басқаруымен шыққан ертегілер жинақтарында жалғастық тапты. Сондай-ақ «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты оқу құралын жазған М.Ғабдуллин де аңыз-әңгімелерді ертегілерден бөлек қарастырып, оған мынадай анықтама береді: «Оқиғасын реалистік болмыстан, шындық өмірден алып ауызша шығарған қазақ халқының көркем шығармаларының елеулі бір саласы – аңыз-әңгімелер. Аңыз-әңгімелердің алғашқы үлгілері халық үшін қызмет еткен және тарихта болған адамдардың ісін, өмірін әңгімелеу негізінде туған» [6, 141]. Ал Ә.Марғұлан өзінің «Ежелгі жыр, аңыздар» деген еңбегінде «Ең ескі дәуірдегі халықтың аңыздары» бөлімінде ертегілердің мифке қатысты жақтарына тоқтала кетіп, «Ер Төстікті» сақ, ғұн, үйсін, қаңлы заманында туындаған эфсана деп сипаттайды [7, 73]. Қазақтың аңыздық прозасын зерттеуде ғалым Е.Тұрсынов эпсана-хикаяттар (этиологические легенды), аспани эпсана-хикаяттар (космогонические легенды), түсіндірме эпсана-хикаяттар (объяснительные легенды), шежірелер (генеалогические легенды), аңыздар (предания), жай әңгімелер (бытовые рассказы) түріндегі саралауды ұсынып, келтірілген терминдерді қолдануды жөн көрді. Ғалым Ә.Қоңыратбаев зерттеулерінде аңыздар жеке қарастырыла келе, мифтік және тарихи деп түрлене қарастырылған. Сондай-ақ «Ертегілерді» қарастыру барысында мифологиялық ертегі деген атауға «Ер Төстік» ертегісі тұрғысында түсініктеме бергені миф элементтерінің қазақ ауыз әдебиетінде бар екенін көрсетеді [8]. Сонымен қатар шешендік сөздер деген фольклор үлгісіне де тоқтала кеткен. Алайда аңыздық прозаның бір түрі болып табылатын шешендік сөздерді жан-жақты зерттеген Б.Адамбаев еңбектері ерекше. Ол шешендік өнер үлгілерін жинақтауға ат салыса отырып, осы ауыз әдебиетінің бір саласы деп танылған шешендік сөздерге ғылыми сипаттама берген. Ғалым шешендік сөздерді шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш тарауға бөліп, мазмұн-мәніне, құрылымына талдау жасаған [9, 4].

Ғалым С.Қасқабасовтың зерттеулері қазақтың аңыздық прозасын зерттеуде қомақты үлес қосты. Оның «Қазақтың халық прозасы» атты кітабы фольклор жанрларының теориясы мен халық прозасын саралау мәселелерін қамти отырып, аңыздық және ертегілік прозаның ортақ қасиеттерін тану, осы екі топқа кіретін прозалық жанрларды анықтау, олардың шығу тегі мен даму жолына шолу беру, әр жанрды жан-жақты сипаттау, прозалық жанрлардың типологиялық қасиеттерін ашу сияқты мақсат-

тарға жету бағытында жазылған. С.Қасқабасов миф ұғымына жан-жақты талдау бере келе, бұл жанрдың қазақ халқының, дәлірек айтсақ, түркі халықтарының фольклорында орын алатынын бірінші болып дәлелдеп берді. Сондай-ақ оның қазақтың аңыздық прозасының терминологиясын ретке келтіре саралауы және жанрлық классификация жасауы, типологиялық критерийлерді анықтауы бүкіл түркі тілдес халықтарының фольклортануына үлгі болуға тұрарлық.

С.Қасқабасовтың еңбегіне сүйене отырып, миф тақырыбын жалғастыруға талаптанған С.Қондыбаев «Қазақ мифологиясына кіріспе» [10] деген еңбегінде түркі халқы тұрғысындағы миф дегеніміз не, көшпелі ғаламның ұлы заң негіздері қандай, Күн мифологиясының мәні неде, дуалисті мифология, көктүріктер мифологиясының генезисі қайда сияқты мәселелерді ашу мақсатын қойған. Сондай-ақ қазақ мифтік әңгімелерін жинақтауға үлес қосқан Ш.Ыбыраев пен П.Әуесбаева мифке қатысты өз пікірлерін ортаға салды. Ш.Ыбыраев мифтің ғұрыпқа қатыстылығына мән береді: «Миф, түптеп келгенде, о бастан-ақ сөз өнерінің айшықты бір жанры емес. Мифтің дүниетанымдық қызметі әлсірей бастағаннан кейін ғана ол сөз өнерінің өзге жанрларымен (аңыз, эпсана, ертегі т.б.) жақындасып, фольклорлық жанр аясына түсірілді. Ал, шындығына келгенде, наным-сеніммен, әдет-ғұрыппен, салт-санамен бірге туып, бірге жасасқан мифтің қоғамдағы көрінісі алдымен оның сан-салалы дүниетанымдық қызметінде» [11, 10]. Демек, түркі халықтардың дүниетаным генезисін анықтауда мифтің орны бөлек екенін ескеру қажет. Бұл пікірді зерттеуші А.Тойшанұлы да өзінің «Түрік-монғол мифологиясы» [12] атты монографиясында қолдайды. Ол түркі және монғол мифтерін салыстыру барысында көшпелілердің дүниетаным бастауларына барлау жасап, алтай, телеуіт, тува, хакас, шор, саха, бурят, қырғыз, татар, өзбек, түрікмен, түрік халықтарының мұраларын салыстыра, салғастыра қарастырған.

Түркі халықтарына жататын қарақалпақ ұлтының аңыздық прозасын зерттеуде еңбегі елеулі фольклортанушы С.Бахадырова ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтап бастыра отырып, орыс ғалымдары және С.Қасқабасов пікірлері негізінде өз тұрғысында сараптама жасаған [13].

Түркі халықтарының аңыздық прозасын құрайтын жанрлар сипаттамасын беруде татар, башқұрт аңыздық прозасын зерттеушілер біршама жұмыстар атқарды. Осы салада татар, башқұрт ғалымдарының мына еңбектерін атауға болады: Г.М.Ахметшинаның «Башкирские исторические предания» [14], Г.М. Исхакованың «Типологические и локальные особенности

башкирских преданий и легенд» [15], И.К. Фазлутдиновтың «Топонимические предания и легенды татар Башкортостана: исторические основы и идейно-эстетические функции» [16], «Типология татарского фольклора» [17], Ф. Урманченің «Қаһарманнар йолдызлығы» [18], Л.А. Кариеваның «Татарская мифология (в историко-сравнительном и типологическом аспекте)» [19], «Татар фольклоры мәсьәләләре» [20], И.Г. Закированың «Болгар чоры ижаты» [21].

Бұл ғалымдардың еңбектерін қарастыруда башқұрт фольклорында предания жанрының бірнеше атауға ие екені анықталды: «риваят», «тарих», «хикәйт» және «боронғонан хәбәр». Анықтамасы бойынша – өткен оқиғалар мен адамдар туралы эпикалық баяндау – қазақ фольклорындағы «аңыз» жанрына келеді.

Башқұрт ғалымдары риваятты тарихи және топонимикалық деп қарастырады. Тарихи риваяттардың мақсаты өткен оқиғаларды баяндау болса, топонимикалық риваяттар не ауыл тарихтарының мазмұны белгілі мекен атауының тарихына құрылған. Башқұрт халық аңыздарының топонимиялық түрі әсіре кең тарағаны байқалады.

Башқұрт фольклористикасында өткен ғасырдың 70-жылдарға дейін аңыздық прозада тек «легенда» деген термин қолданған. Риваят пен легенда айырымын көрсету А.М. Сулаймановтың «Исторические основы и идейно-эстетические функции топонимических легенд и преданий башкирского народа» деген еңбегінде алғаш көрініс береді: «...риваяты передают реальные события и факты в их естественной последовательности. Они отличаются от легенд своей жизненной конкретностью. Конкретность в преданиях иногда претендует на документальность». Ғалым Ф.А. Надршинаның анықтамасы бойынша «... в основе легенд, в отличие от преданий, лежит сверхъестественный фантастический вымысел». Ал Б.Г. Ахметшиннің пікірі бойынша легенданың негізінде ғажайып, фантастикалық бейне немесе сенімді болып қабылданатын оқиға жатады [14, 5].

Г.М. Ахметшина риваяттар ауызша әңгімеден бастау алады деп тұжырымдайды. Риваяттың ерекшелігі оның ұлттық және локальды сипаты болып табылады. Башқұрт фольклористикасында «таза» риваятпен қоса предания-легенды (аңыз-эпсана) немесе эпсаналық аңыздар, жыр-риваят, жыр-эпсана деген түрлері бар деп саралайды [14, 5].

Татар ғылымында қазақ фольклористикасында «аңыз» деп аталатын жанр «риваять» деген атаумен белгілі. Алайда бұл атаудың екі мағынасы бар: бірі фольклорға қатысты, екіншісі жазба әдебиетінде қолданылады. Ғалым

К.Насыйри, Ш.Маржани, Р.Фәхретдинов, Г.Рахим тұжырымдамалары бойынша риваять дегеніміз – бұрынғылардан, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп келген хикая, тарих. Риваять татар халқында тарихи оқиғаларға, тарихи адамдарға халық тарапынан берілген түсіндірме іспеттес. Бұл жанрдың ауыз әдебиетіне қатысты басқа жанрлардан ерекшелігі реалдылыққа жақын тұруы болып табылады. Композициялық тұрғыда риваяттар қысқа бір эпизодты болып келеді. Ертегілерге тән дәстүрлі тұрақты сөз бастамалары не дайындық сөздері жоқ. Тақырыптық тұрғыда топтауды ұсынған Г.Рахим мен М.Васильев риваяттарды былай бөледі: діни, тарихи, кісілер мен тарихи оқиғалар туралы, таулар, шұқырлар, ауылдар туралы, хайуандар туралы, өсімдіктер, жұлдыздар, табиғат көріністері, дүние кезіп жүруші кісілер, тауларға айналған батырлар, аштық, шөл, революция және оның басшылары турасындағы риваяттар. Г.Ибрагимов риваяттарды былай бөліп қарастырады: этнонимикалық, топонимикалық және тұрмыс-күнкөріс риваяттары. Қазіргі кезде татар фольклортануында риваяттар былай классификацияланады: тарихи, ауылдардың пайда болу не аталуына қатысты риваяттар, топонимикалық, күнкөріс риваяттары [16, 6].

Тарихи риваяттар тайпалардың шығу, атауларымен байланысты. Сондай-ақ халық тарихында елеулі оқиғалар мен тарихта белгілі бір рөл ойнаған кісілер жайындағы риваяттар бар. Татар халқының даму кезеңдерін де бейнелейтін риваяттар бар, мысалы «Болгар қаласының құрылуы туралы», «Жанбай тұрған қыз», Қазанмен байланысты риваяттар тобы арасында «Жаңа Қазан», «Сиқыршы қыз» риваяттары кең тараған. Бұлардан тыс халықтың азаттық күресін бейнелейтін риваяттар бар. Мысалы Пугачев көтерілісі, Бахтияр Канкаев, Салават Юлаевпен байланысты әңгімелер жатады.

Татар риваяттардың үлкен бөлігі ауылдардың пайда болу турасындағы риваяттар болып табылады. Көбіне ауыл тарихы оның негізін қалаған адамдардың есімімен байланысты. Мысалы «Борнаш», «Ямбақты», «Кенәр» т.б.

Топонимикалық риваяттар («Қаратау», «Гамбәр сазлығы», «Мәлікә шұқыры» т.б.) ауыл, орман, қыр, тау, жылға атауларының қайдан шыққаны жайында баяндайды.

Күнкөріс риваяттарына қоғамдық қарым-қатынас, махаббат тарихы т.б. оқиғалары жатады. Мысалы: «Хан қызы», «Шикәрле құл», «Аюшылар күйі», «Мәрьямкәй мен Булат».

Қазақ фольклористикасында «әпсана» деген атаумен белгілі жанр татар халық прозасында «легенда» терминімен белгіленген. «Легенда – негізінде фантастикалық образ қолданылған

халық хикаясы» деген анықтама берілген. Риваяттан айырмашылығы – легенда фантастикаға негізделген. Ал ертегіден айырмашылығы қиял, фантастика арқылы түрлі оқиға, құбылыстардың себебін түсіндіру беріледі. Ертегіде күнделікті тұрмыс мәселелері қарастырылса, легенда сюжетін көбінесе Құран, Інжілмен байланысты, бұрынғы бабалардың сенім-нанымы туралы айтылады. Татар легендаларын аспан денелеріне табынудан туған хикаяттар (мысалы «Ай үстіндегі Зухра қыз»), түрлі хайуандарға, ағаштарға, өсімдіктерге қатысты әңгімелер құрайды. Мысалы, «Шырша неге мәңгі жас», «Қарлығаштың құйрығы неге айрылған» т.б. Сондай-ақ ана мен бала арасындағы қатынас және күнкөріс оқиғаларын сипаттайтын («Игіліксіз ұл», «Ана жүрегі», «Килен тауы»), қазына, көмілген байлықтар туралы хабарламалар («Биләр ханы қазынасы»), тарихи қаһармандар жайындағы («Яхья хәзрәт», «Ураз-бәхи» т.б.) жәдігерлер де легенда жанры ретінде қарастырылады.

Қазақ фольклористикасында татарлық легенда жанрына жататын кей сюжеттер миф тұрғысында қарастырылады. Өйткені «Мифте заттың пайда болуын түсіндіру оның ерекшеліктерін түсіндіру болып шығады, немесе, керісінше, бір заттың өзгешіліктері мен қасиетін сөз ету дегенміз оның пайда болған заманы мен себебін баяндау болып шығады» деген анықтама қабылданған. Сонда «Шырша неге мәңгі жас», «Қарлығаштың құйрығы неге айрылған» сияқты баяндаулар миф жанры ретінде қарастырылады.

Л.Кариеваның диссертациясының бірінші тарауы «Жоғары мифология образдары» деп аталып, негізінде мына мәселелер қарастырылады: «посвящается анализу татарских легенд и представлений народа о Космосе, сотворении Неба и Земли, Жизни, происхождении Человека; и эсхатологическим мифам, о возможной мировой катастрофе и их аналогам в древнетюркской мифологии, божествам, образам и персонажам так называемой «высшей мифологии» их параллелям в фольклоре родственных народов» [19, 9]. Ғылыми еңбектің екінші тарауы «Жер мен Су құдайлары, ие-қожайын» деп аталып, мазмұны «иелерге» (Су иесі, Орман иесі, Болгар иесі, Шахта иесі, Шүрәле, Жұрт анасы, Обыр т.б.) арналған.

Жұмыстың үшінші тарауы «Этногенетикалық және этнологиялық мифтер» деп аталады. Бұл тарауда халықтардың пайда болу, түркі тайпаларының генеологиясына қатысты әңгімелер талданады.

Л. Кариеваның бұл сараптамасы белгілі дәрежеде қазақ ғалымдарының типологиялық топтамаларына сәйкес келеді. Алайда қазақ фольклортануында хикая жанрымен байланыс-

ты персонаждар миф тұрғысында қарастырылған. Сондықтан түркі халықтарына ортақ дүниелердің жанрларын нақтылау үшін мәтін мазмұндарымен таныстық жасау қажет.

И.Г. Закирова Болгар кезеңіндегі ауыз әдебиетін қарастыруда генеалогиялық легенда, космогониялық легенда, болгарлардың исламды қабылдау және діни мазмұндағы легендасы, Болгар қала мен ауылдарын салу жайындағы легенда деп бөледі. Байқастасақ, мұнда миф пен аңыз, эпсана тақырыптарының барлығы қатар жүр.

Татар ғалымы Г.Дәулетшин өзінің «Миф, дін, өнер» [22] деген кітабында мифтерді этиологиялық, космогониялық, астраль, тотемистік, игезектер туралы мифтер, календарь мифтері, героикалық миф, эсхатологиялық мифтер деп бөлген.

Татар, башқұрт ғалымдары негізінен орыс ғалымдарының еңбектерін басшылыққа алады. Ал орыс ғалымдарының өздері аңыздарды түрлендіруде әлі бір тоқтамға келген жоқ. С.Н. Азбелов аңыздарды тақырыптық тұрғыда бөліп қарастыруды ұсынады: «Предания и легенды, как правило, разграничиваются по тематике – исторические, топонимические, религиозные, демонологические, бытовые и др.». В.Е. Гусев пікірінше тарихи, яғни оқиғалар жайында және батырлық, яғни тұлғалар жайындағы аңыздар деп топтастыру қажет. В.К. Соколова аңыздың екі түрін көрсетеді: тарихи және эпсаналық. Ал негізінен аңыздарды тарихи және топонимикалық деп қарастыру жолға қойылған. Сонымен қатар аңыздарды кезеңге бөліп қарастыру практикасы да бар. Мысалы, көне аңыздар, ХҮ-ХҮІІ ғасыр аңыздары, ХҮІІІ-ХІХ ғасыр аңыздары. Татар ғалымы И.Г.Закирова өзінің зерттеу зерзатына байланысты аңыздарды хронологиялық тұрғыда қарастыруды жөн көреді.

Ұйғыр фольклорының жанрларын сипаттауға арнаған еңбегінде М.М.Алиева прозалық жанрларды былай бөледі: «Изучение материалов устной прозы уйгуров показало, что в фольклористике этого народасложилось прозаические жанры: сказки, предания, легенды и былички» [23, 107]. Сондай-ақ ұйғыр фольклортануда қолданылатын терминологияға түсініктеме берген: ««Предания («ривайэт») в понимании народа – это рассказы о достоверных фактах, восходящих к точным историческим событиям и лицам. ...Те рассказы, которые овеяны явной фантастикой и чрезмерным вымыслом, трактуются народом как «легенда» («эпсанэ»)» [23, 111]. Ал орыс тіліндегі «былычка» терминін М.М. Алиева ғалым Е.Д. Тұрсынов үлгісімен «болмыш» деп атауға ұсынады. Басқа жанрлар көрсетілмеген.

Ғалым Н.М.Маллаев «Узбек адабиети тарихи» деген оқулығында көне ауыз әдебиетін ертегі, миф және афсона деп саралап қарастырады. Ал мифтің өзін космогоник мифтер, хайуандар және құстар жайындағы мифтер, құдайлар және афсони қаһармандар жайындағы мифтер деп түрлендіреді [24, 42]. Өзбек ауыз әдебиетінің прозасында мына саралау орын алған: 1) көркем прозалық жанрлар: ертегі, нақл, латифа, лоф; 2) танымдық прозалық жанрлар: миф, афсона, ривоят және оғзаки хикоя [25, 11]. Ал түрікмен фольклорын зерттеуші А.Баймырадов «Түрікмен фольклор прозасының тарихы эволюциясы» деген еңбегінде бұл халықтың аңыздық прозасын миф, легенда, хикоят, ривоят жанрларына бөліп қарастырған [26, 18-19].

Қазақ фольклортану ғылымында ауызша әңгіме жеке жанр ретінде қарастырылады. Бұл жанрдың зерттелуі Орыс фольклортану ғылымында жетілген. Орыс фольклорын зерттеушілер ауызекі әңгіменің пайда болуы мен орындалуын бір уақытта бақылау керектігін, сондай-ақ әңгімелеу қандай ортада орындалады, жиі ме, әлде сирек пе, тыңдаушылар әңгімені ілтипатқа ала ма, олардың әңгімеге қандай әсері бар, - деген мәселелерге де көп көңіл бөлді.

«Күлдіргі әңгімелер» қазақ фольклористикасында ауызша әңгіме жанры ішінде қарастырылады. Бұған Қожанасыр, Алдар көсе әңгімелерін жатқыза аламыз. Татар ауыз әдебиеті ғылымында әңгіме жанры бөлінбеген, тек «мәзәк» деп аталатын жанр кездесті. Бұл жанр халық ауыз шығармашылығының қысқалыққа, юмор-сатираға, күтілмеген бітімге келуге бейім әңгіме түрі болып табылады. Аты айтып тұрғандай, бұл жанр күлкі тудыратын кейіпкерлердің аңқаулығын, ақымақтығын сөз етеді.

Өзбек ауыз әдебиетінде «латифа» деген жанр орын алған. бұл жанрдың кейіпкері Қожанасыр болып табылады. Сонымен қатар қысқа әңгімелердің кейіпкері Қожанасыр болмаса, бұл әңгімелер риваяттар не хикаят деген атауларға ие екенін көреміз.

Әңгіме жанры ауыз әдебиетіне тиесілі болғандықтан басқа жанрларға, мысалы, аңыз, хикаят не ертегіге айналуға бейім тұрады. Әңгіме өзінің функциясына қарай ақпараттық болып табылады, сондықтан өз аудиториясын ұстап тұру мақсатында әңгіменің күлкілі болып не таңғалдыратын, тамсандыратын элементтері болуы тиіс. Сондай-ақ көпнұсқалылық айтушының өз аудиториясына қандай ақпарат және қалай беруіне байланысты басқа жанр формасына сусып отырады. әңгіменің документальдылығы авторлықтың нақтылануына жетелейді. бұл оның ауыз әдебиетінен жазба әдебиетке тез көшу ерекшелігін танытады.

Түркі халықтарының аңыздық прозасына қатысты ғылыми жұмыстарды қарастыру барысында бұл салада ортақ үш жанр бар екендігі анықталды, олар: миф, аңыз (риваят), эпсана. Бұдан аталған жанрлардың түркілік генезисін тануға болады. Алайда миф жанрының атауы бір болғанымен, оның құрамын анықтайтын мұралар мазмұнында біркелкілік жоқ екенін байқаймыз. «Аңыз» термині қазақ, қырғыз және қарақалпақ халықтарында қолданылатыны анықталды, басқа түркі тілдес халықтар «риуаят» деген араб сөзін қолдануға мейіл. «Легенда» терминін С.Қасқабасов «эпсана-хикаят» деп қосарлап алғанымен, басқа түркі халықтарының зерттеушілері «эпсана» деп атайды.

Ал түркі халықтары этностарға бөліне бастағанда хикая, болмыс, әңгіме, латифа, нақл, лоф, мэээк т.б. жанрлардың орын алғаны байқалады. Бұл жанрлар әлбетте ұлттық сипатымен танылатыны сөзсіз.

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. А.: «Ғылым», 1984. – 272 б.
2. Поярков Ф. Каракиргизские легенды, сказки, верования. Пишпек, 1899.
3. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. М.: «Лабиринт» 1998. – 352 с.
4. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Алматы, «Жазушы», 1989, - 320 б.
5. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1962. – 428 б.
6. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, «Мектеп», 1974.
7. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. Алматы «Жазушы», 1985. – 368 б.
8. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, «Ана тілі», 1991. - 288 б.
9. Адамбаев Б. Шешендік сөздер (Кұраст. Алғысөзі мен түсініктерін жазған Б.Адамбаев). Алматы, «Отау», 1992.- 189 б.
10. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы, «Зерде», 1999. – 304 б.
11. Ыбыраев Ш. Қазақтың мифтері мен мифтік аңыздары туралы// Қазақтың мифтік әңгімелері. Алматы: «Ғылым», 2002 – 320 б.

12. Тойшанұлы А. Түрік – монғол мифологиясы. Алматы, «Баспалар Үйі», 2009. – 192 б.
13. Қарақалпақ аңызлары, эпсаналары, және шешенлік сөзлері. Баспаға даярлаған Бахадырова С., Мамбетназаров К., Нөкис, 1992.
14. Ахметшина Г.М. Башкирские исторические предания. АКД, Казань, 2004.
15. Исхакова Г.М. Типологические и локальные особенности башкирских преданий и легенд. АКД, Казань, 2005.
16. Фазлутдинов И.К. Топонимические предания и легенды татар Башкортостана: исторические основы и идейно-эстетические функции. АКД, Казань, 2005.
17. Типология татарского фольклора. Казань, 1999. – 156 с.
18. Урманче Ф. «Қаһарманнар йолдызлығы». Казань, 2002.
19. Кариева Л.А. Татарская мифология(в историко-сравнительном и типологическом аспекте). АКД, Казань, 1999.
20. Татар фольклоры мәсьәләләре. Қазан:Фикер, 2004
21. Закирова И.Г. Болгар чоры халық ижаты. Қазан: Фикер, 2003
22. Давлетшин Г.М. Давным-давно... Миф, религия, искусство (Борын-борын заманда...: Миф, дин, сэнгаь). Казан: Татар.кит.нәшр., 2009. – 51 б.
23. Алиева М.М. Жанры уйгурского фольклора. Алматы, «Наука», 1989. – 176 с.
24. Маллаев Н.М. Узбек адабиети тарихи. Тошкент, 1976.
25. Жураев М. Узбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари. АКД, Тошкент, 1996.

В статье дается краткий обзор научных исследований по мифологической прозе тюркских народов. Оценивая вклад ученых, которые в национальном аспекте изучали и изучают мифологическую прозу, автор статьи рассматривает их типологические разработки в этой области и сопоставляет терминологию мифологической прозы тюркоязычных народов.

The article gives a brief overview of scientific researches on mythological prose of Turk people. Assessing the contribution of scientists who have studied in a national perspective and exploring the mythological prose, the author examines their typological development in this area and compares the terminology of the mythological prose Turkic peoples.

Бахаутдинова Г.Н.

АНИМЕ И МАНГА - МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ЯПОНСКОГО ЯЗЫКА

Смотрите ли вы аниме, читаете ли вы мангу? Большинство наших казахстанцев, в особенности подростков являются яркими фанатами аниме и манга! На полках магазинов огромный выбор японской мультипликации и комиксов! Да мы знаем, что многие аниме и манга переведены на русский язык, и любители могут свободно смотреть и читать.

Но, есть большие проблемы в многоплановости

и неоднозначности перевода! НЕ всегда перевод соответствует тексту оригинала. Поэтому большинство смотрящих аниме, читающих мангу хотят начать изучать язык, на котором говорят герои. Именно тот язык, который они смогли бы понять. Однако в нашей программе обучения японского языка пока не рассматриваются интересы студентов по поводу того, что они хотят внести в методику преподавания использование аниме и манга. Нам преподавателям не важно, какое влия-

ние оказывает на них аниме и манга, насколько тесно они связаны между собой. Есть очень большой разрыв между преподавателями и обучающимися в объеме информации об аниме и манга. Когда обучающиеся спрашивают преподавателя фразы, выученные из аниме и манга, многие затрудняются ответить, поскольку никогда не слышали об этом. И очень часто происходит так, что преподаватель говорит, что данная фраза неправильная и грамматически ошибочная. В этом случае обучающиеся приходят в замешательство. А почему тогда «мы неоднократно слышим их из уст героев аниме и манга, ведь они говорят по-японски!», такие отклики преподаватели слышат не раз. И тут мы задаемся вопросом, а зачем мы тогда изучаем тот «правильный» японский язык, если он в жизни не употребляется. И почему, то, что написано в учебниках считается правильным. Ведь язык меняется, как и меняется общество, как и меняется цивилизация.

Манга и аниме являются уникальными источниками для изучения языка! Есть много литературы позволяющей, самому самостоятельно учить язык! К примеру, возьмем самый популярный сайт, созданный японским фондом <http://www.anime-manga.jp/>. Этот сайт позволяет изучать язык весело и легко! Здесь можно получить массу удовольствий, поскольку присутствуют различные жанры по обучению! Например тут можно найти выражения различных героев, упражнения по

канджи, который проводят с вами ниндзя, онома-топозитические слова, и выражения романтики и любви!

- Вы можете учить живой язык, взятый с аниме и манга! Здесь даны 4 тематики самурай, ниндзя, школа и романтика
- вам будет нескучно изучение языка, поскольку здесь много игр и загадок, который позволяют выучить различные онома-топозитические слова, слова любви и. т. д.
- вы можете выучить различные грамматические выражения и разницу в произношении и интонации 8-ми различных героев, наиболее часто встречающихся в аниме и манга!
- Оригинальная манга, разноцветный дизайн и удобное руководство дают возможность учить язык глазами героев в манга-анимешном стиле.
- Вы можете сами выбрать какой язык вам удобен для инструктажа /kana\kanji/ или только \kanji\ или же на \romaji\.
- А также здесь вы найдете некоторую информацию о Японии!

Как же пользоваться...

Посмотрите на выражения героев в секции 'Character line-up'. выберите выражение из данного списка и вы можете увидеть как оно будет сказано каждым героем, что дает нам ясно понять различия между разговорными стилями.

выражения персонажей

Список персонажей

В словаре персонажей 'Character dictionary' вы можете выучить несколько простых выражений и узнать некоторые грамматические

конструкции, вариации произношений и способы выражений, характерных для каждого из 8-ми персонажей!

Словарь персонажей

В секции загадки 'Quiz: Whose line?' вы можете проверить себя, тому что вы учили из предыдущих секций! Будет произнесена какая-либо фраза, и вы должны угадать, кому из ге-

роев она принадлежит. Это поможет вам понять, насколько хорошо вы усвоили различия между разговорными стилями каждого персонажа!

Загадка: Чья фраза?

В мире загадок любовного мира «Love Word Quiz» вас познакомят с многочисленными словами и выражениями, которые вы не найдете

в учебниках! В инструктаже вам дадут примеры, которые покажут вам правильность употребления тех или иных слов и выражений!

Персонажи-экскурсоводы Emina и Agnam, подробно вам расскажут и сделают хорошую и увлекательную прогулку по этому сайту!

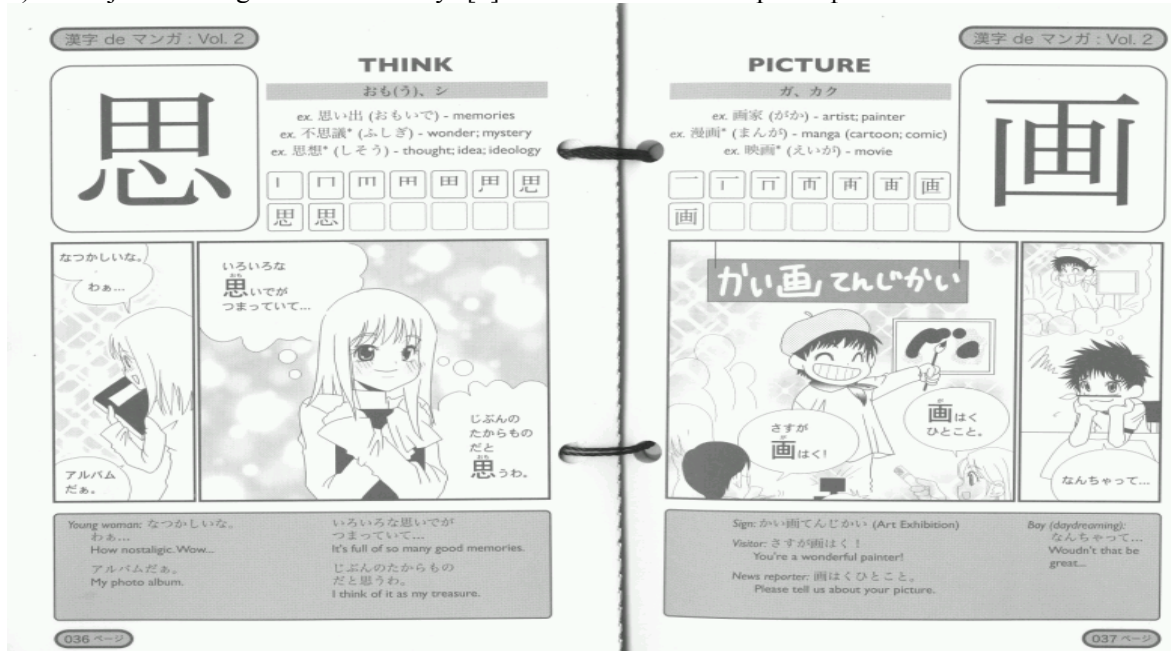
Помимо этого сайта есть замечательные учебники: «Мангаде манабу нихонго» [1]. Этот учебник позволяет заучить многие выражения и фразы, употребляющие каждый день. Биф Джер-

ки, студент по обмену, делится своим опытом изучения языка. Манга предлагает выражения и фразы, которые вы не сможете найти в учебниках. Он предлагает понять японское мышление в среде типичной японской семьи. Этот учебник дает нам возможность при помощи манги глубже понять как японский язык, так и Японию в целом. И

получить от этого массу удовольствий!

2) «Kanji de manga» Glenn Cardy [2]. Этот

учебник-комикс помогает научиться писать и читать иероглифы!

3) «Запоминаем японский язык на 4-х картинках комикса» [3]. Предназначен для тех, кто в связи с некоторыми обстоятельствами не могут продолжать совершенствовать свой язык. Они поставили основную базу грамматики, выучили определенное количество иероглифов, теперь им просто не хватает ситуаций, где бы они смогли все это применить. В этой книге дана лексикология, которая трудно воспринимается, изучающими язык! Но благодаря ДОСТупному объяснению ее можно легко запомнить.

4) Ещё одним интересным учебником можно назвать «Японский язык мультяшного персонажа Дораэмона!» [4]. Эта книга написана для тех, кто закончил начальный уровень, для студентов среднего уровня. Целью данной книги является научить студентов умению преподнести себя в любой ситуации на японском языке, используя грамматику, лексику, которую прошли на начальном этапе. Эту книгу можно использовать как основной учебник, так и дополнительный материал к изучению языка.

Главным персонажем в данной книге является калифорнийский иностранный студент, который 4 года учил японский язык в старшей школе Том Канбер. Он приехал для обучения в одном из японских университетов и поселился в доме японца. Таким образом, он соприкасаясь с реальной жизнью Японии, учится японской культуре, улучшая свой уровень разговорной речи. Основными направлениями данного учебника являются поднять уровень устной речи, а также получить больше информации о японской

культуре. Эта книга дает нам развить навыки, уметь читать, писать, слушать и говорить.

5) «Фразеологизмы и пословицы для сдающих экзамен в среднюю школу» [5]. В действительности учебник, предназначенный для японских школьников, сдающих экзамен в среднюю школу, но также он может использоваться и казахстанцами, изучающих японский язык. Этот учебник дает возможность понять смысл и способ использования часто используемых фразеологизмов и пословиц. Так как учебник разделен на главы, такие как «фразеологизмы с использованием частей тела», «пословицы, связанные с животными», очень удобен в использовании. Поскольку эффективнее запоминать фразеологизмы и пословицы, относящиеся к какой-то определенной категории.

6) А также хочу привести тут свой собственный опыт изучения языка посредством аниме. Беру какое-либо аниме, смотрю его сначала на японском языке с японскими субтитрами, выписываю весь текст данного фильма, затем смотрю с русскими субтитрами и делаю сравнительный анализ перевода. Таким образом, можно легко понять и запоминать в каких ситуациях, какие фразы используются.

Весело читая манга, мы не замечаем, как легко запоминается смысл и способ использования фразеологизмов и пословиц. А также в конце имеются задания, при помощи которых мы можем проверить полученные знания.

Таким образом мы видим, что уже много учебников, сделанных на основе манга, при помощи которых можно весело и эффективно

учить японский язык! Единственным минусом вышеназванных книг то, что все они на японском и на английском языках, для начинающих изучать язык это не очень удобно. В дальнейших планах выпустить учебное пособие именно для казахстанских студентов, желающих изучать язык посредством аниме и манга.

1. 漫画で学ぶ日本語 「日本語表現と日本文化—多—
辺田家が行く」編集 創作集団日本語』2009
2. Glenn Cardy «Kanji de manga»
3. 佐々木ひとこ 「4 コママンカイで覚える日本語」2002
4. 藤子・F・不二雄 「ドラえもののどこでも日本語」『小学館』2009

5. 中学入試 まんが攻略BON! 慣用句・ことわざ
2006

Берілген мақалада жапон тілін емін-еркін және қызықты етіп оқытуға болатын бірнеше әдістеме келтірілген. Манга мен анимэ тіл үйренуде бірден-бір дереккөздер болып табылады. Анимэ мен манга арқылы тіл үйренушінің өзі жеке оқуына мүмкіндік беретін көптеген әдебиеттер мен сайттар бар.

The article reveals several methods of Japanese learning in easy and playing mode. Anime and Manga are amazing source for studying Japanese. There are a lot of web-sites and literature, which allows people self-study a language.

М. Велигах

БОЖЕСТВЕННЫЕ РЕЛИГИИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ЗАКОНЫ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОРАНА

Отношение Корана к другим мировым религиям и шариатам - религиозным законам оценивается Исламскими мыслителями по-разному. При этом одним из привлекающих внимание и вызывающих интерес моментов является вопрос отмены, то есть ликвидации религиозных законов. В чем смысл понятия *наسخ* (отмена)? Какова позиция об этом *усуль аль-фикха* (основы мусульманской юриспруденции) и *калама* (теологии, дисциплины, дающей догматам ислама толкование, основанное на разуме)? В статье предпринята попытка ответить на эти вопросы.

С теоретической точки зрения религиозные учения систематизируются посредством *калама* и *усуль аль-фикха*, первый из которых регулирует принципы вероисповедования и нравственные ценности. Взгляды о верованиях обычно раскрывают то, как выражаются единые религиозные истины в различных *шариатах* (религиозных законах). Уровень отображения религиозной истины зависит от таланта людей, среды и времени, в которых эти религии нашли путь в общество. Сущность и корень религиозной истины одинаковы, но так как дарования различны, формы их отображения тоже отличаются. В каждой религии божественная истина обладает единой сущностью, но в каждой религии есть своеобразные формы проявления единой сущности, что наглядно демонстрирует характерные особенности этой религии.

Что же касается части *усуль аль-фикх* в религиозном учении, в нем наличествуют регулирующие жизнь верующих и общества законы и правила, которые преподносятся под названием *шариат*. В монотеистических религиях *шариат* систематизирует правила индивидуальной и общественной жизни человечества и не ограничивается только вопросами богослужения.

Выдвигаемые при этом правила и указания формируют семейные, общественно-социального нормы поведения [2, 67, 90]. *Шариат* в то же время считается дорогой человека к достижению абсолютной истины, мирского и загробного счастья. Следовательно, *шариат* в форме повелений и запретов предполагает реализацию божественной воли.

Если подходить к *шариату* с этой точки зрения, то возникает несколько нюансов:

А. Религиозное просвещение (*калам*) и *шариат* (*фикх*) - оба необходимы и важны для достижения религиозной истины.

Ни один из них не мешает другому и оба считаются выражением и манифестацией абсолютной истины. Если религиозное просвещение является отображением божественных истин в форме верований, то *шариат* представляет собой выражение божественной воли в форме повелений и запретов. В основе религиозного мышления стоит понимание человеком своей покорности перед Высшей Истиной и возвышение его тайн. У каждого из них есть логическая связь с религиозной истиной и вместе они оба обеспечивают достижение абсолютной истины. Поэтому вера может найти свое полноценное выражение как в рамках эпистемологии и умственно-религиозного познания, так и в форме *шариата*.

Б. В силу того, что религиозное просвещение и *шариат* считаются божественной манифестацией, они оба относятся к абсолютному бытию, между ними есть единство и согласованность. Поэтому уровни и степени религиозного просвещения и *шариата* дополняют друг друга. Естественно, что совершенные религиозные верования и учения требуют формирования *шариата* - религиозных законов на более высо-

ком уровне. Поэтому разницу между *шариатом*, присущим более совершенной религии, и другими *шариатами* – религиозными законами, не правильно рассматривать как их недостаток и слабость. Пришедшие в конкретное время и конкретных условиях религия и *шариат* совершенны сами по себе и могут находить согласование и понимание с другими религиозными учениями.

В. Индивидуум с помощью религиозного обучения, верования и *шариата* достигает наблюдения тайн и метафизическое осознание. Это наблюдение и осознание не является абстрактным процессом, а опирается на элементы, составляющие религиозную истину, то есть верование и *шариат*. Наблюдение скрытых тайн, метафизическое осознание и нравственное возвышение – все это продукты веры, религия и вера сами оказывают воздействие на формирование *марифата* (познание Бога не умом, а сердцем) и *шариата* (неукоснительного исполнения законов религии). У этого воздействия есть свой аргумент: составляющие основу веры верование и *шариат* считаются самыми влиятельными факторами для достижения религиозной истины. А это, в свою очередь, оказывает воздействие на метафизическое восприятие и мистическое наблюдение. Значит, это воздействие проявляет себя во взаимной форме.

Вера (верование, *шариат*) → религиозная истина (мистическое наблюдение ← метафизическое осознание)

При таком взгляде наблюдение верующими индивидуальной тайны может быть разнообразным и различным. Основывающиеся на определенных принципы, эти психологические явления считаются ценными сами по себе, но не абсолютны. Поэтому многогранность религиозного воспитания и мистического наблюдения считается нормальным. А это, можно сказать, является глубоким психологическим процессом, основывающимся на божественной манифестации и религиозных чувствах.

В результате, отсюда видна разница между личностным нравственно-мистическим наблюдением и теорией религиозной практики. В этом смысле наука *шариата* различается как *усуль аль-фикх* и юридическое учение, а религиозная практика – как религиозное просвещение и средство достижения - веры. Их различие носит условный характер, значит, наряду с *усуль аль-фикх* и *шариатом*, нравственно-религиозное осознание полностью взаимосвязаны друг с другом [2, 5-15].

Взаимоотношения божественных религий, *вехдет*, существующий в их сущности, в то же время их отличия выявляют интересные особен-

ности. При этом привлекающим внимание вопросом является диалектика во взаимоотношениях религий.

1. Все божественные (монотеистические) религии выражают единую истину, Всевышний в каждой религии отображается по-особому и поэтому все религии считаются отображением степеней и уровней единой религиозной истины. Значит, хотя религии и отличаются друг от друга конкретными формами и индивидуальными особенностями, в сущности все считаются отображениями единой религиозной истины в разнообразных формах.

2. Религии по своим начальной и конечной миссиям образуют единство, являются выражением и манифестацией абсолютной божественной религиозной истины. Эта абсолютная религиозная истина во всех религиях одинакова и относится ко всем им. Но у каждой религии есть свои специфика и особенности. Отношения между ними определяются параметрами этой единой истины. Следовательно, единая религиозная истина выражается в различных формах. Религии не равны по своей форме и свойствам индивидуального отображения, различия между ними выявляется с помощью проявления уровней и степеней божественной истины.

3. Как известно, по своей первичной сути Ислам опирается на идею покорности перед Всевышним. В этом смысле все религии являются Исламом, так как с точки зрения Корана, единая религиозная истина, состоящая из Ислама, может быть применима ко всем религиям. Поэтому можно сказать, что «Иудаизм есть Ислам», «Христианство есть Ислам», «Ислам есть Ислам» [4, 24].

Конечно, из этого предложения не вытекает, что «Ислам является общим для каждой религии понятием», возможно, правильнее считать каждый из религий проявлением Ислама, то есть универсальной религиозной истины.

4. Если возьмем Ислам как конкретную религию, принесенную Мухаммедом (с), опять это понятие можем отнести к другим религиям. Ислам представляет собой эволюционный и конечный этап других религий. Следовательно, если с точки зрения религиозной истины и сущности можем говорить, что «Иудаизм есть Ислам», то можем сказать и «Ислам есть Иудаизм».

Такой взгляд не составляет контраста с конкретными свойствами религии. Отсюда получается такой вывод: как понятие ислама может быть отнесено в целом ко всем монотеистическим религиям, так и в конкретном смысле может быть применимо ко всем религиям. При

этом различие рождается из взаимоотношений между субъектом и предикатом. Логическая связь различных религий друг с другом может быть представлена в двух формах [3, 124]:

В первом случае понятие ислама используется в общем значении и, как отмечается в аятах Корана, это значение не подразумевает конкретно исламскую религию. Следовательно, каждый из монотеистических религий «абсолютно», «особо», «относительно» и «воедино» согласовывается с Исламом;

Во втором случае, применяем Ислам в целом к другим религиям и, согласно законам логики, между изъяном и совершенством существуют определенные отношения. Конкретно, исламская религия считается более совершенной частью монотеистических религий. Так как каждый из них – то есть Ислам и другие монотеистические религии – являются выражением единой религиозной истины, то согласование между ними носит естественный характер.

При этом есть еще один тонкий момент: бытность ислама последней по времени религией и ликвидация монотеистических религий и *шариатов*. Бытность Ислама последней по времени религией не составляет противоречия с истинностью других религий. Понятие последнего по времени (завершающего пророческий цикл) подразумевает эволюцию предыдущих религий. Значит, иные *шариаты* и религиозные традиции в итоге были подтверждены Исламом, включены в созвучную с ним систему и согласованы.

При этом есть вопрос, вызывающий полемику: упразднение других божественных религий. Согласно одному подходу, имеющемуся в Исламском мышлении, с появлением последней самой совершенной религии другие религии и *шариаты* упраздняются. По поводу понятия *наسخ* (отмена, упразднение) были проведены масштабные исследования, и большинство из них предполагает упразднение существующих в Коране аятов и догм. Ученые-религоведы с появлением столь совершенной религии как Ислам, постарались внести логичную ясность в дело ликвидации других религий и *шариатов*.

Слово *наسخ* используется в словаре в значении вывести из строя и упразднить, а порой указывает значение изменить [5, т.17. 335-336]. Это слово дано в Коране в разных значениях: «Всякий раз, как мы отменяем стих и заставляем его забыть, мы приводим лучший, чем он, или похожий на него. Разве ты не знаешь, что Аллах над всякой вещью мощен?» (Сура 2, стих 106). В этом аяте слово *наسخ* используется в значении ликвидировать и заменить. По мнению комментаторов, вопрос *наسخ* тогда становится

актуальным в аятах и повелениях Корана, когда доверие этого повеления привязан к конкретному времени и условиям, и когда это время и условия проходят, ликвидируется и повеление аята.

Если разделим систему религиозной веры на 2 части – верования и закона *шариата* (*усуль аль-фикх*), то ясно, что упразднение первого невозможно. Религиозные верования и учения состоят из убеждения, они как религиозные истины могут реализовываться на различных уровнях и в различной степени, и ликвидация их невозможна.

Взамен *шариат* и *усуль аль-фикх*, будучи из условных законов и повелений, в зависимости от условий могут меняться. Согласно этому принципу, истины во всех религиях и учения пророков по сути своей будучи вне зависимости от времени и условий, вечны и неизменны. Неверно полагать, что религиозные учения являются временными явлениями для определенных условий. В то же время, религиозная истина в разных религиях может выражаться по-разному. С другой стороны, божественные *шариаты* и законы увязаны с религиозным учением, следовательно, они – то есть распоряжения и запреты – в общем понимании, имеют священный характер. Распоряжения и запреты обеспечивают реализацию идей и ценностей, предначертанных в божественном учении. Всякая ликвидация и изменение в распоряжениях и запретах возможна. Подобная черта есть не только между различными религиями, но и внутри одной религии тоже. Аллама Табатабаи, указывая на эту разницу между религиозной истиной и *шариатом*, так проясняет *наسخ*: «*Шариат* – это путь и способ между народами, оставленный пророками». Например, как *шариат* – религиозный закон Ноя, *шариат* – религиозный закон Ибрагима (Авраама), *шариат* – религиозный закон Моисея и *шариат* – религиозный закон Мухаммеда (с). Но религия состоит из одинаковых для всех богослужителей божественных обычаев и вероисповеданий.

Следовательно, согласно единой религиозной истине законы *шариата*, в зависимости от ситуации, могут быть упразднены, некоторые из них ликвидируют другие. С точки зрения общеисламских ценностей может быть отменен и ряд мелких повелений. Известно, что различные обычаи *шариата* сформировались в различных условиях. С этой точки зрения *шариаты* Ноя, Ибрагима, Моисея, Иисуса и Мухаммеда отличаются. Всевышний даже в одинаковых *шариатах* – религиозных законах ликвидирует некоторые повеления из-за окончания их срока» [7, т.5, 354].

Отсюда вытекает, что учения всех пророков истинны и верны, при этом не допускается никакого несовершенства и ликвидации. Однако распоряжения и запреты в повелениях *шариата* согласно условиям могут быть верными и ложными, поэтому некоторая их часть заменяется или же ликвидируется.

Необходимо отметить, что настойчиво акцентирующие внимание на упразднение религий, в качестве аргумента приводят тот факт, что исламская религия является последней по времени и совершенной религией. Однако, как отмечалось ранее, бытность ислама последней по времени и совершенной религией вовсе не подразумевает противоречия с истинностью иных монотеистических религий. Не верна также мысль о переходе других религий в монополию ислама и отрицании других религий после его появления.

Основной упрек Ислама в адрес других религий связан с допущенными позднее искажениями, так как идея *товхид*-единобожия во всех религиях имеет одинаковую сущность. Коран неоднократно предупреждал об допущенных в другие религиях искажениях. Соответствующий аят Корана в ясной форме обращает внимание на искажения, допущенные в иудаизме и христианстве: у ислама нет претензий идущих другим путем религий, его претензии направлены к искажающим эти религии. Коран неоднократно предупреждал об этих искажениях, допущенных в иудаизме и христианстве. В одном аяте говорится: «О обладатели писания! К вам пришел Наш посланник, чтобы разъяснить многое из того, что скрываете в писания, и приходя мимо многого. Пришел к вам от Аллаха свет и ясное писание» (Сура 5, стих 15).

Коран, наряду с искажениями в вероисповеданий книжного люда, упоминает о наличии у них и у верующих других религий правильной веры: «О вы, которые уверовали! Повинуйтесь Аллаху и повинуйтесь Его посланнику и обладателям власти среди вас. Если же вы препираетесь о чемнибудь, то верните это Аллаху и посланнику, если вы веруете в Аллаха и в последний день. Это – лучше и прекраснее по исходу» (Сура 2, стих 62). Необходимо обратить внима-

ние на то, что допущенные некоторыми верующими искажения и отклонения, а также смешение неверных и истинных убеждений вовсе не говорит неверности этих религий, как полагают некоторые [8, 113].

Смешение *batil* и *haqq* наблюдается не только в неисламских религиях, и подобные случаи можно увидеть и в истории Ислама. Вахабизм и бахаизм являются примером такого искажения в Исламе. Конечно, здесь необходимо отметить еще одну важную сторону, что Коран, в отличие от других небесных книг, не была искажена и осталась неизменной. Поэтому мусульмане всегда обладают возможностью приобщиться к чистому источнику постижения истины. Хотя у верующих других концессий такой возможности нет.

1. Коран
2. *Savane-moselman va donyaye-motacadded. Nasr Seyyid Hüseyin. Tərcome: Mortəza Əsədi. Tehran. Tərhe-nou.1374.*
3. *Pluralisme-dini. Şəbüstəri Məhəmməd Müctəhid. "Kəyan". №28. Tehran. 1375.*
4. *İsa (ə)-pəyamavəre-eslam. Behiştî Əhəd. Tehran: Etteleat. 1353.*
5. *Təfsire-nəmunə. Məkarim Şirazi Nəsr. Tehran: Darülkutubul-islamiyyə.1353.*
6. *Pluralism: Bərrəsiye-didqəhe-motəfəkkerane-eslam. Legenhauzen M. Tərcome: Əbdürrəhim Gəvahi. Tehran: Təbyan.1379.*
7. *əl-Mizan fi təfsirül-Quran. Təbatəbai Seyyid Məhəmməd Hüseyin. Qum: İntişarate-eslami.1363.*
8. *Sirathaye-namostəqim. Misbahi Müqəddəm Qulam-Rza. Tehran: Ketabe-nəqd. №4.1376.*

Құранның басқа да әлемдік діндер мен шарифатқа қатынасын діни тұрғыдан Ислам ойшылдары әр түрлі түсіндіреді. Ең бір назар аударарлық, қызығушылық тудырарлық мәселе діни заңдарды жою, өзгерту. Мақалада Құран тұрғысынан келгендегі құдайлық дін және діни заңдар туралы жазылған.

The discussion of the status of divine religions and its religions is plausible, especially, from the Quran's and Moslem's points of view. The question is whether Islam in a general view of religions and or the view of religions and or the view of religions of divine religions has been nullified? Basically, nullification in religions is significant.

Religious jurisprudence and words are two parts of religions and the question is how are they together and also without each other. There is an attempt in this article to answer these questions.

И. Гарибли

КРАТКИЙ ОБЗОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУХАММЕДА ХАДИ ДО ВСТУПЛЕНИЯ В МИР ПРЕССЫ И ЛИТЕРАТУРЫ

В историографии первые десятилетия XX века в восточных странах характеризуется как период пробуждения, самопознания и нацио-

нально освободительного движения. Надо признаться, что первая русская революция 1905 г. и для неразделимой части древнего и таинствен-

ного Востока – Азербайджана, как и для всех стран мира, зародила историческую и удобную ситуацию для новшеств в общественно-политической, а так же в культурной жизни и «в таких условиях передовые мыслители, писатели Азербайджана принимают пробуждение Востока с большим расположением духа, демонстрируют свою солидарность в борьбе за свободу, независимость и счастливую жизнь» [3, 280]. Новые исторические условия и попавшийся удобный случай сопровождается превращением ряда коренных общественно-политических и требующих необходимого решения проблем в объект общественных обсуждений. Формирование национального сознания, как например, просвещения, прессы, театра и др. как результат возрождения общественной мысли и поиски путей во имя решения непосредственно связанных с судьбой народа проблем получили более четкий, неотступный и последовательный характер. Идеи национального возрождения как во всех отраслях жизни народа вложили свой вклад в развитие художественной литературы и формирование ее образа. Стало заметно обновляться и обогащаться по идеи, содержанию, стилю мастерство слова. Этот исторический процесс открыл путь для формирования азербайджанского романтизма в качестве, литературного течения, являющейся совершенно оригинальным и передовым явлением в литературной жизни.

В отличие от предыдущего западноевропейского, русского и турецкого (оттоманского) романтизма «одним из главных лиц в формировании и развитии, а так же в воссоединении отличающегося азербайджанского романтизма, с мировым, стал, можно сказать, является предводитель данного течения – Мухаммед Хади» [12; 17].

Мухаммед Хади – «ведущий непрерывные работы в формировании национальной идеологии нового содержания, являющийся одним из личностей, которые повысили общественную мысль на эпохальную вершину в начале XX века» [16, 6] – до вступления в свет прессы и искусства прошел жизненный путь полный скорби, невзгод и лишений, созрел, повидав трудные дни, обрел определенный опыт. Абдулсалимаде Мухаммед Хади, настоящее имя которого было Ага Мухаммед родился в 1298 г. по хиджре (мусульманское летоисчисление) [15, №3] (в 1879 г. по х.л.) в знатной семье в селе Сарьторпаг города Шамахи, испокон веков считавшейся центром науки, поэзии, искусства Востока. Так «отец поэта Абдулсалим был родом из большой, знатной семьи. Прадед Тахир эфенди был из знаменитых Ширванских учени-

ных» [11, 6]. В годы рождения поэта город Шамахи теряет свою славу, после известного землетрясения в 1859 г. центр губернии становится Баку, а Шамахи превращается в провинцию. В 1860-1880 гг. XIX столетия все усилия восстановить прежнюю славу Шамахи остаются почти безрезультатными. Не смотря на то, что новая школа, открывшаяся со стороны С.А.Ширвани (1870-1871) «Меджлис мектеби», так же открывшаяся по инициативе и посредничестве Саида Унсизаде при шамахинском духовном учреждении (1875), деятельность под руководством С.А.Ширвани литературного собрания «Бейтус-сефа» в доме Мухаммеда Сефы и др. оказали определенное влияние на оживление общественно-литературной среды в Шамахи, время дает свое веление. Превращение Баку в административный центр, быстрый рост нефтяных и других индустриальных отраслей направило в Баку большой поток капитала, Шамахи и другие подобные провинциальные города стали существенным образом терять свои прежние позиции. 1880-1890 гг. XIX столетия часть населения Шамахи, который встал в ряд второстепенных городов как Гянджа, Нахчивань, Ленкорань, Шеки, стала вынуждена была уехать в другие крупные города как Баку и Тбилиси, а другая часть «в разные регионы Средней Азии» [13, 8]. Это, без сомнений, оказало свое отрицательное влияние на культурную жизнь города. Зародившееся данное тяжелое положение М. Хади с тяжестью на груди описывает рядом статей и стихотворений, написанных в 1905-1907 гг., а Аббас Сиххат произведением «Мертвый город». В своем стихотворении, начинающемся строками «Кто-то когда-то увидит наш город, покажется кладбищем ему безлюдным» А.Сиххат отмечает, что здесь восторжествует тишина, над городом повисли черные облака. Город в таком виде, что:

*Ни грома, ни шума, ни звука,
Лишь несколько бездушные клетки,
Нет ни малейших примет о жизни,
Собрание мертвых, нет уж следа от
судного дня
Лишь руины от никчемного гнева и ярости
И еще более сильная скудность людей,
Те, кто не ушли, остались
Погрызли в кручину от горя, печали
Смотришь, кажутся живыми с виду
Но наяву, являются мертвецами [1, 52-53]*
(Подстрочный перевод).

В конце XIX – начале XX века, описанной со стороны А. Сиххата несколько темными цветами в Шамахе – бывшем городе-столице Ширваншахов положение не было столь отрадным. Не смотря на то, что временами показ пред-

ставлений в конце XIX века, открытие типографий и библиотек в первые года XX столетия, искреннее желание местных просветителей как М.А.Сабир, С.М.Ганизаде, А.Сиххат, А.Насех и др. служить своему народу стало большим новшеством для Шамахи, в городе господствовало религиозное и консервативное население, он оставался типичным феодальным городом. М.Хади родился, провел детство и юность в родном городе именно в таком промежутке времени.

Являющийся по специальности купцом и багополучно обеспечивающий семью Гаджи Абдусалим сам был просветителем. Отец, желающий увидеть будущее своего сына среди интеллигенции, ученых, отправивший с ранних лет в школу «умирает, когда М.Хади исполняется 10 лет» [15; №3]. М.Хади, которого при отце отдадут в школу «получает свое начальное образование у Моллы Самеда, содержавшего в тот период местную школу, 2-3 года спустя учится в школе моллы Алиаббаса – отца Аббаса Сиххата» [15; №3]. Некоторое время после смерти отца мать оставив М.Хади, его сестер Сахибу и Эзму на попечение родственников по отцовской линии выходит замуж за состоятельного мужчину из села Сулут» после чего «прабабушка М.Хади, мать Абдульсалима – Тейуба ханум воспитывает его, становится его опекуном» [15; №3]. Находчивая и благочестивая Тейуба ханум, мечтавшая увидеть своего внука духовным лицом, делает все возможное для его образования, а так же брат Гаджи Абульгасана, один из влиятельных купцов Шамахи «Гаджи Аббаскули из-за глубокого уважения к Хади тоже не хочет, чтобы он оставил учебу» [13; 9].

Несмотря на то, что два года спустя после смерти отца наступает и смерть дяди, будущий поэт и мыслитель остается в безвыходном положении, но вскоре находится новый опекун из его родственников по отцовской линии – деверь его тети, один из известных просвещенцев своего периода Мустафа Лютфи Гаджи Садраддин оглу Исмаилзаде начинает заниматься его воспитанием. Знающий кроме родного языка в совершенстве арабский, персидский, турецкий, начитанный и обладавший глубокими знаниями М.Лютфи, делал все возможное для формирования М.Хади в качестве гражданина, юноши, любящего свой народ и религию, а главное истинного интеллигента.

«В возрасте 20-21 года после смерти бабушки Тейубы ханум, Хади и его сестры остаются без попечения и полностью одни» [15, №3] и по этой причине делятся между содержательными родственниками. Несмотря на то, что сестры

принимают попечение родственников, «свободолюбивый, и не сгибающийся ни перед кем по нраву М.Хади не принимает никаких попечений, остается жить один в своем доме» [15, №3].

В статье «Письмо из Гаджитархана» написанном в 1906 г. М.Хади вспоминает Мустафу Лютфи как «устади-мумтаз» (мастер слова), «смысл и спасенье моей материальной и духовной жизни», после переезда в конце 1900 г. из Шамахи в Астрахань которого юный М.Хади опять остается без материального и духовного попечения, и живет под надзором тети Зейнаб, и хотя с большой трудностью но продолжает учебу в мечете [7; №88, 90, 92], где начинается его знакомство с Сабиром и Сиххатом, о котором он подробно описывает в своей статье «Из студенческих воспоминаний» [10, 3].

Будущий поэт и мыслитель, слишком много увлекающийся учебой и чтением в одной и будущих статей пишет: «Лишь только одно может меня развлечь – это чтение. И что же меня заставляло читать? Большое с детских лет желание, быть великим писателем», – проводит большинство своего времени в «читальне, открытую Джаруллахом» [13, 18], и так как знает в совершенстве арабский, персидский, турецкий языки читает «Сервети-фюнун», «Сабах», «Хаблул-метин», «Аль-Муаййад», «Терджуман» и др. газеты, вышедшие в Истанбуле, Калькутте, Каире и Бахчисарае, а так же произведения азербайджанских, восточных и западных (переведенных на арабский, персидский, или же турецкие языки – И.Г.) классиков.

М.Хади, чьи желанья «выйти в более широкий мир, продолжить свое образование в восточных центрах науки из-за нужды разбиваются вдребезги», смог получить системное и совершенное образование, основная причина чего, является его трудолюбие и наряду с Мустафой Лютфи, учеба у прогрессивных ученых как Ахмед эфенди, Абульхалг эфенди – «близкого родственника Абульгасым эфенди» [2; 234]. Указанные источники в стихах, научных и публицистических произведениях, приведенных и большинство переведенных ценных цитат доказывают, что имевший исключительную память М.Хади, в годы юности наряду с религиозными науками, глубоко изучил мировые, в особенности литературу, философию, логику, историю, что «изученные с его стороны классическая литература, произведения ученых-прогрессистов и просветителей углубили его знания» [10, 4] которыми он достаточно широко пользовался во всем своем творчестве.

Несмотря на то, что шамахинская среда не давало возможности осуществить желанья М.Хади «быть великим писателем», он был

обречен остаться в городе и получить там образование, близкий друг, соратник писателя, а так же автор первых и правдивых статей о М.Хади Сейид Гусейн пишет, что «он понимал, науки которые он получил не дадут никакого результата, самое большее он может стать муллой, эфенди, и задумал пойти, в центр исламской культуры как Истанбул и Эль-Каир и получить там образование». Так как Мустафа Лютфи ... не имел силы отправить Хади в зарубежные страны, то Хади обратился к своим состоятельным родственникам, но ни кто не услышал его и не помог» [15, №3].

М.Хади после краха желаний получить образование за рубежом и определивший, что не сможет получить большего знания у шамахинских ученых, а так же далекий от мысли стать муллой, духовенствовать, «попрощавшись» с образованием в двадцати трех летнем возрасте принимает решение испытать судьбу в купечестве и совместно со своим сыном дяди (по отцу) начинает торговать в бакалейном магазине, оставшимся от отца. Неопытность, а с другой стороны и не влечение к торговле приводит к тому, что через несколько месяцев он полностью разоряется, а через «некоторое время остается безработным, огорченным и беспечным. Временами посещает «Гала байыр» и другие живописные места, пытается забыть в родном природе о своей скорби» [13, 8]. На одном из таких прогулок привыкший быть более свободным и вольным с М.Хади приключается странная история. Близкий друг поэта, сопровождавший его в трудные моменты жизни Абдулла Шаиг пишет: «Повествуют, что муниципальный начальник Шамахи в годы революции запретил выйти в город после восьми. После этого Хади каждую ночь, не смотря на то, что не имеет привычки выйти по ночам на улицу, с целью неповиновения начальнику муниципалитета начинает по ночам выходить за город на прогулку. Однажды задержанного и приведенного в участок Хади по дороге узнает один из достоверных лиц города и приказывает освободить» [2, 239].

В последние дни января 1902 г. природа столкнула шамахинцев с неожиданным бедствием. Свидетель того трагедийного дня О.Ф.Неманзеде пишет: «31 января 1902 г. в четверг днем в 12 часов в Шамахи было невиданное землетрясение. Этот день стал для Шамахи большим бедствием, неслыханным кошмаром и смятением» [14, 70]. После разрушающего землетрясения как и большинство шамахинцев так и М.Хади был вынужден покинуть свой родной город, «он продает останки своего дома за 200 манат переезжает в Кюрдемир, открывает

лавку, увидев, что из этого ничего не выходит, закрывает его во второй раз с убытком» [15, №3].

М.Хади, не обладавший характером купечества, обонкротившийся после того, как открыл лавку в конце решает испытать себя в работе, по характеру и по «инициативе некоторых просветителей» вместе с Аги эфенди из Шамахи, живший в Кюрдемире открывает школу и начинает преподавать там. Несколько времени спустя «талант и знания, приобретенные за счет чтения, отличающийся от других преподавателей М.Хади привлекает внимание просвещенцев Кюрдемира, учителя Кюрдемира его избирают представителем в съезде учителей Закавказия» [4, 413]. Дела М.Хади «участвовавшего в 1904 г. съезде учителей Закавказия потихоньку становятся в свои русла. Жаждающий учиться юноша с большой страстью начинает учить школьников, учеников».

В годы, пройденные в Кюрдемире (1902-1906) несколько улучшив свое материальное положение М.Хади продолжает свое чтение газет «Хаблул-метин» «из Калькутты, «Сабах» из Стамбула, «Хаят» из Баку, «Тарджуман» из Бахчисарая [13, 20].

Краткое описание жизненного пути М.Хади до 1905 г. было выше приведено. Вступление в мир журналистики и искусства поэта, который «до 25 лет не писал ни одной касыды, ни одной любовной газели», совпадает с серединой 1905 г., до периода когда он прошел кропотливый, трудный жизненный путь, имевший глубокие знания, сформированное мировоззрение, а главное всегда готовый служить своему народу, нации. Чтобы осуществить свои мечты ему необходимо были благополучные условия, которые зародились после русской революции и благодаря своему таланту М.Хади за короткий срок прошел путь, который не смогли пройти, покорить даже самые влиятельные лица.

1. Аббас Сиххат, 1 том, Баку, 1975
2. Абдулла Шаик. Сочинения, 5 том, Баку, 1978
3. Ахмедов Тимур. Творческий путь Наримана Нариманова. Баку: «Изд.-полигр.центр Нурлар», 2005
4. Гаджиев Джафар Хандан. История азербайджанской литературы XX века, Баку: Изд. Азербайджанского университета, 1955
5. Гараев Яшар. Предисловие (Предисловие к «Избранным произведениям» М.Хади), Баку: Шерг-Герб, 2005.
6. М.Хади. Письмо от Гаджитархана. Газета «Хаят», 30 мая 1906, №117
7. М.Хади. Из студенческих воспоминаний. Газета «Хаят», 23, 26, 28 апреля 1906, №88, 90, 92
8. М.Хади. Страница из жизненного пути, или же воспоминания. Газета «Таза хаят», 1 сентября 1908, № 200
9. Мирахмедов Азиз. Источники об автобиографии Мухаммеда Хади. Доклады Академии наук ССР

- Азербайджана, 3 том, № 5, 1947
10. Мирахмедов Азиз. Предисловие (Предисловие к «Избранным произведениям» М.Хади ССР Азербайджана, 3 том, № 5, 1947
11. Мирахмедов Азиз. Мухаммед Хади. Баку Ж Ушагенджеср, 1962
12. Мирахмедов Азиз. Выдающийся представитель азербайджанского романтизма (Предисловие на I том. «Избранные произведения» М.Хади). Баку: Эльм, 1978
13. Мирахмедов Азиз. Мухаммед Хади. Баку: Язычы, 1985
14. Неманзаде Омар Фаиг. Мои воспоминания. Баку: Генджлик, 1985
15. Сейид Гусейн (Казымоглу) Из истории нашей литературы: Абдульсалимзаде Мухаммед Хади. Журнал «Просвещение и литература», 1923 г. №3-4.

16. Османлы Вели. Азербайджанские романтики. Баку: Язычы, 1985

Тарихи дереккөздерде ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығы шығыс елдерінде ояну, өзін-өзі тану, ұлт-азаттық қозғалыс кезеңі ретінде сипатталады. Мақалада М. Хадидің әдебиет пен баспасөз әлеміне өткенге дейінгі шығармашылығына қысқа шолу жасалған.

The article overviews the period until Hady's coming to literature and art world. It explores the environment in which the poet was born and rose. The article gives information about the poet's family tree, his childhood and early youth years. It examines the causes that facilitated Hady's growing up as a personality and artist in a provincial city like Shamakhi.

А.Ф. Дадашова

РЕЛИГИОЗНО-СУФИЙСКИЕ МОТИВЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА (на основе творчества народного творца поэта Мамедгусейна)

XIX век является эпохой ренессанса в народной поэзии Азербайджана, а также творчества ашугов. Одним из основных творческих сред этой эпохи является исторические земли Азербайджана - Гейчинский махал, на сегодняшний день, находящийся на территории Армении. Гейчинская фольклорная среда подарила Азербайджанской народной поэзии таких известных творцов и певцов-исполнителей, импровизаторов, мастеров слова, ашугов как Ашуг Алы, Ашуг Алескер, Алчалы Магеррам, Ашуг Муса, могущественных народных поэтов как Айдын Шишгайлы, Азиз, Гаджи Алиш Ага, Мирза Бейлер, Казым, Уста Абдула и других. Одним из самых видных народных поэтов того века является Мамедгусейн.

Без прослеживания, в первую очередь, тем религиозно-божественных ценностей невозможно изучение, как биографии, так и поэзии его творчества Поэта Мамедгусейна. Так его род, потомство, жизненный путь, творчество, человеческая и литературная биография связана непрерывной линией с суфийско-религиозными мировоззрениями. Он с появлением на этом свете осознал Бога, всю жизнь жил с Божественной любовью. При исследовании любого стиха творца, можно увидеть любовь ко всему, что создал Аллах. Поэт Мамедгусейн прожил всю свою творческую жизнь в Дашкендском селе Гейчи и здесь же умер (1800-1884).

Биография этого видного народного поэта с самого начала связана с религиозно-божественными ценностями. Это потомство своими корнями доходит к последнему из пророков Мухаммеду (с.). С.С.Шаиров показал, что «отец Мамедгусейна Гасан Новруз оглы из солидного

рода, великого рода» [1, 6]. В одном из стихотворений он так писал:

*Məmmədsöyün ümid Xudanı bilir,
Din – Məhəmməd, kəlam – Quranı bilir,
Nəsil-nəcabəti imamı bilir,
Cəfər məssəbinə eytiqat bağlar (2, s. 35).*

*Мамедсойун умид знает Худу,
Знает Религию-Мухаммеда, слово-Корана,
Знает имама рода-благородства
Свяжет веру в массаб Джафара*

Известно, что в исламе существует два направления: сунниты и шииты. В Суннизме есть четыре вероисповедание (ханафизм, шафизм, ханбалилик, маликализм), а в шиизме только одна вероисповедание. Называемый «Джафаризм» поставил шестой имам Джафар ас-садиг (а.) [3, 61; 4, 127]. В последней строчке показал что он является мусульманом шиитом, и также счёл важным показать что, он вероисповедает джафари. Очень явно показав свою религиозную веру, заявил, что создатель - Бог, пророк - Мухаммед (с.), книга-Коран, род благородства – связана с родом Хазрата Али, вера- Джафаризм.

Самую ценную информацию о религиозно-божественном мире его поэзии можно получить из его поэзии. В его стихотворениях в особенности на тему религии это тема широко и полностью была раскрыта. При просмотре религиозных стихов творца становится ясным, что он сочиняет стихи об Аллахе, о пророке Мухаммеде (с.) и связанных с ним хадисами, о Хазрати Али, о двенадцати имамах, о Конце света и другим темами.

Поэт Мамедгусейн во многих стихах пока-

зывает, что он получил божественное вдохновение. Он в последней строчке стиха «Данное справедливости» говорит так:

*...Eü biçarə Məmmədhusəyn,
Dünya xali olmasa,
Bu vergi haqq vergisidi,
Kimsəyə qail olmasa.
Dərdin demə dərd bilməzə,
Dərdinnən halı olmasa,
Cəhd eləmək fani şeydi,
Haqdan nəzər olmasa (2, s. 46).*

*Ей несчастный Мамедгусейн,
Если мир невозделан,
Это данность истинный дар,
Не говори горе тому, кто не знает горя,
Если не будет о горе,
Предпринять попытку тленная вещь,
Если не будет внимания от истины*

Проф. М. Тахмасиб показал, что в любовных эпосах влюблённые, которые вдохновлённые бутой, для соединения со своими возлюбленными проходят сто тысяч испытаний, и им «Хызыр, Али, дервиш и другие сверхъестественные силы помогают» [5, 79]. В делах истины Мамедгусейн помогающие описал эти «сверхъестественные силы» в качестве «Божественных взоров».

Проф. М. Джафарли в своих эпосах о любви пишет об ашугах которые вдохновлены даром истины, что «теперь они спутники дороги истинны - Бога... Они ни чего и никого не боясь шагают в сторону своих целей... Из ядовитого колодца они выходят живыми, от топора палача они избавляются невероятным образом... силы у них не входят в рамки обыкновенного человека. Всю эту силу, эту мощь, этот талант они получили от Божественной буты. Бута это судьба, которая дана Всевышним. Поэтому Аллах, как творец мира, делает выбор своему рабу и делает попутчиком своей миссии» [6, 123-124]. Мамедгусейн тоже получил буту: ему была дан Божественный дар. Так на нём есть «Божественный (Истинный) взор» он не принимает вещи, которые против истинны, и храбро выступает против несправедливости.

Мастер слова в пятистрочной гошме «Йа Алиф-Алиф» говорит:

*Elmi həqiqətdən bir bazar etdim,
İbtida eylədim, ya Əlif-Əlif,
Yüz on dörd surəni tamam eylədim,
Oxuyub öyrəndim, ya Əlif-Əlif.*

*Ələst ələmində «ha» dedim durdum,
Haqq Tala əmrinə mən bir quldum.
O qada-baladan bir ərkan buldum,
Mən sənə sığındım, ya Əlif-Əlif... (2, s. 45).*

*Науку истины я довел до народа,
И начал, йа Алиф-Алиф,
Завершил сто четырнадцать сур,
Выучив узнал, йа Алиф-Алиф
В мире Аласта «ха» сказав застыл,
Приказу Всевышнего я был раб,
Нашёл из той беды спасение,
Я в тебе приютился, йа Алиф –Алиф...*

Здесь явно под «Йа Алиф-Алиф» понимается Аллах. Дополнение Мамедгусейном «совершив базар от научно-справедливости», «сто четыре суры» означает изучение религиозных основ. «Научная – истина» означает научную справедливость, учитывает идущую к богу сознательный путь. На его основе стоит Коран из «сто четырнадцать сур». «Говор «ха» в мире Аласта» Мамедгусейном показывает его любовь (членство, носитель) к вере суфии.

Известно, что в основе широко распространенного суфийского течения в среднем веке в мире Востока стояла исламская религия, и священная книга Корана-Карима. Но суфисты в отличии от шариатских хадимов различно комментируют Коран. Х.Исмаилов писал: «Основная притча Ислама «нет Бога Кроме Аллаха» («Ла илаха иль Аллах») во всем мусульманском мире принимается как основная доминанта.

1. Шаиров С. Предисловие// Поэт Маммадгусейн из Дашкенда. Спит, не проснется... не проснется. Баку, Нурлан, 2005, с. 4-14 (на азерб. языке)
2. Поэт Маммадгусейн из Дашкенда. Спит, не проснется... не проснется/ сбор, составление Сайяд Сулейман оглы Шаиров. Баку, Нурлан, 2005, 240 с. (на азерб. языке)
3. Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1990, 315 с.
4. Ислам. Краткий справочник. Баку: Азернешр, 1985, 164 с. (на азерб. языке)
5. Тахмасиб М.Г. Азербайджанские народные дастаны (средние века). Баку: Элм, 1972, 399 с. (на азерб. языке)
6. Джафарли М. Поэтика Азербайджанских любовных дастанов. Баку: Элм, 2000, 266 с. (на азерб. языке)
7. Исмаилов Г. Воспеватель истины (приедисловие)// Мискин Абдал. сбор, составление, предисловие, примечания и комментарии Г.Исмаилова. Баку: Сада (на азерб. языке)

Макалада XIX ғасыр азербайжан халық поэзия-сындағы діни-сопылық сарындары туралы жазылған.

One of the prominent representatives of Azerbaijan folk poetry in XIX is Poet Mammadhuseyn. He during all his creative life lived in Dashkend village of Goycha which is an eternal land of Azerbaijan which is under Armenian occupation at this moment and died in this place (1800-1884). The biography of this prominent folk poet is connected with religious and divine values from the beginning. He was born in a sacred family which was a hearth of Seid. The poetry of this folk poet is very rich as a content.

А. Жуандықова

ПАРСЫ ТІЛІНІҢ СӨЗ ЖАСАМЫ

Парсы мәдениеті – Азия аумағына кең тараған және кеңінен ықпал еткен мәдениеттің бірі. Парсы тілі (немесе фарси) үндіеуропалық тілдер семьясының иран тобының оңтүстік-батыс тармағына жатады және Иран Ислам Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады. Осы тілде Орталық Азия халықтарының тарихы жөнінде көптеген құнды кітаптар жазылған. Иран – ежелгі өркениет ошақтарының бірі [1, 3].

Парсы тілі шығыс тілдерінің ішіндегі ең бір әсемі, ажарлысы, шұрайлысы. Парсы тілі ортағасырлық парсы әдебиетінің және Қайта жаңғыру дәуіріндегі әдебиеттің аса бай мұрагері болып табылады.

Парсы тілі үндіеуропалық тілдер семьясына жатады. Иран тілдеріне: парсы тілі, тәжік тілі, күрд тілі, белудж тілі, тат тілі, талыш тілі, орталық диалект тілдерге (семани, натанзи және т.б.) ауған тілі (пушту немесе пашто), осетин тілі, яғноб тілі, памир тілдеріне: шуған-рушан тобы, язгулям, вахан, мунджан, ишкашим және т.б. енеді [2, 7].

Қазіргі кезде жазба тіл үшін парсы әліппесі қолданылады, ол араб әліппесінің негізінде жасалғанмен, парсы тілінің заңдылықтарын қамтитын бірнеше таңбалармен толықтырылған. Парсы әліппесі оңнан солға қарай жазылады. Парсылар VII ғасырдан бері араб әліппесін қолданып келеді. 1250 жылдан астам уақыт ішінде өмір елегінен өткен парсы әліппесі жер жүзінде әбден қалыптасқан әліппелердің біріне айналды.

Парсы тілінің типологиялық сипаттамасына келетін болсақ, онда, ең алдымен, бұл тілдің синтетизмінің элементтері бар аналитикалық тілдерге жататындығын атауға болады.

Парсы тілінде араб сөздері, мамандардың көрсетуі бойынша 60-80 пайызды құрайды. Кейініректе парсы тілінің лексикалық құрамында монғол, түрік, батыс еуропалық және аздаған орыс тілдері сөздері пайда болды. Өткен ғасырдың бас кезінде өзге тілден енген сөздерден тілді тазарту жұмыстары жүргізілді, яғни француз және ағылшын тілдерінен тілді тазарту жұмыстары жалғасуда. Олардың орнына парсы тілінің өзінің сөзжасамдық моделдерімен жана сөздер жасау жолға қойылған.

Парсы тілінің сөз тудыру жүйесін түбір не туынды сөзге қосымшалар қосу арқылы жаңа сөз тудыру морфологиялық синтетикалық тәсіл, түбір туынды сөздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы жаңа сөз тудыру синтаксистік аналитикалық тәсіл және кейбір сөздердің жана

мағынаға ие болуы не олардың алғашқы этимологиялық байланыстарының үзілуі арқылы жаңа сөздің дүниеге келуі лексика семантикалық тәсіл деп негізі үш салаға бөлуге болады [3,100].

Әрбір сөздің өзіне тән тұлға-тұрпаты болады. Сол тұлға-тұрпаттың арқасында әрбір сөз бір бүтін тұлға ретінде қызмет етеді. Ал, ол оның лексикалық және грамматикалық сипаттарымен байланысты. Осы себептен сөздер морфологиялық құрылысы жағынан әрқилы болып келеді. Қосымшалардың сөздерге жалғанып, оларды өзара байланыстыратын, сөзден сөз тудыратын, сөзді түрлендіретін сөзжасам тәсілі морфологиялық синтетикалық тәсіл парсы тілінде өте кең қолданылып, жиі жұмсалады. Бұл тәсіл сөзжасамның аффиксті түрі деп те айтылады.

Сөздің лексикалық я грамматикалық мағыналарын білдіретін бөлшектері морфемалар екені белгілі [4, 25]. Морфемалар да сөздің құрамы сияқты жүйелі құбылыстар. Олардың жүйелі құбылыс екендіктерін түбір мен қосымшалардың ара-қатынастарынан көруге болады. Түбір морфемаға нақтылық дербестік тән болса, қосымша морфема барлық сөзге жалғанады [5, 101]. Сөздің құрылымдық сипаттамасы ретінде біз оның морфемалық құрылысын (құрамы, морфеманың түрлері, байланыстарының тәсілдері) түсінеміз. “Морфема” термині сөздің материалдық айқындалған немесе айқындалмаған маңызды бөлігі мағынасында қолданылады. Сөздердегі морфемалық талдаудың бірінші кезеңі үдерісінде маңызды бірліктер (морфемалар) және маңызды емес (интерфикстер) бөлініп алынады. Бұл бірліктер ұдайы жанданып тұрады және белгілі бір ережелерге сәйкес әртүрлі құрылымдық сөздердің материалы ретінде пайдаланылады. Морфемалар лексикалық (басқаша айтқанда, “түбірлі” немесе “түбір морфемалары”) және аффиксті деп бөлінеді. Интерфикстер лексикалық морфемаларды байланыстыратын бірліктер қызметін атқарады. Морфемдік мүшелу үдерісі бірқатар қиындықтарға ұшырайды.

Лексикалық морфема мағынасы мен қызметіне қарай түбір сөзге пара-пар келіп, ұғымды түсінік білдіріп, әртүрлі құрылымдық сөздердің бөлінбес компоненті ретінде қолданылады. Мысалы *سرخی* “қызарушылық” туынды сөзінде 1 лексикалық морфема бар, *سنگ پش* “тасбақа” күрделі сөзінде 2 лексикалық морфема: *سنگ* және *پش* ал *زن و بچه دار* “отбасылық” күрделі туынды сөзінде 3 лексикалық морфема бар: *زن* -

بچه - , دار - және т.б. Дара морфемалы сөздерге қандай да бір маңызды бөліктерді бөліп алу мүмкін емес жай сөздер жатады. Мысалы, төмендегі ирандық және шет тілінен енген сөздер туынды емес дара морфемді сөздер болып табылады: بام “үйдің төбесі”, کتاب “кітап”, سيز “жасыл”, بزرگ “үлкен”, فرشته “періште”, دژخيم “жендет”, پانسمان “таңғыш” т.б. Әртүрлі құрылымдық сөздер құрамына кіретін лексикалық морфемалар сөзде қолданылатын болса, оңай ажыратылады. Яғни, мысалдарда келтірілген بچه - , زن - , پشت - , سنگ - , سرخ - лексикалық морфемалар тұрақты маңызды түсінігі және атаулық қызметі бар, сөзжасамда нәтижелі әрі лексикалық-синтаксистік валенттілікке ие сөз түбірі болып табылады. Басқаша айтқанда, берілген лексикалық морфемалар жеке лексикалық түріндегі тірекке ие. Біз мұндай тіректерді көбінесе парсы сөздерінің құрылымын талдау барысында көреміз. Бірақ лексикалық морфемаларды бөлу бірқатар қиындықтарға тап болады [6, 10].

Бірінші қиындық сөздің морфемалық құрылымының ішкі әртүрлі өзгерістеріне алып келетін диахроникалық сіңісу үдерісімен байланысты. Морфемдік талдау аралас-құралас (диахрондық және синхрондық) болып табылады. Сондықтан синхрондық әдіс кезінде белгісіз лексикалық морфема этимологиялық талдаудың әдіс-тәсілдері арқылы сөз тарихына үңілсек те, сөздің мағыналы ретінде ерекшеленбеуі керек.

Сіңісу үдерісіне әртүрлі тарихи кезеңдерде лексикалық морфемалары тек этимология әдісі арқылы анықталатын мынандай сөздер ұшыраған: دژخيم “жендет”, دشمن “жау”, خورشيد “күн”, انوشیرون “Хорасан” (жер атауы), خراسان “Ануширван” (адам аты), مرداد “мурдад” (ай атауы) және т.б. Бірақ барлық аталған сөздердің морфемалық талдауы синхрония тұрғысынан ешбір мәнге ие емес, сондықтан да олар жай сөздерге жатқызылуы керек. Дәл осылай тарихи күрделі сөздер жасалынады. Онда бір бөлігі ұмытылған, семантика жағынан айқындалмаған және жеке сөз ретінде тірегі жоқ болса, ал екінші бөлігі жеке сөз ретінде қызмет атқарады. Мысалы, دشنام «балағат сөз» сөзінде тек бір лексикалық морфема бар – نام “есім”, ол жеке نام “есім” сөзі ретінде ғана емес, сонымен қатар, түбір сөздерде де тиісті тірегі бар. Мысалы, نامدار «атақты», نامی “танымал”, نامیدن “атау” және т.б. دش – бөлшегі морфема ретінде бөліп қарастырылмайды. Себебі, оның мағынасы мен тиісті лексикалық тірегі жоқ.

Екінші қиындық өтпелі және басқа да жағдайлармен байланысты. Бұл жағдайда бөлініп алынған морфема өзінің лексикалық мағынасын сақтай отырып, жеке сөз ретінде тірегінің

болмауымен сипатталады. Оларға “бөлме”, “үй” мағынасындағы -كد/كت, -كده, “бастық”, “жетекші”, “басшы” мағынасындағы -مير, “түс”, “түр” “бейне”, “амал, тәсіл” мағынасындағы -گون, “түс”, “боюу” мағынасындағы -فام, “орын” мағынасындағы -گاه, “паналайтын орын”, “мәнер” мағынасындағы -ماب, “ой”, “болмыс”, “қасиет” мағынасындағы -منش және т.б. жатады [6, 12]. چهار قولو “үш егізек, үшем”, سه قولو “егіз”, “төрт егізек, төрте” және т.б. сөздерде (قولو) екінші бөлігі жеке сөз ретінде қолданылмайды. Алайда ол белгілі лексикалық мағына арқылы анықталады: егер قولو (“екі” + قولو) “егіз”, سه قولو “үш егізек, үшем”, قولو (“үш” + قولو) “үш егізек, үшем” мағынасын білдірсе, онда قولو “бала” мағынасындағы лексикалық морфема ретінде қолданылады.

Көптеген күрделі, жартылай аффиксті және күрделі сөздер құрылымында (داشتن “ие болу” сөзінен شناس “тану”, “білу” сөзінен شناس “араластыру” сөзінен آميختن және т.б.) қазіргі тілде сирек бұйрық рай формасында жеке қолданылатын және синтаксистік валенттілігі жоқ етістіктің осы шақ негізі кездеседі. Лексикалық морфема ретінде қалыптасып, және толық мәнді етістікті сөздер бола тұрып, олар белгілі “етістікті” мағынаға ие. Мысалы, сөз құрамында -گیر түбірі “алушы”, “жармасушы” мағынасына ие, (برقيگر “жайтартар”, тура аудармасы: “найзағай ұстаушы”), شناس түбірі “білуші”, “зерттеуші” мағынасын білдіреді (زبانشناس “тіл маманы”, тура аудармасы: “тілдерді зерттеуші”), -بر түбірі “тасымалдаушы” мағынасына ие (هواپيماير “авианосец” тура аудармасы: “ұшақ тасушы”) және т.б.

Қарастырылып отырған түбірлердің кейбіреулері аффиксті морфемаға, суффикске айналу тенденциясына ие. Себебі олар кең қолданысқа түсуі мен біртіндеп категориялық-грамматикалық мағынаны иелене алады. Осыған байланысты ғылыми әдебиетте -آمير-, -انگيز-, -آور-, -زا- және басқа да етістікті лексикалық морфемаларға “сын есім суффиксі” немесе “девербативті суффикс” термині қолданылады.

Парсы тіліндегі күрделі етістіктер жүйесін талдаудағы тағы бір қиындық атаулы бөлік пен етістікті үйлесімді байланыстыратын тұрақты етістікті бірліктер болып табылады.

Осындай байланыстардың көпшілігі құрылымы сөз шегінен шығатын (мысалы, حرف زدن “сөйлесу” сөзін) бір сөз деп есептемеу керек, себебі мұнда синтагматикалық талдау компоненттер арасындағы “жасырын” синтаксистік байланысты оңай анықтайды. Салыстыра қарайтын болсақ: اين خرفها “мен үндемедім”, حرفي ندم “ра نزن” “бұндай сөздерді айтпа” және т.б. Алайда кейбір осындай байланыстарда “атаулы бөлік” жеке қолданылмайды және қосалқы етістіксіз

Ж. Керімова

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛЕР МЕН КОММУНИКАТИВТІК БАҒЫТ

Мақала шет тілін оқытудағы «бағыт», «әдіс» ұғымдарына, қандай бағыт-әдістер бар екеніне, соның ішіндегі қатысымдық немесе коммуникативтік бағытқа арналған.

Білім берудегі бағыт терминін ғылыми ортаға ағылшын әдіскері А. Энтони (1963 ж.) зерттеушінің тіл табиғаты мен оны меңгеру тәсілдеріне қатысты қолданатын бастапқы ережелерді білдіру үшін енгізген болатын. Тілді оқыту жүйесінің бөлшегі бола тұра, бағыт оқыту пәніне қатысты бар ой-пікірлер мен оқыту барысында тілді меңгеру мүмкіндіктерін сипаттап, оқытудың жалпы әдіснамалық негізі ретінде қызмет атқарады. Әдіскерлердің ойынша, оқытудағы бағыт оқытылуы тиіс пәннің мәніне деген көзқарас болып табылады (Вятютнев, 1984), ілімнің нақты саласында зерттеудің жалпы әдіснамалық негізі ретінде қолданылады (Бим, 1988), белгілі бір құбылысты зерттеуге бағытталған зерттеушінің әрекетін анықтайды (Скалкин, 1981).

Тілді оқыту әдістемесінде оқыту бағытының бірыңғай топтастырылуы жоқ, осылайша, М. В. Ляховицкий (1981) тілді меңгеру психологиясы тұрғысынан анықталатын төрт жалпы бағытты атайды:

1. бихевиористік – көрсетілетін ынталылықтарға жауап ретінде сөйлеу дағдылы әрекеттерінің пайда болу жолымен тілді меңгеру;
2. индуктивті - саналы - тілдік ережелер мен оларды сөйлеуде қолдану тәсілдерін меңгеруге алып келетін сөйлеу үлгілерін бақылау нәтижесінде тілді меңгеру;
3. танымдық (когнитивті) – ережелер мен нұсқаулықтар күйіндегі білімнен меңгерілген білім негізіндегі сөйлеу дағдылары мен ептілікке дейін деген реттілікте тілді саналы түрде меңгеру;
4. интеграцияланған – білім және сөйлеу дағдылары мен ептіліктерінің параллельді меңгерілуінен көрініс табатын оқыту үдерісінде саналы және саналы емес бөлшектердің сабақ барысындағы органикалық бірігуі.

Лингвистикалық және басқа да көптеген факторларды ескеру негізінде М.Н.Вятютнев бағыттарды классификациялауға тырысты. Ол қазіргі заманғы оқыту әдістерін топтастыру үшін алты бағытты қолданып, келесідегідей бөліп көрсетті: грамматикалық, тікелей, бихевиористік, оқылм, ұжымдық, коммуникативті – жеке тұлғалық.

Егер тілді оқытудағы барлық бағыттарды сараласа, оларды бөлуге не оқыту нысанасы (тіл,

сөйлеу, сөйлеу әрекеті), не оқыту тәсілі (тікелей, саналы, әрекеттік) негіздеме болып табылатынын аңғару қиын емес.

Енді *бағыт* сөзіне жақын болып келетін *әдіс* сөзіне келер болсақ, жалпы мағынада «әдіс» ұғымы (грек. пр – зерттеу немесе таным жолы) – мақсатқа жету тәсілі. Әдістеменің іргелі категориясы бола тұра, оқыту әдістері оқыту жүйесінің бөлшегі болып табылады. Сәйкес оқыту әдістерінсіз оқыту мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру мүмкін емес.

Бұл ұғым қазіргі заманғы ғылымда үш түрлі мағынада қолданылады: жалпы методологиялық (әдіс таным құралы, ақиқатты, табиғат пен қоғам құбылыстарын зерттеу тәсілі ретінде), жалпы дидактикалық (білім беру мазмұнын игеруді қамтамасыз ететін оқытушы мен оқушының өзара байланысты іс-қимылдар жүйесі ретінде) және жеке дидактикалық (әдіс оқытушының оқу әрекетінің стратегиясын анықтайтын, оқытудағы бағыт ретінде).

Жеке дидактикалық әдістер

Айтарлықтай әмбебап және түрлі пәндерді оқытуда қолданылатын жалпы дидактикалық әдістерден айырмашылығы – жеке дидактикалық әдістер тобы нақты оқу пәні немесе пәндер тобының өзгешелігін бейнелейді.

Шет тілдерін оқыту әдістемесінде тарихи түрде әдістің жеке дидактикалық ұғым ретінде екіжақты анықтамасы қалыптасты: а) әдіс оқытудағы бағыт ретінде (терминнің кең мағынада түсіндірілуі) және б) әдіс тілдің белгілі бір жағын оқыту тәсілі ретінде (терминнің тар мағынада түсіндірілуі). Бір ұғымның бұлайша екіжақты түсіндірілуі сәтті деп айтуға болмайды: ол, көп жағдайда, бір терминнің басқасымен алмастырылуына алып келеді және де жалпы дидактикалық пен жеке дидактикалық әдістердің қазіргі дидактикада белгіленген жіктелу тұрғысынан негізделмеген. Оның орнына тілді оқыту әдістемесінде терминнің кең мағынасындағы түсіндірілуін бекіткен жөн, яғни оқыту әдісі – оқытудағы тілді оқыту мақсаттарын, міндеттері мен мазмұнын жүзеге асыратын және оларға жету жолдары мен тәсілдерін анықтайтын бағыт.

Шет тілдерін оқыту тарихынан тілді оқытудағы қоғамның қажетсінулеріне жауап ретінде пайда болған және қоғамның түрлі даму сатыларындағы ғылым мен техниканың даму деңгейін бейнелеген бірнеше ондаған әдістер мәлім. Осылайша, тілдің практикалық меңгеруіне деген қажетсіну тікелей әдістердің тууына, ал қоғамның қысқа уақытта тілді үйренуге деген

талабы интенсивті әдістердің дамуына алып келді. Заманауи технологиялардың дамуы аудио- мен видеобаспалардың, компьютерлердің оқу үрдісіне енгізуіне және қашықтан оқуды тілді меңгерудегі перспективалық форма ретінде рәсімдеуге септігін тигізді.

Жаңа оқыту әдістерінің пайда болуымен қатар ең ұтымды да әмбебап оқыту әдісінің жасалуы жайлы жиі хабарланып жатты. Мұндай жағдай 1950 жылдары аудиовизуалды әдіске қатысты орын алды, ол әдіс – аз уақыт ішінде қатынастың ауызша формасын меңгеруде ең жақсысы болып жарияланды. Ұқсас жағдай кейбір интенсивті әдістер пайда болғанда туындады. Дегенмен, әдістеме саласындағы зерттеу мен жұмыс тәжірибесі өмірдің барлық жағдайына жарайтын әмбебап әдістеменің жасалуы жүзеге асуы қиын міндет екендігіне көзімізді жеткізеді, ал әдістің ұтымдылығы оқытудың нақты шарттары мен мақсаттарымен анықталады [1].

Әдістің ұтымдылығы жайында танымал

әдіскер П. Хэгболдт былай деп айтқан: «Оның тәсілі тілді меңгеруде ең жақсысы, ғылыми және сол уақытта ең тезі деп айтып бағатын адам барлық аурудан емдейтін әмбебап дәріні жарнамалайтын дәрігерге ұқсайды. Бұндай әдіс тек аямпаз немесе мұнды күлімсіреуді тудыруы мүмкін, себебі ол әр жексенбілік газетте жарияланатын «француз, неміс және испан тілдерін 20 сағатта үйретемін» деген сияқты айқайшыл хабарландыруды еске түсіреді» [2, 85].

Ұқсас ойды Л. Н. Толстойдан да байқай аламыз: «Бір жаман не жақсы әдіс болмайды, әдістің кемшілігі тек бір әдіске сүйенгендігінде» [3].

Әдістемедегі барлық тіл оқытудың тікелей, саналы және әрекеттік бағыттарына сүйене отырып, қазіргі заманғы оқыту әдістерін тікелей (интуитивтік), саналы, құрама, интенсивті деп бөлуге болады [1, 182].

Шет тілдерін оқытудағы қазіргі заманғы әдістер жайында төмендегі кесте түсінік береді:

Шет тілдерін оқытудағы әдіс-бағыттар

Тікелей	Саналы	Құрама	Интенсивті
Табиғи Тікелей Аудиовизуалды Аудиолингвалды Әскерлік Ауызша «Гувернантка әдісі»	Грамматикалық-аударма Саналы-практикалық Саналы-салғастырмалы	Оқылым Коммуникативті Тандем-әдіс	Суггестопедиялық Эмоционалды-мағыналық Активтендірушіліктер Гипнопедия Ритмопедия «Экспресс-әдіс» «Интелл-әдіс»

Коммуникативті әдіс шет тілін оқытудағы ең белсенді әдістемелерінің ішінде жетекші орын алады. Ағылшын тілі үшін әдістің өзге атаулары – «оксфордтық» немесе «кэмбридждік» – қолданылады. Шынында-ақ, ағылшын тілінен бөлек кез келген тілді оқытуда қолданылып жүрген осы әдістің негізі Британдық жетекші университеттердің оқытушы – лингвистері мен психологтарының бірлескен күшінен туындаған. Коммуникативті әдіс негізінде «Headway» мен «New Cambridge English Course» (ағылшын тілі), «Neumen neu» (неміс тілі), «Le Nouvelle sans Frontiers» (француз тілі) сияқты танымал оқу құралдары жазылды.

Коммуникативті әдіс жанды ерікті қатынас үдерісінде негізгі тілдік дағдыларды (жазбаша және ауызша сөйлеу, грамматика, оқылым мен тыңдалым) бір мезгілде дамытуға бағытталған. Студентті басқа тілде сөйлесуге үйрету – оқытушының басты міндеті. Шет тіліндегі лексика, грамматикалық құрылымдар, сөз тіркестері студентке оқып жатқан материалдың тез және берік бекінуіне септігін тигізетін шынайы эмоционалды жағдай контекстінде ұсынылады.

Коммуникативті әдіс оқушы мен оқытушы арасындағы психологиялық тосқауылдың жойы-

луын ұйғарады. Білім алушылар өздері мен оқытушы арасындағы қашықтықтың жоқтығын сезіне бастағанда, олармен қатынас қызықты, көңілді болса, оқушыларға өзге тілде сөйлей бастау оңайға түседі. Оқытудағы көптеген ойын элементтері сабақты жандандырады, студенттердің эмоционалды көңіл-күйін сақтап отырады, олардың уәжін күшейтеді. «Жұптық», «үштік» жұмыстар, студенттерге қызық тақырыптардағы пікірсайыстарға қатысу – осының барлығы мұғалімге студенттердің жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескеруге, сабақтарды шығармашылық және қызық етуге және де сол мезетте оқытушыға студентке сездіртпей, оқыту үдерісіне толыққанды бақылау жүргізуге мүмкіндік береді [4].

Бұл бағыт, әдетте, коммуникативті деп аталады. Алайда оның бастапқы кезеңдерінде функционалды немесе *мағыналы* деген басқа да ұғымдар синоним ретінде қолданылды. Тіл оқытумен байланыстағы *коммуникативті* термині тілдің семантикалық аспектісімен белгіленген қатынасын білдіреді.

Құрылымдық әдістемелердің (structuralist methods) дағдарысы Чомскидің сынынан кейін, әсіресе «Синтаксистік құрылым» (1957) атты

кітабынан басталды. Ол еңбегінде структурализмнің тілдің іргелі сипаттамаларын есепке алудағы қабілетсіздігін анық түсіндірді. Жағдайлық әдістеме (Situational method) Британдық қолданбалы лингвистер тарапынан сынға түсті, себебі ол тілдің функционалды – коммуникативті потенциалын қамтымаған болатын.

Қолданбалы лингвистер британдық функционалды лингвистиканы (Firth, Halliday), америкалық әлеуметтік лингвистиканы (Hymes, Gumperz, Labov) және де философияны (Austin, Searle) пайдаланды.

Осы сыни пікірлер мен жаңа тұжырымдамалар толқыны тіл құрылымы мен грамматикалық қалыптарды басқару шеберлігіне екпін жасалғанына қатысты шет тілін оқыту профессорларының арасында өсіп жатқан қанағаттанбаушылықпен қатар жүрді. Осы бағыт бойынша шет тілін оқыту құрылымдық жағынан білетін, бірақ коммуникативті жағынан білмейтін, сыныптан тыс жағдайда сыныптағы қайталанбалы әдетке айналған жаттығулар сияқты жұмыстар жиынтығын жеткізе алмайтын студенттерді шығаруға талпынды.

Еуропа Консулдығы шындыққа қарай беттеуге бел буды және кейбір сарапшылардан студенттердің қажетсінулерін зерттеуді сұрады. Бұл тұста «бастау ретінде қалаулы коммуникативті қабілетті ұстанатын» Уилкинстің құжаты құнды үлес қосты... «Біз тілдік қалыптарда емес, мазмұны жағынан оқытуды ұйымдастыруға шамамыз келеді». Осы себептен жасап шығарылған силлабус *мағыналы силлабус (1976)* деп аталады. Алдыңғы әдістемелерде қолданыста болған грамматикалық қалыптар немесе тілдік құрылымдардан бастаудың орнына Уилкинс тілдің коммуникативті қолданылуының негізінде жатқан функционалды мағынаның сараптауын дамытты. Ол мағынаның екі түрін сипаттап берді: бірі мағыналы категорияға (уақыты, саны, мекені, жиілігі сияқты ұғымдар) және екіншісі коммуникативті функция категориясына (ресми түрде мақұлдау, жорамал) жатады.

Бұл жұмыс Еуропа Консулдығының *Threshold Level (босағалы деңгей)* деп аталатын құжатта топиктер, жалпы және ерекше пікірлер мен бірдей тілдік қалыптар, сонымен қатар кейбір методологиялық мағыналар тізімі енгізілген. *Threshold Level* бірқатар қолданбалы лингвистер, оқулық авторлары, педагог – методистер және т.б. қосқан үлесімен бірге «коммуникативті» атпен белгілі жаңа бағыттың бекінуіне негіз болды.

Дегенмен бұл үдеріс коммуникативті бағытқа негізделген үйлесімді қауымдастықты білдірмейді, онда белгіленген бір мәтін не бір модель жоқ. Бағытты қабылдауы әр авторда ерекше-

ленеді және силлабусты әрлеу модельдері орталық етіп түрлі элементтерді дамытқан (*Richards & Rodgers, 1986*).

1. құрылымдар мен функциялар Wilkins (1976)
2. құрылымдық ядроның айналасындағы функционалды спираль Brumfit (1980)
3. функционалды Jupp & Hodlin (1975)
4. мағыналы Wilkins (1976)
5. интерактивті Widdowson (1979)
6. тапсырмаларға негізделген Prabhu (1983)
7. оқушы жасап шығарған Candlin (1976)

Модельдер арасындағы айырмашылықтардың маңыздылығы соншалық, кейбір авторлар (*Breen, 1987*) жаңа шет тілін оқыту парадигмасын нұсқаулықтарға (формалдық және функционалды) балама ретінде даму үстіндегі – процедуралы бағыт деп түсінеді.

Канэйл мен Суэйл (1980) коммуникативті ептілікті 4 бөлшектен дамиды деп сипаттаған:

- лингвистикалық ептілік – грамматикалық, лексикалық семантикалық және фонологиялық ептілік;
- әңгімелік ептілік - әңгіме ішіндегі лингвистикалық және мағыналық қарым-қатынас (байланыс, келісімділік, ым-ишара);
- әлеуметтік-лингвистикалық ептілік немесе қатынастың функционалды аспектілерін түсіну (рөл қарым-қатынастары, жеке тұлға факторлары, әлеуметтік және мәдени контекст);
- стратегиялық ептілік – автономды болу мен проблемалар зерттеуін шешу үшін дамыған стратегияларды көшіруге қатысты.

Коммуникативті бағыт тіл теориясының деңгейінде бай әрі еkleктикалық болып есептелінеді, себебі ол өзінің келесі басты белгілерін қорғайды (Ричардс пен Роджерс, 1986):

1. Тіл – мағынаны жеткізудегі жүйе.
2. Тілдің бастапқы функциясы өзара әрекет пен қатынас үшін.
3. Тілдің құрылымы оның функционалды және коммуникативті қолданысын бейнелейді.
4. Тілдің бастапқы тараулары тек оның грамматикалық және құрылымдық белгілері емес, әңгімеде мысал ретінде келтіргендегідей функционалды және коммуникативті мағынаның категориясы болып табылады.

Коммуникативті бағыттағы белсенділіктер мен әдістер.

Коммуникативті бағыт сыныптағы өзара әрекетті жақсартатын жол және тілдің коммуникативті қолданысы ретінде таңдалған материалдардың алуын түрін пайдаланады. Осы материалдарға негізделген кейбір критериялар мен олардан алынған кейбір әрекеттер мен әдістер (Джонсон 1982 және Ларсен-Фриман 1986) келесідегідей:

- тасымалдың ақпараттық ұстанымы, бір тілдік

ортадан екіншісіне тілдік тасымалдар жасауды тудыру және түсіну қабілетіне қатысты. Ақпараттық тасымалға негізделген әрекеттер келесі-дегідей болу мүмкін: тыңдап отырып түсінгеннен біраз мақсаттық мақалалар жазу, диаграммалардан сөйлем жазып алу, кейбір суреттер жайында өз пікірін ұсыну...

– ақпараттық бос кеңістік ұстанымы қатынас кезіндегі адамдардың арасындағы ақпараттың түрлі деңгейлерін ескереді, ол біраз жақсы жаттығулар жасауға мүмкіндік береді: студенттерде ақпараттың түрлі бөлшектері бар және оларды сұрақтар мен жауаптар арқылы алмасу, студенттердің сөйлеп жатқанда ұйқасатын түрлі жауаптарды таңдауына болады.

– Мазмұны үшін түзету ұстанымы грамматикалық нақтылыққа қарағанда берілген коммуникативті мазмұнына көп екіпін жасауды білдіреді. Сондықтан қателер алдыңғы әдістемелерден гөрі сан алуан қатынасқа ие болады.

– Шынайы материалдарды қолдану студенттерге нағыз, ойдан құралмаған тілге жол ашады, ол – студенттерді тілдің табиғи кейпімен беттесу үшін құнды.

– Сөйлемдердің өз ретіне шифрланғандарын (немесе әңгіме, сурет-әңгіме) енгізу – бүтіндік пен үйлесімділік және дискурстың басқа да аспектілерімен жұмыс жасағанға жақсы жол.

– Тілдік ойындар коммуникативті болып табылады, себебі олардың қатынастың 3 белгісі бар: ақпараттық бос кеңістік, таңдау және кері байланыс.

– Рөлдік ойындар түрлі әлеуметтік контекстер мен рөлдерді, қатынастарды түсінуге мүмкіндік береді.

– Жұптық және топтық жұмыстар – жиі қолданылатын әрекет [5].

Психологтардың анықтауынша, кез келген адам естігенінің – 10%, көргенінің – 50%, істегенінің – 90%-н жадында сақтап қалады екен [6], сондықтан қатысымдық бағыттағы ойындар мен басқа тілдесім әрекеттері білім алушыны қарым-қатынасқа түсуге бар қарқынымен ұмтылушы, ізденуші, белсенді әрекет иесі ретінде рөл атқаруына ынталандырады.

Коммуникативтілікке бағыттылған ұстаным – тіл үйренушінің ауызша және жазбаша түрде қарым-қатынас жасай алуы үшін қажетті коммуникативтік мүмкіндіктерін тудыруға бағытталған оқыту. Қатысымдық бағыттағы ұстаным оқу жұмысының алдына қойған мақсаттарын айқындауға септігін тигізеді.

Тіл үйретудегі қатысымдық (коммуникативтік) бағытты ұсынған әдіскерлер Е.И.Пассов, А. А. Леонтьев, В. Г. Костомаров, А. Н. Щукин, М.Н. Вятютнев, Г.А.Китайгородская, Г. В. Рогова, И. Зимняя, В. А. Скалкин, Б. А. Лапидус, Н.

И. Гез, Э.П.Щубин, И. Л. Бим, т.б. бұл әдістің ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыдан ең тиімді екендігін дәлелдеп отыр.

И.Л. Бимнің пайымдауынша: «Шет тілдерді оқытудың коммуникативті әдісі іс жүзінде тіл үйретудің жалпы коммуникативті бағдары соңғы нәтижеге, яғни шет тілді қатынас құралы, халықтар арасындағы өзара түсіністік орнату құралы ретінде пайдалана алуға дайын, жан-жақты дамыған, білімді тұлға қалыптастыруға бағытталуы керек». Сол себепті қатысымдық бағытта оқыту тіл үйренуші жеке тұлғаның әр түрлі сөйлеу жағдаяттарында қарым-қатынасқа түсуін, яғни қатысымдық құзыреттілікке ие болуын мақсат етеді. Осы мақсатқа сәйкес сөйлеу әрекетінің барлық түрі өзара байланыста қарастырыла келіп, үйренушінің тілді сапалы меңгеруіне бағытталады.

Қазақ тілін өзге ұлт аудиториясында оқытудағы қатысымдық әдістің алғаш ғылыми негіздемесін жасаған профессор Ф. Ш. Оразбаева оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім үдерістерінің сөйлеу және ойлау механизмдеріне байланысты аспектілерінің әдістемелік жүйесін қалады. Ғалым: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын; тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі», – деген анықтама береді.

Е.И. Пассов: «Оқу материалын коммуникативтік бағытта ұйымдастыру мәселесі әзірге теориялық тұрғыда және оның айтылым әрекетін үйретуге қатысты проблемалары аясында ғана қарастырылған. Ал сөйлеу әрекетінің барлық түріне қатысты коммуникативтік әдістің барлық деңгейлерде жүзеге асырылуы әлі шешімін таппаған», – деп, аталмыш мәселенің өзектілігін баса көрсетеді.

Сондықтан ендігі кезекте алға қойылатын міндет – коммуникативтік әдістің барлық деңгейлерде дамуына үлес қосып, оқытушылардың осы бағыттағы әдістемелік шеберлігін шыңдап, нақты нәтижелерге қол жеткізу [7].

Қазіргі заманда жалғыз ұтымды әдістеме ретінде коммуникативтік әдіс қолданылып жүр дегеннен гөрі, әрбір оқытушы өзіне тиесілі әдіспен коммуникативтік бөлшектерді енгізе отырып, практикалық әдістемені қолданып жүр деген дұрыс [8]. Яғни, жоғарыда айтылып кеткен Л.Н. Толстойдың сөзімен еріксіз келісеміз. Сондықтан бір әдістеменен шектелмей, білім алушылардың сұраныстары мен мақсаттарын

ескере отырып, тиімді бағытты ұстанған абзал.

1. Шукин А. Н. «Обучение иностранным языкам: теория и практика». – М.: Филоматис, 2006. – 480 с.
2. Хэгболдт П. Изучение иностранных языков. Некоторые размышления из опыта преподавания, – М. 1963.
3. Толстой Л. Н. Педагогические сочинения. М. 1989.
4. <http://www.langust.ru/method.shtml#basic>
5. Fernando Cerezal Sierra “Foreign language teaching methods: some issues and newmoves” <http://dspace.uah.es/~jspui/bitstream/0017/895/1/Foreign%20Language%20>
6. «Білім» журналы, № 2(38), - А., 2008., 86 – бет

7. «Білім» журналы, № 4(40), - А., 2008. 13-16 беттер.

8. 鈴木睦 「コミュニケーション・アプローチ」

鎌田修・川口義一・鈴木

睦『日本語教授法ワークショップ』2000、242-261 pp.

В статье рассказывается о методиках преподавания иностранного языка, а также коммуникативном подходе и его особенностях.

The article deals with foreign language teaching methods, also communicative approach and its characteristics.

Д.М. Кокеева

ХИНДИ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕРДІҢ АНЫҚТАМАЛАРЫ МЕН ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

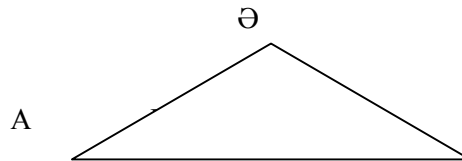
Синоним термині гректің *synonimon*, яғни мағыналас, мәндес деген сөзінен шыққан. Кейінірек бұл жалпы тіл біліміне термин сөз болып түпкілікті қалыптасты да өзінен синономия, синономия тәрізденген екі түрлі жаңа сөздер туындатып шығарды. Осы терминдер қазіргі бүкіл әлемдік лингвистикалық әдебиетте жалғыз лексика-фразеологиялық сөз тұлғалары мен синтаксистік сөйлем құрылыстарының бәріне бірдей ортақтастырылып, кең көлемде қолданылуына мүмкіндік тудырды. Айталық, морфологиялық синонимика, синтаксистік синонимика біріктіріліп, күрделі түрде грамматикалық синонимика деп аталуына жол берді. Бұл терминдердің тілдегі қолданысында әлі күнге дейін нақтылық жоқ. Сол себепті аталған терминдердің ұғымы кеңейіп, өзіндік сыры мен жігін белгілеуге жалпы тіл білімінде үлкен қиындықтар туғызып отыр. Осы қиындықтардың әсері көбіне теріс ықпал ететіні даусыз. Зерттеліп отырған мәселенің терминдік ұғымының нақтыланып дәлелденбеуінің өзі жалпы теориялық мәселелерінің бір ізге салынбай, қыңыр шешілуіне әкеп соғатынында сөзсіз.

Синонимика мәселесі жалпы тіл білімінде басы ашылмаған даулы әрі қиын мәселе екен деп отыруға болмайтыны бәрімізге мәлім. Себебі синонимдер әрбір тілдің сөздік құрамының дамуы мен өсуіндегі ең маңызды әрі ең күрделі құбылыстардың бірі болып есептеледі. Бұл мәселені дұрыс жолға қойып, жақсы нәтижеге жету арқылы сөздік құрам шеңберіндегі тіл дамуының ішкі заңдылықтарын айқындауға болады. Сонымен қатар ешбір дау-дамайы жоқ, әрбір халық өз тілінің синонимдер сөздігін жасап шығаруға да үлкен септігін тигізеді, зор мүмкіндік береді, соған жөн-жоба көрсетеді, әрі нұсқау болады. Тілдегі лексикалық синонимдерді зерттеп тексерудің қандайлық қажеттілігі бар, оны жан-жақты тексеру арқылы қандай

ғылыми мәнді мәселелердің беті ашылмақ? деген тәрізді алуан түрлі сауалдар туғызуға болады. Бұған нақтылы жауап бермес бұрын синонимдерді зерттеуші ғалымдардың айтқан құнды пікірлеріне назар аударып, осы ғалымдардың еңбектері арқылы сауалдарға тиісті жауап алуға да болатынын айта кеткенді жөн көрдік. Ежелгі грек ғалымы Цицерон былай деген болатын: «Синоним сөздер бір ғана мағынаны береді деп қанша айтқанымен де, олардың әрқайсысының өзіне тән мағынасы болады». XVIII ғ. өмір сүрген француз ғалымы Д. Аламбер: «Тәжірибе мынаны көрсетеді, біздің тілімізде бірінің орнына бірін қолдана беруге болатын бірде-бір сөз жоқ». Француз ғалымы Дюмарсе де: «Бір түсінікті білдіретін сөздердің көп болуының пайдасы аз және де барлық түсінікке сай сөздерді іздеуіміздің де пайдасы шамалы», – деген болатын. Ертеде өмір сүрген орыс ғалымдарының да құнды пікірлерін көрелік: Д.И. Фонвизин: «Бір ғана мағынаны білдіретін сөздер өмірде жоқ. Егер он сөз бір ғана мағынаны білдіретін болса, онда біздің тіліміздің байлығы қайсы» десе, И.Ф. Калайдович: «Бірде бір тілде бір ғана мағынаны білдіретін синонимдер жоқ». И.И. Давыдов: «Синонимдер аумағын ішкі және рухани дүниеміздегі сөздер деп қарастыруымызға болады. Бұлар бір-бірінен айнымайтын бауырлар секілді. Алайда қанша ұқсас болса да бір-бірінен айырмашылығы болады» деп тілге тиек етеді. Осы құнды пікірлерді барлық тілдердегі синоним атаулыларға жалпылама арнаулы қағида ретінде қолдана беруімізге болады. Бұлар айтылған дәуірі басқа болғанымен, бағалы мазмұнын әлі күнге жоймаған құнды сөздер. Белгілі бір ұғымды білдіретін бірнеше сөз тілде неліктен қатарымен өмір сүре береді дегенге де бұл дәлелдемелер нақтылы жауап болып табылады. Синономия мәселесі әрбір халықтың өзіндігін көрсететін нағыз ұлт-

тық сипатта болғандықтан, мұның мөлшері бір тілде көп, екінші бір тілде өте шағын болып келуі, әбден ақылға қонарлық. Осы тұрғыдан алып қарағанда, хинди тіліндегі синонимдердің байлығы қандай дәрежеде дамыған деген сұрақ туады. Хинди синонимдері туралы айтылып жүрген аудармашылар мен зерттеушілердің пікірлерін де келтіре кеткен артық болмас еді. Мәселен, Раджшварһарсарһ Чатурвадһи: «Синонимдер айтылуы әр түрлі, мағыналары бірдей сөздер», – дейді [1, 268]. Ал Анирудһ Райдың айтуы бойынша «Синоним сөздердің мағыналары өте ұқсас келеді» деп өз пікірін жалғастыра түседі [2, 63].

Енді бай синонимиканың өзіне тән жалпы заңдылықтарын, өзіндік ұлттық ерекшеліктерінің де әрқайсысын жеке-жеке саралап, ғылыми тұрғыдан баяндап көрейік. Үнді тілінің мамандарының синонимге берген анықтамаларына тоқтала кететін болсақ, Тансукһрам Гупт синоним анықтамасы жайында былай дейді: «Қандай да бір зат, ұғым немесе сезімді бірнеше сөзбен білдіретін, жалпы сол заттың түбі біреу ғана болатын сөз» [3, 52] десе, отандық ғалым Ғ.Ғ. Мусабаев: «Әр түрлі айтылса да, жалпы мағыналас болатын, бірақ сәл ғана басқа ерекшеліктері бар сөздерді синоним деп атады» [4, 68]. Ал

Айтылуы басқа, бірақ мағынасы бірдей сөздер синоним деп аталады дегенде, ең алдымен, сөздің мағыналық жағы көңіл аудартады. Сөздерді мағыналық жағынан топтастырып қарастырамыз. Бұл анықтама көбінесе мағыналық синонимдер деп аталатын түріне дәл келеді [5, 91].

Айырмашылығы онша көп сезіле бермейтін, мағына жағына жақын тұрған сөздер синонимдер деп аталады дегенде, сөздерді стильдік тұрғыдан, қолдану ерекшелігіне қарай жіктегендік болып табылады. Яғни бұл стильдік синонимдерге берілген анықтамаға ұқсайды.

Белгілі бір ұғымды немесе белгілі бір затты білдіретін сөздерді синонимдер дейміз дегенде сөздерді мағыналық немесе стильдік сипаттарына қарай жіктеу емес, сөз бен ұғымның арақатынасынан, объективтік дүние мен сөздің байланысы, солардың өзара қарым-қатынасынан келіп топтастыру болып шығады. Бұл анықтамалар бірін-бірі жоққа шығармайды, қайта семантика, стилистика, логика ғылымдарының арасында өзара тығыз байланыстылық барлығын айқындап аша түседі. Көптеген синоним сөздер таза семантикалық, таза логикалық болып келуімен қатар, кейде олар әрі семантикалық, әрі

К.Аханов синонимге екі түрлі анықтама берді: «Синонимдер деп тұлғасы да, дыбысталуы да әр түрлі, бірақ мағыналары бір-біріне жуық, өзара мәндес сөзде». Екіншісі анықтама бойынша: «мағына жағынан бір-біріне жақын, өзара мәндес сөздер синонимдер деп аталады» десе, Ә.Болғанбаев: «Синонимдер әр түрлі айтылғанымен көбінесе жақын болып келетін, бірақ әрқайсысының өздеріне тән не мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар сөздер», – дейді.

Егер сөздердің білдіретін мағыналары ұғымдармен бірдей болып келсе, сонда сөздердің ұқсас жағы мен ұқсас емес жақтары қалай ажыратылмақ? деген сұрақ туындайды. Синонимдер белгілі бір ұғымды сөздер деген анықтама мен белгілі бір заттың өзін көрсететін сөздер деген анықтаманың арасында да қайшылықтар бар. Бұларды бірінің орнына бірін балама етіп қабылдауға болмайды. А.А. Реформатский ұғым мен зат бір емес, белгілі бір затты бірнеше атаумен атауға болады, бірақ сол атаулардың барлығы бірдей бір ғана ұғымды білдіре бермейтіндігін дәлелдеп берген. Сол кестені келтіріп көрейік: Мұндағы А сөз, Ә ұғым, ал Б бір ғана заттың өзі.

стильдік, әрі логикалық болып күрделеніп келетіндігін де дәлелдейді.

Кез-келген тілдің өзіне тән қасиеті, ерекшелігі, тілдік айырым белгілері болады. Солардың бірі тілдерде кездесетін синонимдік айырым белгілер топтамасы. Сырт формасы мен ішкі мағыналық жағынан салыстырып қарағанда синоним омонимге қарама-қарсы тұрған лексика-семантикалық тілдік құбылыстар. Омонимдік құбылыс бір сөздің әр түрлі ұғымды білдіруі ғана емес, біркелкі дыбысталып айтылатын ұғымы басқа бірнеше сөздер тобын көрсетеді. Синонимдер, керісінше, әр түрлі дыбысталып айтылатын сөздер тобы бір ғана ұғымды білдіреді. Яғни, омоним сөздердің сыртқы формасы бірдей, бірақ білдіретін ұғымы әр түрлі, ал синонимдердің сыртқы формасы әр түрлі болғанымен, білдіретін ұғымы бірдей.

Кез келген тілдегі синонимдерді мынадай белгілеріне қарап ажыратуға болады:

1. Сөздердің сырт формасында аз да болса, тұлғалық жағынан өзгешелігі болуы керек.
2. Сөздер бір ғана ұғымды білдіруі керек.
3. Синоним болып жұмсалатын сөздер бір ғана сөз табынан болуы керек.

Бұл үш белгі сөздерді синоним деп танудағы басты ерекшеліктер болып табылады әрі сөздердің синоним болып танылуында бұдан басқа екі түрлі қосымша белгі бар. Біріншіден, бір сөз табынан болған синонимдердің бірыңғай грамматикалық тұлғада болуы; Екіншіден, бір синонимдік қатарға енген сөздер сөйлем ішінде алмасып келгенде, бір ғана қызмет атқарып, бір ғана сөйлем мүшесі бола алуы.

Кез-келген тіл сияқты хинди тіліндегі синонимдерде негізгі шартты белгілері бар. Себебі синонимдік қарым-қатынасқа еніп, бір қатарға топтасқан сөздердің сыртқы тұлғасы бір-біріне ұқсаспай да, ұқсасып та кездеседі. Мысалы:

अक्ल, सलह
मुफत, खाली
नर, मनुष्य, पुरुष, मनुज
प्रणाम, नम, वंदन, नमस्कार
साथी, सहायक, सहचर
शयद, मुमकिन

Белгілі бір түбірге әр түрлі қосымшалар жалғанып, бірнеше түбірлес туынды сөздер жасалады дамығана жағынан мәндес болып, бір синонимдік қатарда қолданыла береді. Осындай сөздер зат есім мен етістіктен болған синонимдерде көбірек кездеседі.

Зат есімнен болған синонимдер синонимдік қалыптасқан өзінің атау тұлғаларының бірінде бірыңғай формада тұрса, етістік синонимдер бірыңғай тұйық етістік ормасында немесе біркелкі екінші жақ, бұйрық райда алынуы қажет. Сондай-ақ, хинди тіліндегі синонимдер кірме сөздерден, сөз таптарымен арқауланып, топтасып жатады. Сөз таптарының ішінде зат есім және етістіктен болған синонимдер хинди тілінің қорында көп әрі жиі кездесіп отырады. Мысалы:

Зат есімнен болған синонимдер: पार्क, बाग, उद्यान, चरागाह, चरी, मैदान, फसल, उपज, खेत घास, तृण.

Етістіктен болған синонимдер प्रदर्शन करना, जलूस करना, भाषण करना, रिपोर्ट करना, मदद देना, सहायह देना, शादी करना, विवाह करना, पिग्रहण करना, प्रकाश करना, उजाला करना, प्रबा करना, कृपा करना, अनुकम्मा करना, दया करना.

Сөз бен сөздің арасындағы мағыналық байланыс алыс-қашықта да болады. Сондай-ақ бұлар кез-келген қарым-қатынаста қолданыла береді. Сөз мағынасының бірде жақындап, бірде алшатқпап кетуі ұғымның алыс-жақындығымен тығыз байланысты. Синонимдердің арасында мағына жағынан тепе-тең болып кездесетін толық сәйкестік жоқ. Бұлар стильдік мәні мен мағыналық реңктері арқылы бір-бірінен ажыратылады. Синонимдік қатардың мағыналық негізі сөздерді өзара салыстыруға ғана емес, сонымен бірге даралап ерекшелуге де негіз болады.

Синонимдер сөздердің жалпы мағыналық бірлестігіне қарай топтастырылады. Яғни, олар бір ғана ақиқатты көрсетіп, бір ғана ұғымды ғана білдіретін болғандықтан синоним деп танылады. «Синонимдік қатардың шекарасын анықтауда сөздердің мағыналық негізін ұстанған жөн» [6, 168].

Синонимдер жалпы мағыналық жағынан біртұтас болып қоймай, лексика-грамматикалық жағынан да бірлікте болып келуі қажетті шарттың бірі болып саналады.

Сондықтан синонимдік бір қатарға енетін сөздер бір ғана сөз табынан болады.

Зат есім - चीज़, वस्तु, पदार्थ सूचना, समाचार, जानकारी प्रभाव, असर, इच्छा, मरज़ी

Етістік - अभिलेख करना, रिकार्ड करना, नोट करना, निषेध करना, प्रतिबंध करना, रोक करना, पाबंदी करना, आना, दाखिल होना, प्रवेश करना

Сын есім - सून्दर, ख़ुबसूरत चतुर, पटु कुशल, होशियार

үстеу - प्रचीन, पहला, पुराना

Осындағы келтірілген мәндес сөздер мағыналық жалпы тұтастығымен ғана емес, лексика-грамматикалық бірлестігімен де белгілі синонимдік қатарға топтастрылып отыр. Демек сөздердің синоним болып танылуы жалаң мағынаға ғана қатынсты емес, лексика-грамматикалық үйлесімділігіне де байланысты. Осы тұрғыда В.Н. Цыганова «Синономический ряд» атты еңбегінде, жалпы синонимдер антоним сөздерге ұқсас келеді. Сөздердің қарама-қарсы ұғымы да бір ғана сөз табының шеңберінде болатын құбылыс деп атап көрсетеді.

Синоним сөздердің кез-келген мәтінде бірінің орнына бірі ауыстырылып қолданыла беруі шартты айырым-белгілерге міндетті заң болып енбейді. Синонимдер бір ғана ұғымды білдіріп, бір ғана сөз табынан болғандықтан тек бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Сондықтан сөйлемде синонимдердің бір сыңары қандай қызметте болса, оның орнына келген төлеу сөз де сол қызметті орындауға тиісті. Бір сөз табынан болған синонимдер синонимдік қатарға топтастырылғанда белгілі бір грамматикалық тұлғада тұруы қосымша айырым белгілерге жатады.

Жоғарыда келтірілген синонимдердің әрқайсысы әр түрлі сөз табына сәйкес қалыптасқан тұлғаларында кездеседі. Негізгі синонимдер түбір күйінде келген болса, туындылары әр сөз табының сан алуан жұрнақтары арқылы түрленіп, мағына жағынан жаңарып, сол түбір күйінде келген синонимдердің бойында бар қасиеттерімен үндесіп тұр.

Тілдің әркелкі заңдылығымен өзгерген сөздердің басым көпшілігі белгілі сөз табының бір

ғана грамматикалық тұлғасында келіп, синонимдік қарым-қатынаста жұмсалған.

Олай болса, бір сөз табынан болған синонимдер таза семантикалық белгілермен ғана емес, грамматикалық формаларымен де ыңғайласып тұруы қажетті қосымша белгілері болып табылады.

1. Раджешварпрасар Ч. Hindi vaikran. – Агра, 2000.
2. Анирудһ Р. Hindi viakran aur rachna. – Delhi, 1996
3. Тансукһрам Г. Hindi viakran. – Delhi, 1994

4. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – А, 1962

5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М, 1967.

6. Цыганова В.Н. Синонимический ряд. М, 1964

В статье рассматриваются определение, способы образования и отличительные черты синонимов в языке хинди.

The article deals with the definition, methods of education and the distinctive features of synonyms in Hindi language.

Г.К. Құдайбергенова

РУМИ МАСНАВИИНДЕГІ АДАМНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ ІЛІМІ

Әлемге Моулави, Моулана, Джалаладдин Руми аттарымен танымал иран ақынының атақты «Маснави-йе Маанаби» шығармасы осыдан 700 жыл бұрын жазылғанымен оның қыр-сырын зерттеу әлі де жалғасып келеді. Маснавида жазылған исламдық-ирандық философиясындағы таным-тағылымдар жеке-жеке тақырыптарға бөлініп, зерттелуде. Иран жоғары оқу орындарында «Маснави» өз алдына жеке пән ретінде оқытылады. Тіпті оның 8-12 жол өлең жолдары екі, үш сабақ көлемінде талқыланады. Сонда бұл ақынның ерекшелігі неде? Енді соған тоқталайық.

Джалаладдин Руми Балх қаласында дүниеге келген. Балх - қазіргі Ауғанстан жерінде орналасқан. XII ғасырда Шыңғысхан әскерлері Хоросан, Ауғанстан жерлеріне кірген кезде, Джалаладдин әкесімен еріп, Меккеге сапар шегеді. Мұсылмандық парызын орындағаннан соң Түркия жеріне қоныстанады. Моулави ілім-білім іздеп Дамаск, Халаб қалаларына келеді. Сол жердегі атақты ғұламалармен, философтармен, ақындармен, сопылармен танысып, жақын араласады. Философия, Ислам, Құран ілімдерін меңгереді. Сопылардың жиындарына барып, машайықтардың шәкірттеріне айтқан нақыл сөздерін тыңдайды. Білімін жетілдіргеннен соң Коньяға (Түркия) қайтып келіп, мешітте ислам заңдары бойынша дәріс беруімен қатар, діни тақырыптар жайында өлеңдер жаза бастайды.

Бірақ Шам жерінде сопылардың өмірлері мен олардың кемелдену жолында жасаған істері Моулавиге қатты әсер етеді. Осы кезге дейін шарифат ілімдерін меңгерген Моулави енде тариғат, яғни сопылық ілімге, ирфандық философияға бет бұрады. Сопылық ілім ережесі бойынша осы ілімнің әр сатысында тұрақтап, оның қыр-сырын меңгеріп, ең жоғарғы сатыға көтерілгенше шәкірт атану керек. Моулави осы жолға түсуіне Аттар мен Санаи еңбектері әсер

еткендігін де айта келе, олардан дәріс алмаса да, екеуін де өз ұстазы деп санайды. Моулавидің мына өлеңі соған дәлел:

هفت شهر عشق را عطار گشت

ما هنوز اندر خم یک کوچه ایم

عطار روح بود و ستایی دو چشم او

ما از پی سنایی و عطار آمدیم

هفت شهر عشق немесе «ғашықтықтың жеті

қаласы» дегеніміз – ирфандық-сопылық ілімде Хақ тағалаға, Ақиқатқа, Шындыққа жету үшін немесе «Кемелденген адам» болу үшін жеті сатыдан өту шарт. Ол сатылар: тәубәға келу, Құдайдан қорқу, нәпсіні тию, пақырлық, сабырлық, тәуекел ету және разы болу. Одан басқа Хақ тағаланы жүрегімен, бүкіл болмысымен сезінетін он сезім бар. Олар: бақылау (қадағалау), жақындық, махаббат, қорқу, үміт, ынтықтық (құмарлық), құштарлық, жұбану (жайлану), көру (жүрегімен), шындық.

Моулави Аттар мен Санаиді осы аталған сатылардың бәрінен өтіп, ең жоғарғы сатысына жеткен кезде, өзінің бірінші сатының соңына енді жеткендігін, Аттар мен Санаи осы сатылардан өтуіме жол сілтеуші және өзі олардың ізінен жүрушімін деп жырлайды.

Дей тұрғанмен, ирандық моулавитанушы ғалымдардың айтуы бойынша Моулави ирфандық философияны меңгеруіне, Аллаһқа деген махаббатын бүкіл болмысымен сезінуіне Шамс Табриздің әсері басқа сопы-машайықтардан қарағанда ерекше болған. Моулананың өзі де ирфандық жолындағы кемелдену кезеңі Шамс Табризбен кездесуінен бастау алатындығын айтады, оны пір тұтып, аса қатты қадірлейді. Ол жайында былай деп жырлайды:

شمس دین روح روان است و شمس دین آرام جان

شمس دین چشم و چراغ و شمس دین محبوب یار

شمس دین چنگ و ریاب و شمس دین نقل و شراب

شمس دین شمع و شهاب و شمس دین حمروخمار

Моулави Шамс есімін әр өлең жолында екі рет қайталау арқылы оған деген өзінің ықыласын, ілтипатын, онымен кездестірген тағдырына риза екендігін білдіргісі келеді. Осы кезге дейін бір құпияның сырын, жауабын таба алмаған Моулави, сол жауаптарды Шамстан тапқандығын, оның біліміне шөлдегендігін, сағынышын ашық жазады. Оның есімін қайта-қайта қайталаудан Моулави ләззат алатындай.

Шамс пен Моулавидің кездесуі ирфандық әдебиетте «Марджа-ал-Бахрейн», яғни «Екі теңіздің кездесуі» деген атпен белгілі. Шындығында, бұл екеуі де ирфандық дарияда еркін жүзіп, тереңіне үңіліп, оның түбінде жатқан інжу-маржандар мен құпия-сырларын өлең жырлары арқылы сыртқа шығарған.

Біз мақаламыздың басында қазіргі кезде Моулави шығармаларын түрлі тақырыптарға бөліп зерттеп жатқандығын айтып өттік. Енді Маснавидегі «Өзін-өзі тану» тақырыбында жазылған бірнеше өлеңін қарастырайық.

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) «Әр кім өзін-өзі таныған кезде, өз Жаратушысын таныған болып есептеледі» деген хадисі бар. Дінтанушы ғалымдар осы хадистің мағынасын жан-жақты түсіндіріп өткен және осы жайында көптеген түсіндірме кітаптар да жазылды. Моулави да Маснавиінде осы хадис жайында былай дейді:

بهر آن پیغمبر این را شرح ساخت
هر که خود بشناخت، یزدان را شناخت

Моулавидің ойынша, адамның өзін-өзі тану ілімінен асыл ілім жоқ. Адам өзін тануы үшін рухани сапаны аттыру керек екендігін, ізгілікке кедергі болатын ішкі дүниедегі нашар белгілерді жоюдың жолдарын да ақын поэтикалық өрнекпен көркемдеген. Сондай-ақ Моулави адамның бойында жасырын жатқан асыл-қасиеттер көп екендігін, тек соны дамытып, күрмеуін шешкен кезде ғана шын бақытқа жетуге болатынын айтады. «Өз бойындағы жақсы қасиеттерді тұншықтырып, жаман қасиеттерге жол беретін де адамның өзі, оның менмендігі», - дейді ақын.

صد هزاران فصل داند از علوم
جان خود را می نداند آن ظلوم
داند او خاصیت هر جوهری
در بیان جوهر خود چون خری
که همی دانم یجوز و لایجوز
خود ندانی تو یجوزی یا عجز
این روا، و آن ناروا دانی، ولیک
تو روا یا ناروایی بین تو نیک
قیمت هر کاله می دانی که چیست
قیمت خود را ندانی، احمقی ست
سعد ها و نحس ها دانسته یی
ننگری تو سعدی یا نا شسته یی

Моулави өз болмысынан еш хабары жоқ, бірақ басқа да көптеген ғылымды меңгерген адамды зұлымға теңейді. Бұл жерде ақын ғы-

лымды игеруге шектеу қойып отырған жоқ. Керісінше адам шамасы келгенше ғылымның көптеген саласын меңгере отырып, өз болмысын тану ілімін де игерген жөн деп санайды. Моулави өз бойындағы жағымды қасиеттердің бағасын білмейтін адамды ақымақ деп санайды.

Адамның өзін-өзі тәрбиелеу мәселесі Абай шығармаларында да бірінші кезекте тұрады. Алланы сүю, рухани дамуға қол жеткізу мәселелерін де Шәкәрім ақын былайша жырлайды:

Айнымайтын ақ жүрек пен
Таза ақылды адамның,
Таппасы жоқ бұл өмірде.
Осынымды ұқ, балам!

Ұлы Абай адам имандылық, адамгершілік, ақылмен ойлау, сабырлық, ізгілікке ден қою қасиеттерін жетілдіруді дұрыс санайды. Абай да, Шәкәрім де адам бойындағы жағымсыз мінездерді жоюдың жолы ретінде білімді, ақылды, еңбекті бірінші кезекке қояды. Көрсен қызарлық, арамдық, залымдық, өтірік, өсек, надандық – адамның ізгі қасиетін тежейтін залалды іс. Бұл тек қана жекенің іс-әрекеті ғана емес, халық бойынан аулақ, сылып тастайтын зиянкес екендігін баса айтады. Ендеше, осылардан арылтатын құралдың бірі – Абайдың рухани дүниесі, Абайдың ізгілік жолымен жүріп, тағлымын тану дейді Шәкәрім.

Моулави адамның өзін-өзі тануы басқаларды да танудың бір жолы деп есептейді, яғни алдымен өзіңді толық танығаннан соң басқаларды да тани аласың және керісінше басқаларды тани арқылы өзіңді танысың. Яғни, басқалардың бойындағы жағымсыз мінездерін көру арқылы өз бойындағы жаман қылықтардан арылудың жолы немесе басқалардың жақсы мінездерін көру арқылы өзіңді түзеу. Моулави осы ойын жырмен былай жеткізеді:

چون خلیل آمد خیال یار من
صورتش بت، معنی او بت شکن
شکر یزدان را که چون او شد پدید
در خیالش جان، خیال خود بدید
خاک درگاهت دلم را می فریفت
خاک بر وی کوز خاکت می شکفت
گفتم: ار خوبم، پذیرم این از او
ورنه، خود خندید بر من زشت رو
چاره آن باشد که خود را بنگرم
ورنه او خندد مرا: من کی خرم؟
او جمیل است و محب للجمال
کی جوان نو گزیند پیر زال؟

Сондай-ақ Моулави өз бойындағы жағымсыз, жаман қылықтарын, мінін, кемшілігін біреуден көретін немесе мың құбылатын, тұрақсыз, екіжүзді адам өз кемшілігін көрмей, басқаларды сынап, оларға кінә тағып, секем алатын кейбір адамдар жайында былай деп жазса:

گر نداری از نفاق و بد امان
از چه داری بر برادر ظن، همان؟
بد گمان باشد، همیشه زشت کار
نامه خود را خواند اندر حق یار

Ал, бойындағы мінің, кемшілігін тағдырдан көретіндер адамдар жайында былай деп түйіндейді:

جرم خود را بر کسی دیگر منه
هوش و گوش خود بدین پاداش، ده
جرم بر خود نه، که تو خود کاشتی
با جزا و عدل حق کن آشتی
رنج را باشد سبب بر کردنی
بد ز فعل خود شناس از بخت، نی
آن نظر در بخت، چشم احول کند
کلب را کهدانی و کاهل کند
متهم کن نفس خود را ای فتی
متهم کم کن جزای عدل را

Моулави мұрасының құндылығы – оның күрделілігінде. Ақын поэзиясы терең философиялық және әлеуметтік мазмұнға ие. Ол ислам ілімін, философиясын терең меңгеріп, оны шығармашылығына толықтай пайдаланған. Моула на рухани жетілудегі жүріп өткен жолын, одан алған әсерін поэзия тілімен тамаша өрнектей білген және «кемелденген, толық адам» бейнесін «Маснавиінде» айқындап берді.

Моулави Балх (Ауғанстан) қаласында дүниеге келіп, Түркияның Конья қаласында дүниеден озды. Ол барлық шығармасын парсы тілінде жазса да, түрік бауырларымыз Моулавиді өз ақындары деп санайды. Осыған байланысты кейде иран әдебиетші ғалымдары мен түрік әдебиетші ғалымдарының арасында тартыстар туындап жатады. 2011 жылы Тегеран университетінде Моулавиге байланысты өткен халықара-

лық ғылыми конференцияда түрік ғалымы мен иран ғалымы және университет ұстазының арасында болған қызу тартыстың куәсі болдым. Ирандық ғалым Моулананың түрік тілінде жазылған бірде-бір өлеңі жоқ екендігін алға тартса, түрік ғалымы сол кезде парсы тілі әдеби тіл болып саналғандықтан Моулави де өз шығармасын сол тілде жазғандығын дәлелдеп жатты. Бұл жерде иран ғалымымен де, түрік ғалымымен де шартты түрде келісуге болады. Дегенмен Моулавиді иран, ауған, түрік ақыны деп бөлмей, осы аталған елдерге, ислам әлеміне ортақ ақын деп айтуға әбден болады.

1. کریم زمانی. میناگر عشق: شرح موضوع مثنوی معنوی مولانا. تهران، 1389
2. دکتر سید ضیاءالدین سجادی. مقدمه ای بر مباحث عرفان و تصوف. تهران، 1388
3. علی بن عثمان جلابی هجویری. کشف المحجوب: مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمود عابدی. چاپ پنجم، تهران، 1389
4. Құдайбердіұлы Ш. Иманым. Алматы, 2000.
5. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, кара сөздер. Құраст. М.Жармұхамедов, С. Дәуітов, [А.Құдайбердиев]. Алматы, Жазушы, 1988.

В статье рассматриваются поэтические особенности иранского поэта Моулави и его глубокие размышления о человеке и бытие. Проблемы религии и Бога занимают особое место в творчестве поэта. Решение многих нравственных проблем Моулави связывает с любовью к Богу, Создателю.

The article deals with the poetic features of the Iranian poet, Moulavi, and his deep thoughts about a human being and a life. In his works the poet focuses on religion and God aspects. Moulavi sees the solutions of many moral issues in the the love of God, the Creator.

К.Р. Мусаева

НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ ГЛАГОЛА В ЕГИПЕТСКОМ ДИАЛЕКТЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА

Самый распространенный, употребляемый, понятный и более исследуемый из всех арабских диалектов Египетский диалект является частью арабского макроязыка семитских языков. Встречается, как в разговорной речи, так и в письменной литературе - романах, драматических пьесах, поэмах, комедиях, а также в народной литературе, рекламах, некоторых газетах и во многих популярных песнях.

А если рассмотреть степень понимания и распространения египетского диалекта в арабском мире, то его хорошо понимают, употребляют представители всех арабских стран. Причиной этому является большая известность египетских средств массовой информации, таких газет и журналов, как "аль-Ахрам", "аль-Ахбар",

"аль-Джумхурийя", "Ахбар аль-Йаум", "Ахир Саа", "Руз аль-Йусиф", музыки таких корифеев, как Ум Гюлсум по прозвищу "Каукаб аш-Шарг" ("Звезда востока"), Абдул Ваххаб, Абдулсалим Хафиз, получившего прозвище "Черный соловей", Фарид Атраш, песен таких современных певцов, как Амр Диаб, Мухаммед Мунир, Саид Дервиш, Шадиа, национальной кинематографии и литературы - произведений таких поэтов и писателей, как Наджиб Махфуз, Тауфик аль-Хаким, Махмуд Теймур, Хафиз Ибрахим, Ихсан Абдуль Куддус.

Иногда Египет именуют "Голливуд"-ом арабского мира. Еще одна причина, такого распространения и понимания египетского диалекта - высокий уровень развития туристического

сектора в Египте. Каждый год в разные города Египта приезжают миллионы туристов.

Вообще, в арабских диалектах существуют общие, то есть характерные для всех арабских диалектов, одинаково проявляющиеся во всех диалектах, изменения литературного арабского языка, и особые изменения, характерные только для одного диалекта, отличающие его и от литературного языка и от других диалектов. В грамматике Египетского диалекта нет ни одной области, где бы в той или иной степени ни произошли изменения по отношению к литературному языку.

Современный арабский литературный язык располагает развитой системой простых и сложных временных форм. В литературном арабском языке имеются три простые и четыре сложные временные формы. К простым временным формам относится прошедшее время, настоящее – будущее время, будущее время, к сложным временным формам относится прошедшее длительное время, давнопрошедшее время, время будущего в прошедшем, будущее предварительное время [9, 53-55; 6, 131; 7;77].

Но в египетском диалекте временные формы заметно отличаются от временных форм литературного арабского языка. Разумеется, имеются в виду не отличия морфологического или фонетического характера, которые отражают специфику исторического развития разговорного языка населения Египта. Речь идет в первую очередь о количественных и качественных особенностях форм выражения времени в этом диалекте. В отличие от арабского языка в египетском диалекте мы наблюдаем четыре простые и три сложные временные формы [8, 121]. Простые временные формы - это прошедшее время, настоящее - будущее время, настоящее время, будущее время, а к сложным временным формам относится прошедшее длительное время, давнопрошедшее время, время будущего в прошедшем. Ввиду своеобразия устной речи, требующей относительной краткости, лаконичности и простоты высказывания и понимания, в Египетском диалекте предпочтение отдается простым глагольным формам. Поэтому сложных временных форм глагола в Египетском диалекте, гораздо меньше, чем в литературном арабском языке, и эти формы употребляются мало и встречаются, намного реже.

В диалекте есть глаголы с такими значениями, которых нет в литературном языке. Но в любом случае, являясь глаголами литературного арабского языка, они аналогичным образом изменяются по виду и значениям благодаря десяти глагольным формам – породам, которые образуются от трех согласных корня посред-

ством добавления определенных согласных букв и огласовок. От всех пород глаголов образуются отглагольные имена – имя действия («масдар») и причастия. Отличия диалектальных и литературных форм носит преимущественно фонетический характер [2, 33].

В египетском диалекте употребляется форма настоящего времени, типичная и для многих других арабских диалектов, но чуждая современному арабскому языку [1, 26; 8, 124]. Чтобы показать что действие происходит в момент разговора в египетском диалекте в начало глагола добавляют преформатив ٻ [би- (б-)]. Кроме первого лица единственного числа в других лицах этот преформатив имеет гласный [и]. Например:

باكتب [бактиб] - пишу; بكتتب [б(и)ктиб] - пишешь (м.р.); بكتتبي [б(и)ктиби] - пишешь (ж.р.); بيكتب [бийктиб] - пишет (м.р.); بكتتب [б(и)ктиб] - пишет (ж.р.); بكتتب [б(и)ктиб] - пишем; بكتتبو [б(и)ктибу] - пишете; بيكتبو [бийктибу] - пишут.

Рассмотрим также глагол فهم [фахима], второй коренной гласный которого [и]:

بافهم [бафхам] - понимаю; بفهم [б(и)тифхам] - понимаешь (м.р.); بفهمي [б(и)тифхами] - понимаешь (ж.р.); بفهم [бийфхам] - понимает (м.р.); بفهم [б(и)тифхам] - понимает (ж.р.); بفهم [бинифхам] - понимаем; بفهمو [б(и)тифхаму] - понимаете; بفهمو [бийфхаму] - понимаете.

Из этих примеров мы видим, что в настоящем времени в I лице хамза глагола превращается в соединительную хамзу.

Различные ученые подчеркивали своеобразие этой формы и старались объяснить происхождение преформатива ٻ [би- (б-)]. И конечно же, в египетском диалекте буква ب, прибавленная в начало глагола не является предлогом ٻ. Потому что предлоги не ставятся в начале глагола.

Еще в ассирийском и ивритском языках в начало слова добавляли букву ب, которая, как отмечают, сокращена от слова بيت [бейт]- дом. Например: بزمار (то есть بيت زمار) - дом музыканта [15, 53].

А в некоторых источниках указывают, что эта буква ب осталась от коптского языка, в этом языке к началу глагола также прибавляли эту букву [16].

Граберг де Гемсо, а вслед за ним и Уильмор, считали, что преформатив ٻ [би- (б-)] заимствован арабскими диалектами из персидского языка, в котором этот преформатив имеется в наличии в аористе [8, 124]. В некоторых языках, являясь одной из прошедших форм глагола, обозначает кратность действия, его законченность. Кроме того, персы добавляют букву ب в начало

слов с понятием *نو*: *يا سب*, т.е. в арабском языке *نو* - всадник. Возможно, этот *ب* пришел именно из персидского языка. Но, как верно заметил Г.Ш. Шарбатов, эта мысль безосновательна. Он отметил, что в персидском языке преформатив *ب* [би-] сформировался от независимого слова. Впервые он был зафиксирован в памятниках, относящихся к началу эпохи новоперсидского языка (IX в. н.э.). В арабских же диалектах преформатив *ب* [би- (б-)] был впервые обнаружен профессором Марголиусом в рукописях XI века [8, 124].

А также, учитывая историко-экономические условия Аравии, ее замкнутость и относительно непрочные связи с другими странами невозможно говорить о влиянии персидского языка. Наше мнение о неперсидском происхождении этого преформатива косвенно подтверждается также и тем, что он отсутствует и в иракском диалекте; ведь в обратном случае он должен был существовать именно в разговорном языке Ирака, соприкасающемся с персидским языком и позаимствовавшим из него множество элементов.

Преформатив *ب* [би- (б-)] также применяется в йеменском и сирийском диалектах, для выражения существующего настоящего времени [1, 26; 4, 56]. Преформативы настоящего времени употребляются также в Марокко и Алжире (ка-, та-) [9, 54; 5, 104]. Г.В. Церетели отмечает наличие м/ми во всех трех лицах глагола настоящего времени у бухарских арабов [10, 17]. И в бухарском словаре проф. И. Н. Винникова [3, 246] систематически при глаголах представлен этот преформатив в различных его позиционных вариантах, например, мисиллим<салам – приветствовать, мускут<сакат – молчать и др. Этот факт свидетельствует об архаичности данной формы. Несомненно, что разговорная речь арабов характеризовалась наличием преформатива би-/ми- до их расселения. Для иракского диалекта, напротив, употребление таких преформативов не типично.

А доктор Шавки Дайф выдвигает две теории относительно этой задачи: по первой теории этот преформатив - сокращенное от слова *بدي* [быдди:] - хочу (основа слова *بودي* [бывидди:] - по моему хотению). А по второй теории эта буква *ب* аналогична букве *ب*, которая используется в литературном арабском языке, в шести положениях в смысле настояния, согласия [15, 29]. Вот эти шесть положений:

- 1) в таких словах как *بحسبك* – из-за тебя, согласно тебе, основываясь на тебя;
- 2) с подлежащим: *وكفى بالله نصيرا* - Как друга и помощника достаточно Аллаха;
- 3) с дополнением: *وهزي اليك بجذع النخلة* - Тряси на себя (сухое) дерево фиников;

4) со сказуемым: *وما الله بغافل عما تعملون* - Аллаху не безызвестны ваши действия;

5) со словом *نفس* – сердце, конец, свой, тот самый: *جاء خالد بنفسه* – Халид пришел сам.

6) со словом *عين* – глаз, свой, тот самый: *اقبل خالد بعينه* – Халид пришел сам.

Мы считаем, что лишь две из вышеназванных теорий, связанных с преформативом *ب* больше других соответствуют истине: этот преформатив сокращенное от слова *بدي* [быдди:] - хочу, который используется в этом диалекте или он остался от коптского языка.

В египетском диалекте применяется как форма настоящего-будущего времени, так и форма настоящего времени. Но эти формы существенно отличаются друг от друга по оттенкам выраженных ими временных значений, условиям их применения. Кроме того своеобразие преформатива *ب* [би- (б-)] также в том что в отличие от временной формы настоящее-будущее он не применяется для выражения желания, условия, не выражает значение будущего времени и т.д.. Исходя из временных смысловых оттенков этой формы, мы называем его формой настоящего времени. В целом, в Египетском диалекте форма с преформативом *ب* вытесняет безпреформативную форму и в значении действительного, реального настоящего времени форма с преформативом *ب* выражается значительно чаще, чем форма настоящего- будущего времени.

Как пример неправильных глаголов с начальной хамзой, проспрягаем в настоящем времени глагол *اكل* [’акала] - кушать, первый коренной согласный которого хамза:

باكل [ба:кул] - кушаю; *بتاكل* [бита:кул] – кушаешь (м.р.); *بتكلي* [битакли] - кушаешь (ж.р.); *بياكل* [бийа:кул] - кушает (м.р.); *بتاكل* [бита:кул] - кушает (ж.р.); *بيناكل* [бина:кул] - кушаем; *بتكلو* [битаклу] - кушаете; *بيكلوا* [бийаклу]- кушают.

Рассмотрим спряжение глагола *حب* [хабба]- любить, как пример формы настоящего времени глаголов мудааф:

باحب [бахибб] - люблю; *بتحب* [битхибб] - любишь (м.р.); *بتحبي* [битхибби] - любишь (ж.р.); *بيحب* [бийхибб] - любит (м.р.); *بتحب* [битхибб] - любит (ж.р.); *بناحب* [бинхибб] - любим; *بتحبو* [бтыхиббу] - любите; *بيحبو* [бийхиббу] - любят.

Примером спряжения вдвойне неправильных глаголов хотим показать спряжение глагола *ودي* [вадда] приносить:

باودي [бавадди]- несу; *بتودي* [бтывадди] - несешь (м.р.); *بتودي* [бтывадди] - несешь (ж.р.); *بيودي* [бийвадди] - несет (м.р.); *بتودي* [бтывадди] – несет (ж.р.); *بنودي* [бнывадди] - несем; *بتودو* [бтывадду] - несете; *بيودو* [бийвадду]- несут.

Отрицательное от этой формы создается добавлением в начало глагола отрицательной час-

тицы ما [ма], а в конец буквы ش [-ш], или же прибавлением в начало глагола частицы مش [муш]. Например: لا يتكلم [ла ятакальламу]- не разговаривает - ما بيتكلمش [ма бийиткальшимш], لا أقول [ла 'агу:лу] - не говорю - مش باقول [муш ба'ул] (в египетском диалекте форма обращения - слушай что говорю - باقول لك ايه [ба'уллак э:] - широко распространена), لا يعرف [ла я'рифу]- не знает - ما بيعرفش [мя бйы'рафш] и т.д.

Как мы отметили выше, для того, чтобы показать, что дело и действие происходят в момент разговора, в египетском диалекте широко используется اسم فاعل - причастие настоящего времени. Например: هي جانية [хийя джа:'ия] - она идет (ж.р.) - هي جاية [хийяа гайяа], أريد الشاي [ури:ду-ш-шай] - я хочу чаю - أنا عايز (أو عاوز) [ана 'а:из (или 'а:виз)] шай и т.д.

А отрицательная форма причастия настоящего времени создается прибавлением частицы مش [муш]. Например: ليس عارفا [лейса 'а:рифан] - Он (м.р.) не знает - هو مش عارف [хувва муш 'а:риф], لسنا فاهمين [ласна фа:хими:на] - Мы не понимаем - إحنا مش فهمين [ихна муш фахми:н] и т.д.

Как заметил Т.Ф. Митчел, в египетском диалекте отрицательная форма причастия также создается прибавлением в начало личного местоимения, предшествующего причастию, частицы отрицания ما [ма:], а в конец буквы ش [-ш]. При этом к причастию не добавляется частица отрицания или концовка [12, 44]. Например:

مانتيش جاية معنا؟

[мянти:ш гайя (или [га:йя]) м'а:на?]- Ты (ж.р.) не идешь с нами?

مانش جاي النهاردا بعد الظهر.

[маниш гайй (или [га:й]) 'иннахарда ба'д-ид-дохр]

Я не приду сегодня в полдень.

А спрягаются "отрицательные личные местоимения" так:

I лицо ед.ч.: مانيش [мани:ш]; II лицо ед.ч.: مانتاش [манта:ш] (м.р.), مانتيش [мантии:ш] (ж.р.); III лицо ед.ч.: ماهواش [махувва:ш] (м.р.), ماهياش [махийя:ш] (ж.р.); I лицо мн.ч.: ماحناش [махна:ш]; II лицо мн.ч.: مانتوش [манту:ш]; III лицо мн.ч.: ماهمناش [махумма:ш].

Также встречаются случаи добавления отрицательного причастия ما [ма:] или буквы ش [-ш] к предложениям, которые приняли соединительное местоимение [12, 44]. Например: ماليش [мали:ш] (в редких случаях: ماليش [малийя:ш]) - Это не мое., ما معكش [ма м(а)'акш] - Не с тобой., и т.д. Но это не относится к предлогу ويا [вайя:], с ним используется только частица مش [муш]: будет не ما وياياش [ма вайя:я:ш], а مش وياي [муш вайя:я]- У меня нету., буквально: Он не со мной.

В египетском диалекте форма настоящего

времени выражает реальное настоящее время. Характеризуя события, происходящие в настоящее время, она может выражать нижеуказанные конкретные значения:

а) Выражает настоящее время, ограниченное моментом разговора, действительное, реальное настоящее время. Например:

سنية هانم بتقول لك تشرب قهوة والا شربيات؟

[Синийяа ха:ним бит'ул лак тышраб 'яхва вала: шурба:т]-

Госпожа Синийя спрашивает, ты выпьешь (м.р.) чаю или прохладительного напитка? [14]

بتعمل ايه يا رجل؟

[бити'мал е: я: ра:гил] - Что ты делаешь (м.р.), мужчина? [8].

б) Эта форма в широком плане выражает настоящее время, и показывает периодическое и обязательное настоящее время, и соединяет его с моментом разговора. Например:

انت بتحلق شعرك عند مين؟

[инта битыхла' ша'рак 'инда ми:н] - У кого ты стрижешь (ж.р.) волосы? [13].

كل شيء بيهرب من الموت.

[кулл шē бийихраб ми-л-мо:т] - Все убегают от смерти [11].

انت بتشتغل دي الوقت فين؟

[инта битиштигил дилва'ти фе:н] - Где ты сейчас работаешь? [8].

Эти два значения - основные формы, выражающие настоящее время. Кроме того, они также используется для выражения относительного прошедшего. Например:

لكن العسكري فهم إنه بيقول له تو فرانك.

[ла:кин 'ил'аскари фиким 'инну: бий'ул-лу: ту: франк] - Но солдат понял, что он сказал ему два франка [11].

Эта форма времени при использовании в пословицах, поговорках и афоризмах охватывает все три времена. Например:

الضيف يجيب رزقه معه.

[идди:ф бийиги:б рыз'у: ма'а:х] - Гость привозит пропитание с собой.

1. Аттая М.О. Руководство для изучения разговорного арабского языка (сирийского наречия). Москва, 1923, 260 с.
2. Багиров А. Египетский арабский диалект. Москва, 2008, 560 с.
3. Винников И.Н. Словарь диалекта бухарских арабов// Палестинский сборник, 1962, выпуск 6, с. 124-133
4. Забиров Ф.С. Пособие по йеменскому диалекту арабского языка. Москва, 1967.
5. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. Москва, 1962.
6. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва: Наука, 1969.
7. Мамедалиев В.М. Категории времени, лица и наклоения глагола в современном арабском литературном языке. Баку, 1992.

8. Шарбатов Г.Ш. Выражение времени в современном египетском диалекте// Арабская филология. Сборник статей. Москва, 1968, с. 121-132.
9. Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. Москва, 1961.
10. Церетели Г. В. Арабские диалекты Средней Азии. Тбилиси, 1956.
11. Elder E.E. Egyptian Colloquial Arabic Reader, London 1927.
12. Mitchell T.F. An introduction to Egyptian colloquial Arabic. Oxford: Claredon Press, 1956.
13. إحسان عبد القدوس. أنا حرة. القاهرة، ١٩٩٩، ١٩١ ص.
14. توفيق الحكيم. عودة الروح. المجلد الثاني. القاهرة، ١٩٨٨، ٢١٢ ص.
15. دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى في القواعد والنبيات والحروف والحركات. القاهرة، دار المعارف، ١٩٩٤.
16. www.ahram.org.eg/
17. www.wikipedia.org/wiki/Egypt

А.М. Нурелова, А.М. Рустемова

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЖАПОН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕЛІКТЕУІШ СӨЗДЕР

Адам тіліндегі сөздердің дыбыстық тұлғасы мен олардың мағынасы арасындағы байланыс мәселесі лингвистерді өте ерте заманнан бері қызықтырып келе жатқаны белгілі. Дыбыстық символика құбылысы әлемнің барлық тілдерінде кездеседі және лингвистикалық әмбебап қатарына жатады. Сондықтан да болуы керек осы мәселе көрнекті лингвистер назарында болып келді.

Қазақ және жапон тіл білімдерінде де дыбыс еліктеуіш сөздер лексика-семантикалық, морфологиялық, синтаксистік тұрғысынан, яғни сөз табы ретінде қарастырылған. Осы мақалада қос тілдегі еліктеуіш сөздерді жеке-жеке қарастырылып, ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Еліктеу сөз табына жататын сөздер адамды қоршаған табиғат құбылыстарының және айналадағы заттардың қозғалуынан шыққан дыбыстарға еліктеуден немесе адамның түрлі жағдайға байланысты әрекетіне, қозғалысына қатысты көріністердің, сонымен бірге желдің гуілі, жапырақтың сыбдыры, найзағайдың жарқылдауы, күннің күркіреуі, өзеннің сылдырап ағуы, заттардың құлап түсуі, домалауы, соқтығысуларына еліктеуден пайда болған мән-мағынаны білдіретін ұғым атаулары, сол сөздердің жиыны.

Қазақ тілі адамның көру, есту мүшелері арқылы түйсіну, ұғыну қабілетінен пайда болған мұндай еліктеу сөздерге өте бай. Олар ауызекі тілде де, әдеби тілде де кеңінен қолданылады. Ойды дәл де ықшам, жинақты да көрікті етіп жеткізуде ерекше көркемдік мән үстейтін сөздер. Мысалы: Төрт-бес ат суға түсіп, шомылып, жүндері жылт-жылт етіп, көлшімектің жағасын-

Египет диалектісі араб диалектілерінің ішінде ең көп таралған, көп қолданылатын, ең көп зерттелген семит тілдерінің бір бөлшегі. Ауызекі сөйлеу тілінде, жазба тілде, халық әдебиетінде, жарнамада, көптеген танымал әндер мен газет тілдерінде кездеседі. Автор бұл мақалада араб тілінің египет диалектісіндегі етістіктің осы шағы туралы тоқталған.

There is present tense form of the verb in the Egyptian dialect that is typical for many other Arabic dialects, but strange for the modern Arabic language, this form is formed by adding preformative بـ [bi-; b-] to the present-future tense form. There are different opinions of scientists about the origin of this preformative. The article also deals with present participle.

дағы балғын шалғынды бырт-бырт орады (С. Сейфуллин); Сырт-сырт етіп жас сүйек сынды (М. Әуезов) - деген сөйлемдердегі «жылт-жылт, бырт-бырт, сырт-сырт» еліктеу сөздері айтылған ойды көріктендіріп тұр [1].

Еліктеу сөздер көркем әдебиетте көп кездесетін, айтатын ойды дәл жеткізу жағынан ерекше мәні бар, тілімізге әрдайым әсемдік, ықшамдылық, көріктік сипат беріп тұратын, шығарма тілін бейнелеп, мәнерлеп тұратын сөздер. Мысалы: Жақып шошып кеткендей, қысыңқырап отырған көзін **бажыраң** етіп ашып алды (Ғ.Мұстафин) [2].

Бұл сөздер мақал-мәтелдерде де көп кездеседі. Мұндай жағдайда да олар мақал-мәтелдерге ықшамдылық, жинақтылық сипат беріп, оларды көріктендіріп отырады. Мысалы:

Бала күнде баланың бәрі бала-ақ,
Үлкейген соң балағы **дала-далақ**.

Еліктеуіш сөздер жұмбақтарда да көп кездеседі. Мысалы:

Жылт-жылт еткен,
Жырадан өткен.

Еліктеуіш сөздер, әсіресе күлкі, әжуа, мысқыл, юморға байланысты көп қолданылады. Сондықтан олар сықақ әңгімелерде, фельетондарда көп кездеседі де, ғылыми, саяси әдебиеттерде кездесуі некен саяқ болады. Мысалы: Андасбаевтың айналасына ерген бірен-саран аңқаулар мен жалқаулар да жоқ емес. Аңдығаны қысыр әңгіме, **пыш-пыш, сыбыр-сыбыр, жыбыр-жыбыр...**

- **Қопаң-қопаң** етесің, қойға қашан жетесің?
- деп, Андасбаевты асықтыра түседі. Андасбаев одан сайын қопаңдай түседі дейді [3].

Қазақ тілінде біресе үстеудің, біресе одағайдың ішінде қарастырылып келген еліктеу сөздердің жеке сөз табы болып бөлініп даралануы профессор А. Ысқақовтың есімімен байланысты. Ахмеди Ысқақов қазіргі қазақ тілінде «еліктеу сөздер» өзгеше бір сөздер тобына жататынын баспа беттерінде елуінші жылдардың басында жариялаған мақалаларында-ақ дәлелдеді. Бұған дейін жалпы түркологиядағы сияқты қазақ тіл білімінде де жеке аталмай басқа сөз таптарының ішінде аралас беріліп келген еліктеу сөз, осыдан кейін қазақ тілі грамматикаларына жеке сөз табы ретінде еніп, 60-жылдардан бастап ғалымдардың назарына ілініп маңызды ғылыми тақырыпқа айналды. Еліктеу сөзге арнап Ш. Сарыбаева кітап шығарса, Б. Катембаева ғылыми жұмысының тақырыбы етеді.

Еліктеу сөздің жеке сөз табы болып танылуы: 1) олардың бәріне ортақ дыбысқа, бейнеге еліктеу мағынасының бар. Еліктеу сөздер өздерінің шығуы мен құрылысы жағынан еш сөз табына қосылмайды. Тілдің шығуы туралы пікірлердің бірі – дыбысқа еліктеу теориясы бойынша табиғаттардағы дыбыстарға еліктеуден алғашқы сөздер жасалып, ол сөздер сол заттардың атауларына айналған делінеді. Түрлі тілдерде қарқ-қарқ, мияу-мияу, гу-гу, тарс-тарс тәрізді еліктеуіш сөздер және олардан жасалған қарқылдау, мияулау, гуіл, гуілдеу, тарсыл, тарсылдау тәрізді туынды сөздер жасалған. Бұдан тілдің шығуы еліктеу сөздерге байланысты болған деген пікірдің жаны бар екені көрінеді. Мұндай сөздер тілімізде көп, әрі бұл туралы түрлі теориялар қазақ тіл білімінде айтылып та жүр. Бұған Қ. Хұсайыновтың қазақ тілінде нағыз дыбыс пен бейнеге еліктеу ұғымына байланысты ортақ мағынасы болатыны, ондай сөздер еліктеу сөздер тобына жататыны туралы ғылыми тұжырымы дәлел.

2) оларды түрлендіретін морфологиялық көрсеткішінің жоқ және оларды басқа сөз таптарынан бөліп тұратын айырықша белгі олардың дыбыстық құрамы жағынан өздеріне тән жүйесі бар. Профессор Ш. Сарыбаева қазақ тіліндегі еліктеу сөздер дыбыстық құрамының бес түрін көрсетеді. 1) «Дауыссыз-дауысты» дыбыстардан құралған үлгі-модель. Бұған «ду, гу, зу» сияқты екі дыбыстан тұратын еліктеу сөздерді жатқызады. 2) Дыбыстық құрамының қатары «Дауыссыз-дауысты-дауыссыз» болып үш дыбыстан құралған модельді еліктеулерге «сар, маң, шыр» т.с.с. сөздерді келтіреді.

3) «Дауыссыз-дауысты-дауыссыз-дауыссыз» ретімен құрамы төрт дыбыстан тұратындарына «былқ, сырт, дүрс» сөздерін жатқызады.

4) «Дауыссыз-дауысты-дауыссыз-дауысты-дауыссыз» дыбыстардан тұратын үлгіге «жалаң,

қылаң, сылаң, ырсың, ербең» т.с.с. бес дыбыстан құралған еліктеу сөздерді жатқызады.

5) «Дауыссыз-дауысты-дауыссыз-дауыссыз-дауысты-дауыссыз» үлгісіне негізінен туынды түбір болатын «жалб-аң, қорб-аң, жалт-ың, кірж-ің» т.б. [4].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, қазақ тілінде еліктеуіш сөздер жеке сөз табы ретінде тек XX ғасырда ғана қаралып, зерттелінсе, жапон тілінде көне заманнан бастап еліктеуіш сөздерге ерекше мән берілген. Жапон тіліндегі еліктеуіш сөздердің зерттелуі Эдо дәуірінде өмір сүрген Сузуки ғалымның «雅語音声考» («Көне әдеби тілдегі фонетика») атты еңбегі мен түрлі сөздіктерінен бастау алады десек қателеспеспіз. Сол кездің өзінде еліктеуіш сөздер жеке топ ретінде қарастырылған. Ал, Мейдзи дәуірінде, яғни XVIII ғасырда риторикалық әдістің бір түрі ретінде ұсынылып, содан бері әр түрлі зерттеулер мен ғалымдардың зерттеу объектісі болып келген.

Еліктеуіш сөздерді жапон тілінде екі топқа бөліп қарастырып, олардың әр қайсысына 擬音語 (гионго), 擬態語 (гитаиго), қазақша аударғанда дыбыс еліктеуіштері мен бейнелеуіш еліктеуіштер делінеді. Ал, кейінгі кезде олардың бәрін біріктіріп, オノマトペ (ономатопе) деп ортақ атаумен де атайды. Ономатопе сөзі көне гректің *ονοματοποια* (латын транскрипциясында *onomatopoeia* - сөз жасау, мұндағы *νομα* - ат, атау және *ποιεω* - істеймін, жасаймын) деген сөзінен шыққан, дыбыстарға еліктеуден шыққан сөз деген мағынаны білдіреді. Ал жапон тілінде ономатопе сөзі, шет тілден енген кірме сөздерге арнаған, катакана әліппесімен オノマトペ деп жазылып, [onomatope] деп оқылады [5].

Негізінен гиюнго және гитайго деген атау еліктеуіш сөздерге Мейдзи дәуірінде ғана берілген. Оған дейін еліктеуіш сөздер әр түрлі аталып келген. Мәселен, гиюнго ертеректе гисэйго (擬声語), ал гитайго болса гиё: го (儀容語) деп аталған. Ал кейбір ғалымдар, гисэйгоны гиюнго мен гитайгоға ортақ атау ретінде берген. Сонымен, Эдо кезеңінен бері ғалымдардың еліктеу сөздеріне берілген атауларын бір тізбекке тізер болсақ, олардың саны оннан асып кететінін көреміз: 擬声、擬声語、写生語、象徴語、擬音詞、象徴詞、疑容語、疑情語、擬態語、象徴音、音象徴、語音象徴、音声象徴、音画. Осылайша, еліктеуіш пен бейнелеуіштердің жапон тілінде ертеден ерекше сөздер тобы ретінде қарастырылып, зерттеліп келгенімен, олардың атауы көптеген жылдар бойы нақты бір атау болып бекітілмегенін көреміз [6].

Еліктеу сөздер зат есім мен етістік жасауға қабілеті күшті. Сөз тудыратын еліктеу сөздердің өнімді басты жұрнақтары: -ыл, -іл, -да, -де, -ақ, -ек, -ыр, -ір, -ық, -ік. Мысалы, «гүрсіл естілді, жалтақ бала, жалтыр қағаз, бұлкек жүріс» деген тіркестердің ішінде не? сұрағына жауап беретін туынды сын есімдер, яғни еліктеу сөздерінен жасалған есім сөздер.

Бір буынды еліктеу сөздерінен -ыл, -іл жұрнақтары арқылы зат есім жасалатын (сыр-ыл) болса, оның үстіне да, де жұрнағы жалғану арқылы туынды зат есімнен жаңа сөз - туынды етістік (сыр-ылда) жасалады. Туынды зат есімнің де, туынды етістіктің де негізгі сөзі еліктеу сөз болады. Еліктеу сөздерден жасалған етістіктер қазақ поэзияларында есімше, көсемше формаларға түрленіп келуі, әсіресе өлең ұйқасы көсемшенің «-ып» формасында қолданылуы жиі кездеседі.

Қазақ тілінде еліктеу сөздерге -дақ, -дек жұрнағы жалғану арқылы зат есімдер де жасалады. Олар жер-су аттарында көп кездеседі. Мысалы, Ысылдақ (сайдың аты), Лоқылдақ (бұлақ аты), Бақырақсай (өзен аты), Сарқырама (өзен аты) т.б. Кейбір еліктеуіш сөздер сықырлауық, сылдырлауық, тоқылдауық сияқты туынды етістіктен жасалған туынды зат есімдердің жасалуына да негіз болған. Кейде -у жұрнағының еліктеу сөзге бірден жалғануынан жасалынған зат есім сөздер сирек болса да кездеседі. Мысалы, шаншу, қыңқу, қаңқу. Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман. Ел арасында қыңқу, сыңқу көбейді.

Туынды еліктеуіш сөздерге -ла, -ле жұрнағы тікелей жалғанып та туынды етістік жасалады. Мысалы, «талтаңда, сопаңда, бұраңда, қикалаңда» туынды етістіктердің негіз сөзі «талтаң, сопаң, бұраң, қикалаң» - туынды еліктеу сөздері. Аталған сөздердің үстіне «-да» жұрнағы жалғанып, жаңа туынды етістік жасалаған.

Кейбір еліктеуіш сөздерге «-и» жұрнағы жалғанып та етістік жасалады. Мысалы, «бүкши, түкси» т.с. Осылай еліктеу сөздерден жасалған сөзжасам жұрнақтары арқылы екі сөз табының туынды түрлері жасалатын болса, «ет, бер, қақ» негізгі мәнді көмекші етістіктердің еліктеу сөздерге тіркесінен күрделі етістіктер жасалады. Мысалы, «тарс етті, лап берді, бүрсең қақты».

Жоғарыда айтылғанды қорытындылай келе, қазақ тілінде еліктеу сөздерге сөз тудырушы жұрнақтарды жалғау арқылы туынды зат есім мен туынды етістіктің жасалатыны анық болды. Ал осы еліктеу сөздерінен жасалатын сөзжасамның жапон тіліндегі жайы қалай екен?

Жапон тілінде еліктеу сөзден зат есім, сын есім, үстеу, етістікті те жасалады екен.

Алдымен, еліктеу сөздерінен етістіктің жасалуын қарастырар болсақ, еліктеу сөздеріне *する* [suru] (істеу, жасау) жұрнағын жалғау арқылы етістік жасалады екен. Мысалы: *ニコニコする* (никонико суру) - жымыңдап күлу, жымию; *ペコペコする* (пекопеко суру) - арынның ашып, құрылдауы; *ムカムカする* (мукамука суру) - жүрегі айну, ашулану; *ムラムラする* (мурамура суру) - шыдамсыздану, шыж-быж болу; *チャラチャラする* (чарачара суру) - кішкентай заттар, тиындар бір-біріне тиген кездегі сықырлау.

Мұнда айта кететін жайт, туынды етістіктер көбіне дыбыс еліктеуіштерінен гөрі бейнелеуіштерден жиі жасалады. Мәселен: *ドキドキする* (докидоки суру) жүрегінің жиі соғуы, қобалжу; *ネバネバする* (небанеба суру) жабысқақ болу; Жапон тілінде еліктеу сөздерінен сын есімді жасаудың екі жолы бар. Оның біріншісі - зат есімнің алдында келетін еліктеу сөзіне *の* (но) жұрнағының жалғануы арқылы, мысалы: *ツルツルのお肌* - жалтыраған (жылтыраған) тері; *ピカピカの一年生* - жас, жаңадан келген бірінші курс студенті; *ポカポカのカイロ* - жып-жылы қалта қыздырғыш; *ピチピチのシャツ* - жап-жаңа көйлек; *ツンツンの頭* - ашуланғаннан ауырған бас; *モジャモジャの髭* - таралмаған, өсіп кеткен сақал.

Екінші әдісі - еліктеу сөзіне *だ* [da] жұрнағының жалғануы арқылы. Бұл жағдайда туынды сын есім көбіне сөз тіркесінің немесе сөйлемнің соңында келеді. Мысалы: *喉がカラカラだ* - тамақтың кеуіп қалуы (шөлдеу); *熱でフラフラだ* - қызуы көтерілгендіктен болған әлсіздік; *水がこぼれて床はビチョビチョだ*; *古い銅はもうボロボロだ* - көнерген, әбден ескірген қола; *英語がペラペラだ* - ағылшын тілін өте жетік меңгерген, ағылшын тілінде емін еркін сөйлейді.

Жапон тілінде еліктеу сөздерінен туынды үстеу де жасалады. Оның жасалуының екі жолы бар: біріншісі *と* [to] жұрнағы жалғануы арқылы, ал екіншісі *に* [ni] жұрнағы жалғануы арқылы. Бір қызығы, *と* жұрнағы жалғанатын сөздерге *と* жұрнағын жалғасақ та жалғамасақ та ол еліктеу сөзінен жасалған туынды үстеу болып табыла береді екен де, жалғамасақ жағдайда қате болып есептелмейді екен.

Мысалы: *ガタガタ言う* - бұркылдып сөйлеу; *キラキラと輝く* - жалт-жұлт етіп жарқырау; *クルクル回る* - тоқтамастан айналу; *スラスラ書く* - емін-еркін, қиналмастан, қымсынбай айту; *スクスク育つ* - тез әрі жақсы бо-

лып өсу; ミシミシ軋む - шикшиқ етіп шикылдау; ゴシゴシこする - күш салып ысқылау, үйкелеу; 力を入れてゴシゴシと洗った - бар күшімді салып, ысқылап жудым [7].

に жұрнағының と жұрнағынан айырмашылығы, に-ды пайдаланып жасалатын туынды үстеулерде と-дағыдай оны жалғамай-ақ айта беруге болмайды. Мәселен :ピカピカに磨く - жарқыратып тазалау; ガラガラにすいた電車 - қаңырап, бос қалған поезд; コチコチに固まる - қап-қатты болып қатып қалу; ビリビリに破る - бөлшек-бөлшек қылып бөліп тастау; トロトロに溶ける - жұп-жұмсақ болып еру.

Жапон тілінде ドキドキする物事 және ヌメヌメになってしまった原因 сияқты сөйлемдерде еліктеу сөздерден кейін тұрған бөлікті қысқартып ドキドキが欲しい және ヌメヌメの原因 деген қысқа формада жазуға болады. Мұндағы ドキドキ және ヌメヌメ сөздері еліктеу сөздерінен жасалған зат есім болып табылады. Мысалы: コリコリがおいしい қытырлақ тәтті; 顔のブツブツ бетке шыққан безеу, бөртік.

Жапон тілінде еліктеу сөздер басқа да зат есімдермен қосылып, күрделі зат есімдер де жасай береді. Мәселен: ノロノロ運転 көлікті асықпай, ақырын айдау ピチTシャツ жана көйлек; カンカン照り күннің шәйдай ашық болып, жылы болып тұрған ауа райы; カリカリベーコン қытырлақ нан (бекон) [8].

Сөйлеуге қатысты қолданылатын жапон тіліндегі 13 гионгоға қазақ тілінде 8 сәйкестік табылды, дегенмен оның ішінде 3-і еліктеуіш сөз болса, 5-і бейнелеуіш сөздер. Мұндағы еліктеуіштер «сыбыр», «шаңқ-шаңқ», «шіңк-шіңк» болса, бейнелеуіштер «күбір-күбір», «баж-баж», «мыңғыр-мыңғыр», «бұрқ-бұрқ», «былдыр-былдыр» болып табылады.

Қазақ тілі мен жапон тіліндегі еліктеу сөздердің айырмашылықтары өте көп. Қазақ тілінде еліктеу сөздер саны жапон тілімен салыстырғанда әлдеқайда аз. Мәселен, қазақ тілінде еліктеу сөздерінің саны 2000-нан асады деп жорамалданса, жапон тілінде шамамен 4500 еліктеу сөздері бар екен. Еліктеу сөздердің зерттелу тарихы да өзгеше. Қазақ тіліндегі еліктеу сөздердің зерттелу тарихы өз бастауын түркі тілдеріндегі еліктеу сөздердің зерттелуінен бастау алса, жапон тіліндегі еліктеу сөздерінің зерттелу тарихы өз бастауын Эдо дәуірінен алады. Сонымен қатар еліктеу сөздерін зерттеген қазақ ғалымдары саусақпен санарлықтай ғана дейтін болсақ, еліктеу сөздерін зерттеген жапон ғалымдарының саны да, шетелдік ғалымдар саны да өте көп. Екі тілдегі еліктеу сөздерінің тағы бір айырмашылығы, қазақ тілінде еліктеу сөздері

көпке дейін жеке тап ретінде емес, одағайдың құрамында қарастырылып келген. Ал, жапон тілінде еліктеу сөздер о заманнан тілде ерекше өзіндік орны бар сөздер тобы ретінде қарастырылып келген.

Еліктеу сөздерден басқа сөз таптарының жасалуы тұрғысынан алғанда да екі тілде айтар ерекшеліктер біршама. Қазақ тілінде еліктеу сөздерден туынды зат есім мен туынды етістік жасалады. Жапон тілінде де еліктеу сөздерден туынды зат есім мен туынды етістік жасалады, бірақ сонымен қатар, жапон тілінде еліктеу сөздерден жасалатын үстеу мен сын есімдер де артылып жетіледі.

Жапон және қазақ тілдеріндегі ономапопенің мағыналық жағынан бөлінуіне келер болсақ, мұнда екі тілде де ұқсастықтар көп. Атап айтар болсақ, екі тілде де еліктеу сөздер мағынасы жағынан екіге бөлінеді, сонымен қатар олардық мазмұндары да бір-біріне ұқсас келеді. Нақтырақ айтқанда, қазақ тіліндегі еліктеуіш жапон тіліндегі гионгоның баламасы ғана болып қоймай, олар мазмұны жағынан да сәйкес келеді. Қазақ тіліндегі еліктеуіштер өзара үш топқа бөлінсе, жапон тіліндегі гионго да тұптура үшке бөлінеді. Дәл дыбыс еліктеуіштері сияқты, бейнелеуіштер де гитайгомен мағынасы жағынан да өзара топталуы жағынан да ұқсас келеді.

Осы мақаланы жазу барысында жапон тілінде жалпы саны 66 гионго қарастырдық. Сол гионголардың 26 ғана қазақ тілінде баламасы табылды. Жоғарыда қарастырған сөздерге сүйеніп отырып қорытындылайтынымыз, екі тілдегі гионголардың ұқсастығы шамамен 39% дейтін болсақ, айырмашылығы 61% шығады екен. Бұдан түйетініміз, жапон тіліне қазақ тіліндегі дыбыс еліктеуіштерін еш қиындықсыз аудару аламыз десек, керісінше қазақ тіліне жапон тілінен гионголардың кез-келгенін аудару алмаймыз, өйткені жапон тіліндегі гионго мен гитайголардың саны қазақ тіліндегіден екі еседен артып кетеді.

1. Сарыбаева Ш. Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер. – Алматы, 1960, 3-15
2. Әбуханов Ф. Қазақ тілі. – Алматы. Мектеп, 1982, 135-138
3. Катенбаева Б. Подражательные слова в казахском языке. АҚД. – Алматы, 1965
4. Хұсайынов К.Ш. Звукоизобразительности в казахском языке. – Алматы, 1988
5. 中里理子 「擬音語・擬態語の名所変遷について」 – 上越教育大学紀要 第27巻 平成20年20, 4-6
6. 田嶋 香織 「オノマトペ (擬音語) について」 – 関西外国語大学留学生別科日本語教育論集16号2008, 4-6
7. 丹野 眞智俊 Onomatopoeia (擬音語擬態語) – に関する音韻分節 Kobe Shinwa Women's University, NII-Electronic Library Service, 13-20
8. 三上京子 「日本語教育のための基本オノマトペ

への選定とその教材化」International Christian University, NII-Electronic Library Service, 46-47

В статье рассматриваются особенности звукоподражательных слов казахском и японском языках. А также степень изученности, как часть речи, морфологическая

структура, виды ономапопе.

This article examined the similarities and differences mimetic words in Japanese and Kazakh languages. It also covers issues of research mimetic words in two languages, as part of speech, morphological

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МƏЛІМЕТТЕР

- Ақын Б.Қ.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті корейтану және жапонтану кафедрасының оқытушысы
- Алжанбаева Ұ.Т.** – филол.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық қатынастар факультетінің профессоры
- Ахмедова Х.** - Институт Языкознания им. Насими Азербайджанской Национальной Академии Наук
- Ахметбекова А.К.** - филол.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті арабтану және ирантану кафедрасының доценті
- Бахаутдинова Г. Н.** – ст. преподаватель кафедры японоведения, КазНУ имени аль-Фараби
- Бектурганова П.Е.** – к.и.н, доцент кафедры китаеведения, КазНУ имени аль-Фараби
- Идирисова А.С.** - студентка 4 курса КазНУ им. аль-Фараби факультета востоковедения
- Джадайбаева З.** - студентка 4 курса КазНУ им. аль-Фараби факультета востоковедения
- Велигах М.** - диссертант Института Востоковедения Национальной Академии Наук Азербайджана
- Гарибли И.** – к.филол.н., ведущий научный работник Института литературы НАНА имени Низами
- Дадашова А.Ф.** - Институт Фольклора Азербайджанской Национальной Академии Наук
- Жуандықова А.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті арабтану және ирантану кафедрасының 2-курс магистранты
- Катбаева Г.К.** – старший преподаватель кафедры китаеведения факультета востоковедения КазНУ имени аль-Фараби.
- Керімова Ж.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті корейтану және жапонтану кафедрасының 2-курс магистранты
- Кокеева Д.М.** - филос.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті түркітану және үндітану кафедрасының аға оқытушысы
- Құдайбергенова Г.Қ.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті арабтану және ирантану кафедрасының аға оқытушысы, Тегеран (Иран) университетінің докторанты
- Құдайбергенова Н.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының 2-курс магистранты
- Мамедахунова Н.Р.**- студентка 4 курса КазНУ им. аль-Фараби факультета востоковедения
- Момынқұлов Ж.Б.** - филос.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық қатынастар факультетінің доценті
- Мустафина Р.М.**- д.и.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, кафедра Археологии и этнологии
- Мұхтар Л.** - магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби факультета востоковедения кафедры японоведения и корееведения
- Мусаева К.Р.** - аспирант Бакинского государственного университета
- Мухтарова А.** - магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби факультета востоковедения кафедры японоведения и корееведения
- Нурелова А.М.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті корейтану және жапонтану кафедрасының аға оқытушысы
- Нурмолдина И.М.**- магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби факультета востоковедения кафедры японоведения и корееведения
- Рустемова А.М.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті түркітану кафедрасының 4-курс студенті
- Сахова А.** - магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби факультета востоковедения
- Тастанбекова С.С.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының 3-курс студенті
- Түргенбай А.Ә.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының аға оқытушысы